

“Mature Dhansukhlal's interesting biography of the late Sir Lallubhai Samaldas, a model of its kind.”

Vijayaray Vaidya
(Times of India)

૪૬

ધનસુખલાલની કેટલીક કૃતિઓ

હું, સગલા અને મિત્રમહા

ભૂતના ભક્ષક

માસુજી

છેલ્લો ફાલ

ડૉ જમાઈ

રામના રખવાળા

મન્ધ્યા ટાણે

—

આશ્રમતે અજવાળે

નગસિંહરાવની રાજનીશી (૨)

ત્રે બક્ષી સાથે)

સ્વ સર લલુભાઈ

—

મીડી નજરે

આરામ પુરશીએથી

નાટકો

મરી જતુ સૂરત

ત્રેમનું પરિણામ

અર્વાચીના (અવિનાશ વ્યાસ સાથે)

ધૂમ્રસેગ (ગુ બોકર સાથે)

નાટકો : રૂપાતર :

સ્નેહના ઝેર

મનુની માશી

દમ મિનિટ

પ્રસિદ્ધિને પંથે

શમતી મન્ધ્યા

રંગીનો રાજગા

આધળો ન્યાય

આવે છે-ન્યાય છે

બે બોલ :

માનેસીના લુન, ૧૯૪૮ના અંકથી આ જીવનકથા ૭૫૪૫ માંથી અઢાર પ્રકરણને અને જીવનકથાના નાણે ૧૬૦૦માં જીવનનર હોયું ત્યાં સુધીની દફીકત આવી ગઈ.

આવા પ્રકારની જીવનકથાઓ તૈયાર કરવા-કરાવવાનો આપણે ત્યાં આવારો નદિ દોવાને લઈને મામમી એકડી કરવામાં ધણી મુશ્કેલીઓ ઝીલી થાય છે. બદ્ધ થોડા માણમે રાગનીચી રાજે છે. કાર્મ પજુ બચ્ચિ માથે પોતે ગાદ મંચઈમાં દોય જતાં એ વ્યક્તિને અર્ધના મુદર પ્રમંગી-બન્યા તો દોય છેજ-ને માણમ જીવનકથાકારને ક્ષી ચાકો નથી. નાચક અથવા નાચિકની જીવન કથા એ જીવનકથાના પાનામાં ઝીલી થાય એવી માનિતીનો કાર્મ મંચઈ કરવું નથી. આવી પચિચિતિ જતાં મને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આ. લખુમાર્મના કુટુંબીજનો ઉપરાંત હિન્દુપ્રમાદ ચિત્રપ્રસાદ મહેતા, વિજયગાય વેણ, બારકચેવ મહેતા, વિશાવદેવ નીલક, આ. જિમિત રોવેદિવા, મદુલમ ગોપીલાલ મ અનેલી. જ. કુપ્પુલાલ ઝવેરીએ આપેલ મદકાર નરલ દુ તેમનો અર્ધી અ.તાર માનું મુ

આ મિત્રામ એ "Saraladas Permananddas" by Harilal Sarailal, "Life of Lallubhai Saraladas" by Natrajan, "ગોળીકાર ઉપકાર" (ગોલિગમ મહેતા કૃત) અને આ. અરવાલ રોવેદિવાની નેપચે.વીમ'થી દિા દિા મંગમો મેચી છે.

૧૧: ૧૦, ૨ મે, ૧૯૫૨

માંનાકુલ મંચઈ. ૨

તા. ૧-૧૧-૧૯૫૨

પનમુખસાલ મહેતા

वल्लुभाई सामणदास
(१९३४)

પ્રકરણ પહેલું

સ્વ. સર લલ્લુભાઈ શામળદાસ ગોધાના વડનગરા નાગર. એમના મૂળ પુરુષ ગણાય છે શવદાસ જેમને બે પુત્રો સોમજી અને સૂરજી. જ્યારથી ગોધા બંદર તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું જ્યારથી આ નાગરો ગોધામાં વસતા હતા એમ જણાય છે. તે જમાનામાં મુગલ સમ્રાટોના લશ્કરમાં અમલદાર તરીકે સોમજી અને સૂરજી બંનેએ સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી એમ ઇતિહાસ બોલે છે. સૂરજીને ત્રણ પુત્રો, જેમાંના સૌથી નાના કાનજીની પાંચમી પેઢીએ ગખલદાસ થયા. ગખલદાસને પાંચ પુત્રો. એમાંના એક પુત્ર તે રણુછોડદાસ

રણુછોડદાસનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૨૩માં ગોધા બંદરે થયો, તે જ સમયે મહારાજા ભાવસિંહજી પહેલાએ ગોધાથી ચૌદ માઇલ છેડે, સમુદ્રકિનારે ભાવનગર શહેર વસાવ્યું.

ભાવસિંહજીનો જન્મ ૧૬૮૩માં અને તેઓ વીસ વર્ષની વયે, ૧૭૦૩ માં શિહોરની ગાદીએ આવ્યા હતા. અમુક સમય પછી અમદાવાદનો મુગલ બાદશાહનો સૂબો જમે ઉધરાવવા આવ્યો, તે ભાદીના જીજીબાવા અને ગારીઆધારના નોંધણીને તેમજ શિહોરના ભાવસિંહજીને, આંકડાના રૂપિયા ન ભરવાથી, નજરકેદ રાખીને ફરતો હતો. દસરાના દિવસનો પ્રસંગ લઈ ને ભાવસિંહજી બારે

કતલ મથાવી છુટ્યાવા તથા નોંધણી માથે તેની ફાજના હાથ-
માથી છટકી ગયા વસ્તુચિતિનો વિચાર કરતા મહારાજ ભાવ-
સિંહજીને એમ થયું કે-શિલોર વધારે વખત રાત્રીઓના હુમલાઓથી
ખચી શકે એમ નથી માટે મમુદ પામે ગામ્ધાની ગાખવી મારી.
તે ઉપગત સૂગત અને ખભાત જેવા બંદોની પેઠે પોતાનું ભાવનગર
બંદર પણ આબાદની ભોગને એવો વિચાર પણ એમને આવ્યો
હો આ હેતુથી, ગોધાથી મહેન દૂર આવેત વડવા ગામે પોતાનો
મુકામ એમણે રાખ્યો અને ઈ મ ૧૭૨૩ માં, મવત ૧૭૭૬ના
વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે ભાવનગર શહેરનો પાયો નાખ્યો.

રણુઠોડદાસને પોતાની પહેલી પત્નીથી લધાગમ નામે પુત્ર
થયો. પોતે વીસ વર્ષના હતા તે વેળા એ પત્ની ગુજરી ગઈ
અને શ્રીમનાર્ધભાઈ ધીમે ધીમે એમને બાગણે ગરીબી આવી.
સામાજિક સ્થિતિમા થયેત પરિવર્તનથી રણુઠોડદાસ દિમત હારી
નવ કે કિમત પાસે દાર કબૂલી લે એવું એમનું માનમ નહોતું.
સ્વ લક્ષ્મીભાર્યું દહેના તેમ એઓ તો 'મિપાર્ધ નાગ' હતા.
નિહાળીને હેડમાં મૂકી, ગમે તેવા ભોખમો ખેડવા તે તૈયાર હતા.

તે વેળા વડોદરામા પિનાજી ગાયધ્વજના મૃત્યુથી દામાજી
બીને ગાદીએ આવ્યો હતો તેને નાગરો પ્રત્યે પક્ષપાત હતો અને
તેમને પોતાના રાજ્યમા દીવાની અને લશ્કરી બંને ખાતામા મોટી
મોટી નોકરીઓ પણ આપનો હતો એમ રણુઠોડદાસે માન્યું
હતું આથી એમણે વડોદરા જઈને પોતાનું નસીબ અજમાવવાનો
વિચાર કરી નાખ્યો.

એ પ્રમાણે રણુઠોડદાસ ગોધાથી વડોદરા જવા નીકળ્યા.
એમની સાથે સેવકગમ દેસાઈ કરીને બીજા નાગર પણ હતા.

વડોદરા જવાનો તેમનો માર્ગ, ભાવનગરથી ઉત્તરે ભાવમા થઈને જતો હતો તે વેળા ભાલ માત્ર ખારા પાણીથી લરેનો, વૃક્ષ વિહોણો નિર્જન પ્રદેશ હતો ત્યાં માછનો ને માછલ સુધી મીઠા પાણીનો છાટોય મળે તેમ ન હતું રણુછોડદાસે અને સેવકરામે પોતાની સાથે મીઠા પાણીના ચણુ રાખ્યા હતા એ નિર્જન ભૂમિમાં એમણે એક પુરુષ અને સ્ત્રીને લગભગ મૃત દશામાં જોયા, રણુછોડદાસે પોતાના ચણુમાંથી પાણી પામીને તેમને ટટાર કર્યા અને પછી તેમને પોતાને ચણુનું બધું પાણી આપી દીધું આ વેળાસગ્ની મદદ નહિ મળી હોત તો આ બે માનવી મરણ પામત એ વાત નિસદેહ હતી પેલા બેએ પણ એ સમજીનેજ રણુછોડદાસનો આભાર માન્યો અને તેમને અતઃકરણપૂર્વક આશિષ આપ્યા પેઢી દર પેઢી એમના કુળમાં સ્વચ્છ રેખાથી દષ્ટિગોચર થતી માનવતાનું આ પહેલું દર્શાવ

થોડાવિસમ્ભા બને સુમાફરો વડોદરે પહોંચ્યા અને ત્યાં ભાણુજી નામના નાગર અમલદાર જોડે સપર્કમાં આવ્યા ભાણુજી રણુછોડદાસની પેઠે જૂનાગઢથી ત્યાં આવ્યા હતા અને દામાજીના ખાસ મવાહરગમાના એક ચર્ચ પડ્યા હતા એમની લલામણુથી રણુછોડદાસને દામાજીએ પોતાને ત્યાં રાખી લીધા અતઃ સમયમાં રણુછોડદાસની જનામણુથી સેવકરામ દેસાઈને પણ ગાયકવાડે નોકરીમાં રાખી લીધા

આ સેવકરામ દેસાઈના પિતા રાજરામ દેસાઈ દિલ્હીના બાદશાહ પાસે પ્રમિદ્ધિ પામેલ છમિલારામ બહાદુરના^૧ હાથ નીચે નોકરીમાં

૧ એ વીર નરનું ચરિત્ર સયાજી સાહિત્યમાળામાં ભાવનગરના સમર્થ નાગર વિદ્વાન સ્વ. આનંદરાજ પીતાબરદાસ મહેતાએ (તે સ્વ લલ્લુભાઈના પાપુ નિકટના સંબંધી હતા) લખ્યું છે

ક્રમાયેલા હતા અને લડાઈઓના તેમના શરીર ઉપર એટલા બધા જખમોના ડાંધ હતા કે જેથી એ ‘રાજરામ ઝાટકળ’ના નામથી જ ઓળખાતા.

રાજરામ મહારાજ ભાવસિદ્ધના પૌત્ર મહારાજ વખતમિહજીના સમયમાં થયેલ ચીતળની મશહૂર લડાઈમાં, આશરે ૧૮૦૬માં ભાવનગરના તે સમયના કારભારી રૂપજી દેમાઈની સાથે હતા. વડોદરામાં રણુઠોડદામ નિવૃત્ત થતા પછી પણ અમુક સમય સેવકરામ ત્યાં રહેલા અને અમરેલી પચ્ચમહાલના દામનગર મહાલના મામલતદારની પત્ની સુધી ચડેલા સારપછી એમણે ભાવનગરની તોફરી લીધેલી.

થેડા વખતમાં ભાણુજી રણુઠોડદામના પુરુષાર્થ અને ચારિત્ર ઉપર ખુશ થઈ ગયા અને રણુઠોડદાસ તે વેળા વિધુર હતા એટલે ભાણુજીએ પોતાની પુત્રી ચંદનકુવરીને એમની જોડે પરણાવી આ પત્નીથી એમને બે સતાન થયા—જૂઠીમાઈ અને પરમાણુદામ.

અમુક વર્ષ પછી ભાણુજીએ સંન્યસ્ત સ્વીકાર્યું, તે વેળા રણુઠોડદાસે ગજનામુ આપ્યું પણ દામાજી ગાયકવાડે તે સ્વીકાર્યું નહિ એમની ત્યાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી ગઈ અને ૧૭૬૨માં, જ્યારે દામાજીની સત્તા ગુજરાતમાં પેલાઓ કરતા પણ ચઢતી હતી ત્યારે ગાયકવાડે રણુઠોડદાસને મુખ્ય દીવાનપદ આપવા માંડ્યું પણ તે એમણે ડહાપણ વાપરી લેવાની ના પાડી. ૧૭૬૮માં દામાજીનું મરણ થયું અને ઘડોદરા રાજ્યમાં અનેકરિધ ખટપટો થઈ પડી, ૧૭૭૮માં જૂજીની ફત્તેહસિદ્દયવ બાન્યા તે પ્રસંગે રણુઠોડદાસે પોતાનું ગજનામુ અપી દીધું અને પોતે ગોધા આસિને નિવૃત્ત થયા.

ગોધા તે મમ્મે પેશ્વા અને ભાવનગર મહારાજના મયુક્ત તાગામાં હતું ત્યાં રણુડોડદાસે, સમુદ્રથી આઠ દમ મિનિટને રસ્તે, તળાવની પાસે કુશાદે મકાન બનાવ્યું સામે હાટકેશ્વરનું મંદિર છે ત્યાં અન્ય નાગરોમાં ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, ધરણીધરદાસ દેમાઈ, રતિલાલ માણેકનાથ વગેરેના વડવાઓનાં ઘર પણ છે અને ધરણીધરદાસ દેમાઈના કુટુંબજનો તો હજી પણ ત્યાં જાય—આવે છે રણુડોડદાસનું એ મકાન હાલમાં સર લખુભાઈના મોટા ભાઈ સ્વ વિઠ્ઠલદામના પુત્ર ભાસ્કરગવભાઈની માલિકીનું છે ગોધાથી ભાવનગર જતા વચમાં એક મોટો વડ આવે છે. ત્યાં આગળ ૧૩૪૭ની આસપાસ ભાવનગરના મહારાજના વડવા મુખડાજી ગોહૈન મરણ પામ્યા હતા એવી હકીકત છે

ભાવસિંહજીના પુત્ર મહારાજ અખેરાજી ૧૭૭૨માં મરણ પામ્યા એથી એમના પુત્ર વખતસિંહજી ભાવનગરની ગાદીએ આવ્યા એમને ભાવનગરને મોટું બનાવવાના અસિનાય હતા એટલે એમણે ગોધામાં વમતા આગેવાન નાગરોને ભાવનગર આવી વસવાનું નિમત્રણ આપ્યું. મહારાજાએ રાજ્યની નોકરીમાં પણ નાગરોને ઊંચા ઓદ્યા આપવા માંડ્યા હતા એટલે નાગરોને એ નિમત્રણ સ્વીકારવાની વધારે ઈચ્છા થઈ એ પ્રમાણે રણુડોડદાસે ૧૭૭૮-૮૦ની આસપાસ ભાવનગરમાં પણ ઘર બાંધ્યા, ગોધામાં એક બેંક કાઢી અને તેની સાથા ભાવનગર ખાતે રાખી

ભાવનગર ખાતેનું એમનું મકાન નાગર પોળમાં, હિમજા માતાના મંદિરની બાજુમાં આવેલ છે તેના બારણા પશ્ચિમ દિશા બણી પડે છે મકાનને લોંબતળિયું, પહેનો માળ, બીજો માળ અને તે ઉપર રણેડિયું છે મકાન વિશાળ જગ્યા રોકે છે અને તેની વચમાં મોટો ચોક પણ છે

રણુડોડદાસમાં રહેલ માનવતા, વફાદારી, શુભ નિદા અને

પ્રમાણિતપણાના ગુણોને અપદ્ધત કરે એવો એક કિસ્મો ભાવનગરમાં બની ગયો હતો, તેની નિદાની આજ સુધી આ મકાનમાં છે

વરોદગ ગાયકવાડે પોતાના લશ્કરમાં મરાઠા ઉપરાંત ખીજા માણસોની ભગતી પણ ખૂબ કરી હતી આમા આગમે બહુ મોટી મખ્યામા હતા. એમની સખ્યા કેટલી હતો એનો થોડોધણો ખ્યાલ એટલા ઉપગ્રથી આવશે કે ન્યારે ૧૭૮૦માં જનગલ ગોડાડે અમદાવાદ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે ત્યાંની બરાકમા ૭ હજાર જેટલા આગમ હતા !

આ આગમોના પગાર પણ મોટા હતા અને જાત વફાદાર છતાં ઉતાવળી રહી એટલે એમના દિમાખ-ફિતામ રાખવાનું કામ બહુ મુશ્કેલી-ભર્યું ગણાતુ રણુહોડામ ન્યારે ગાયકવાડને લા હતા ત્યારે ખીજા કામ ઉપગત આરમોના દિમામ-ખિતામ રાખવાનું પણ એ જ ક્રતા તે વેળા આરમોના ઉપરી તરીકે એક જમાદાર અણુ મણાણી કરીને આરમ હતો

૧૭૮૩ની માસનો સમય જમાદાર ગાયકવાડી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થઈને મક્કા જતો હતો સાથે અનેક આગમો પણ હતા ગોધા બંદેથી તે વખતે હજ કરવા બધા હાજરો જતા હતા એટલે જમાદાર પોતાના આગમો માથે ગોધા આવ્યો રણુહોડાસે એ બધાનું સાગ રવામત કર્યું અને એમને ભાવનગર લઈ જઈને લા વખતમિહજ મહાગળ માથે એમની પિંજાન પણ કાવી

એક વખતે બધા રણુહોડામના ઘરના ચોખ્ખા ખેડા હતા ત્યા અચાનક જમાદારે પોતાનું ખજર કાઢ્યું અને આમથી તેમ વીંજના એક થાબનામા ખોરસુ પાણુ બહાર કાઢતા સાથે લાકડાનો એક નાનો ટુકડો

પણ એણે બેગી કાઢ્યો અને પછી તે ટુકડો એણે સુંવવા માંડ્યો સ્વતંત્ર-
મિત્રજી આગળ જમાદારને ખજર કાઢતા અને તેને વીંઝતા જોઈને ભાં
બેઠેલા ધણીખરાનાં હાજ તો ગગડી ગયા પણ રણજોડદાસ તો એમ ને
એમ સ્થિર અને શાંત બેગી રહ્યા જમાદાર જરા શાંત પડતા રણજોડામે
એને આવું વિચિત્ર જણાતું વર્તન કરવાનું કાગળ પૂછ્યું જમાદારે જવાબમાં
કહ્યું “ હું વડોદરેથી ગોધા આવતો હતો ત્યારે મને ધણી હરામખોર
તેજેદ્રોળીઓએ કહેવું કે રણજોડદામજીએ ગાયકવાડ સરકાર કનેથી એટલું
માગી ખાધું છે કે ભાવનગરમાં આવેન એમના મહાનના ચાલવા સુખડના
છે એ વાત મેં માની નહોતી પણ તમે મને અહીં સર્ક આપ્યા
ત્યારે ખાતરી કરવાનો લોભ મારાથી જતો નહિ કરાયો ચાલતામા સુખડ
નથી ” આટલું બોલીને પોતાની પાસેની રકમમાથી એણે એક મોટી
રકમ રણજોડામ આગળ ધરી અને કહ્યું: “ મેં તમારી પ્રામાણિકતા
માટે આટલો પણ અવિશ્વાસ બતાવ્યો તે બદલ આ મારું પ્રાયશ્ચિન આ
તમે રાખી લો તમારા જેવા વિશ્વાસુ-વફાદાર અમલદારને ગાયકવાડ મર-
કારે જ એટલા પૈમા આપના જોઈતા હતા કે તમે સુખડના ચાલવા
કરી શકો ”

રણજોડદાસે જમાદારને મમજવીને પેલી રકમ પાછી આપી
દીધી અને કહ્યું કે “ હું સુખડેનથી રહી શકું એમના પૈમા મારી
પાસે છે અને મને વધારેની ઇચ્છા નથી ” તે ઉપરાંત તે વેળા
ભાવનગર રોડ મામે ખસિયા કાળીઓ ભારે ત્રામ મચાવી રહ્યા
હતા ઝાંઝમેર, વાધનગર અને મહુવા પચાવી પચા હતા અને
તળાજા જિલ્લાના ગામો લૂટતા હતા તેમ જ ભાવનગર બદરેથી
જતા-આવતા માલને પણ ગુફશાન પહોંચાડતા હતા તેમની સામે

ભાવનગર ગત્ય-સહવાની તૈયારી કરતું હતું એટલે મહારાજને કહીને જમાદાર પામેયા ધણી આરબોને મૈન્યમાં રખાવી લીધા. ભાવનગરના નાગરપોળમાં આવેલ મકાનના ચોકના એક યાસવા હિપ્પ, પેના જમાદારે ૧૭૮૩ની માલમાં કરેલ ખજાનો ધા ૬૭ એવો ને એવો જણાય છે. હાલમાં એ મકાન સ્વ લ'હુભાર્ધના ભત્રીજા શ્રી ભુપતરાયના દીકરા ન-નુભાર્ધના હાથમાં છે.

૧૭૬૬માં રણઠોડામ, પહેલી પત્નીથી લાધાગમ અને બીજી પત્નીથી જૂડીમાઈ અને પરમાણુદામ એમ ત્રણ મતાનોને મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા.

મકરણ બીજું

૬ મ ૧૭૬૪માં, ગોધા ખાતે પગમણનામનો જન્મ થયો. તે વેળા મહાગળ વખતમિલજીએ ડુડ્યા જિલ્લો છતી લીવો હતો અને કાગિઓના વખતા જતા જોગે તોડી પાડવાની તૈયારી કરતા હતા. પગમાણ દદામ બાળક હતા સારે જ તેમના મા શુજરી ગયા અને એમના માવમ મોટા ભાઈ લાધારામ જુદા ગટેતા હતા એટલે પગમાણદદામને ઉછેરવાનો બાર એમની મોગી બહેન જૂડી બાઈએ ઉપાડી લીવો હતો. પગમાણ નસની બાલ્યાવસ્થામાં એમણે મા શુમાની એમના પુત્ર શામળામ બાળક હતા સારે એમની માતા મરણ પામી એમના પુત્ર લલતુભાઈએ પણ બાળપણમાં જ માતૃ સુખ ખોધું અને લલતુભાઈના નાના પુત્ર ગગનવિહારી પણ નાના હતા સારે એમના માતા સસવતીએ દેહ છોડ્યો અને એમને ઉછેરવાનું કામ એમના બહેન મુમતિએ કર્યું હતું એ પણ વિધિની એક વિચિત્ર ધના જ દહેરાય !

જૂડીનાઈ વેનજી મોટાભાઈ ઓઝાને પરણ્યા હતા અને તે જમાનાના પ્રમાણમાં ઘણા કામેન હતા રાજ્યદારી ખટપટો, કાતિ અને ખૂતામરકીથી ભર્યા ભર્યા વર્ષોમાં કેળવણીની સરચાઓ નાનુદ ચર્ચ ગર્ચ હતી ચિટ્લિશ લક્ષ્મી હજી જરાજર જામી ન

હતી એટલે પરમાણુદામના મમયમા કેળવણીની ગિયતિ ઘણી ખરાબ હતી મોટા મોટા શહેરોમા એકાદ-બે ગાળાઓ ભેવામા આવતી લા ગુજરાતી અને ગણિત બહુ માગ શિખનાતા પરમાણુદાસે આવી એક શાળામાં ગુજરાતી અને ગણિતનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન મપાદન કર્યું તે ઉપરાંત, ઘેર જોધાના કાજ આવતા જેમણે એમને ફાગસી લપામા પગલ કર્યા

નવદમ વર્ષના હતા સારે એમને ઉપનયન-સંક્રાંતિ કરવામાં આયા અને ચૌદ વર્ષના થતા સારે ભાવનગરના દીવાન અને અતિ સુપ્રસિદ્ધ નાગરિક ગૌરીશંકર ઉચરાકર ઓઝા, સી એમ આર્ષના ખીર્જ બહેન રાણુમા માલે પગપા એ લમથી એમને ચાર પુત્રો થયા : આપુભાઈ, પરબુદાસ, અમથાભાઈ અને શામગદામ

પરમાણુદાસે સુવાવગ્યાથી જ કુશળ વહેપારી તરીકે અને દીનદૃષ્ટિવાળા કારભારી તરીકેના ગુણો દર્શાવવા માંડ્યા હતા ધૈર્ય, દીનદૃષ્ટિ, સમયચૂચકતા એ બધા ગુણોથી એમણે ટૂંક મમયમા પોતાની કીર્તિ એમને પ્રમગથી દીની એ ઉપરાંત એમના પિતા તરફથી વારસામા મળેલ ઊંડી માનવતા એમણે પોતાના હૃદયમા પેધી અને વિકમાની મમય જતા આ બધા ગુણો એમના નાના પુત્ર શામગદામે ગ્રહણ કરી લીધા હતા

જોધા તે વેળા બ્રિટિશ મત્તા નીચે આવી ગયું હતું અને પેશાના રાજ્યઅમલ દરમિયાન લાનો વહેપાર પડી લાગ્યો હતો તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા બ્રિટિશ સરકારીઓ પેતાનાથી બનતું કરતા હતા તેમા પરમાણુદાસે પણ વચાસકિતમતિ પોતાનો ફાળો આપ્યો તેમની શરણે પેદી જોધામા અને ભાવનગરમા ધમધોડાં ચાલતી હતી

ભાવનગરના તે સમયના મહારાજ વખતસિદ્ધજી વૃદ્ધ થયા હતા એથી એમણે ગભ્યકારભારનો બધો વહીવટ પોતાના પાટની વજેમિદજીને આપ્યો હતો વજેમિદજીના કારભારનો માર્ગ ગુલામના પુષ્પોથી આચ્છન્નિત ન હતો મગઠાઓની આંધુ લુપ્કાટ તો વધે જતી ક્ષિત્તિ મત્ત થી નાશ થઈ હતી પણ એની ખરાબ અમર નષ્ટ નહોતી થઈ તેટલામા ૧૮૧૧-૧૨ અને તે પછીના વર્ષોમા પડેલ દુકાળે એ સ્થિતિ વધુ ગંભીર મનાવી દીધી તે વખતે રાજ્યને ગોમાધઓ પાસેથી મોગી નાણાની ગ્રંથો લેવી પડતી અને તેના જમીન તરીકે લાગે અને આરમો ગ્રહેતા આ જમીનમીરીના દરજ્જાનો લાલ લઈને આ ત્રણ પક્ષ રાજ્યને ખૂન મતાવતા હતા એથી કટાણીને કુમાર વજેસિદ્ધજીએ અવાર-નવાર પરમાણુ દામની મલાઈ લઈને આ ત્રણ પક્ષની સાથેનો સંબંધ બંધ કરીને પરમાણુદામ અને એમના જેવા બીજા અમદાવાદના અને વડોદરાના શરાફો(ખેકરો)ની મદદ લેવા માડી લેતાને. અમુક ભાગ રાજ્યનું ખાનગી ખાતું આપતું અને બાકીનો ભાગ આ શરાફો કાઢતા તેના બદલામા અમુક જિલ્લાની મહેસૂલ જુદી રાખવામા આવતી જેમાથી આ લેનો ભરપાઈ થયા કરતી

ઈ સ ૧૮૧૬મા વખતસિદ્ધજીના મૃત્યુથી વજેમિદજી ગાદીનરીત થયા અને તેમના આગ્રહથી પરમાણુદાસે નાણાખાતાના અને ખામ કરીને રાજ્યના ખાનગીખાતાના કારભારી તરીકેનો ઓદ્ધો લેવાનું કમ્પૂઝુ આ પ્રમા ૧૮૧૭-૧૮મા પરમાણુદામ ભાવનગર સ્ટેટના એક ખાતાના કારભારી થયા, તે વખતે મુખ્ય દીવાન રાજગમ અટકવાના પુત્ર સેવકરામ હતા

મહારાજ વજેમિદજીની મુસીબીઓ વધતી જતી હતી એક

તરફથી ભાવનગર રાજ્ય તરફથી બ્રિટિશ સત્તાને રૂ. ૧૧,૬૫૧ની રકમ ખર્ચી પેટે આપની એમ ૧૮૦૪-૦૫ માં કર્નલ વોક્સે ડગલ્યુ હતું તે વધારી-વધારીને ૧૮૧૬માં રૂ. ૩૨,૦૦૦ કરી દેવામાં આવી હતી અને પછી પણ વધારવાનો હક્ક પોતાને છે એમ ખેડા જિલ્લાના કનેક્ટરે ચોખ્ખું કહી દીધું હતું ભાવનગરના આગલા દીવાન રૂપજી દેસાઈ અને એના ભાઈ સોમજી દેસાઈને ભાવનગર રાજ્ય તરફ વફાદારી બતાવવાના ચુનાઈ માટે જ જાણે કંઈવામાં આવ્યું હોય તેમ ૧૮૦૬માં રૂપજી દેસાઈ મરણ પામ્યા ત્યારે તેમનું દેસાઈગીરીનું વતન લઈ લઈને તેમના કુટુંબના એક બાવેના મગાના નામ ઉપર ખેડાના કનેક્ટરે કરી આપ્યું હતું વાઘનગર અને મહુવાના ખાશિયા ટ્રાણાઓનો ઉપદ્રવ પણ જોવો તેવો ન હતો. બીજી બાજુ કુંડવાના ખુમાણોની પણ ભારે પજવણી હતી ગદડાના ખાચર કાઠીએ તો સ્વામીનારાયણ પણ સ્વીકારવાથી એના તરફનો ત્રાસ બંધ થયો હતો પણ તેના ગામેની સરહદ ઉપરના કાઠીઓનો જોરો નરમ પડ્યો ન હતો આવા સમયમાં ભાવનગર રાજ્યનો એક કારભારી તરીકેનો ઝાહો સ્વીકારવો તે સુખની સેજ નહોતી જતાં ખરેખરે દાસે એ સ્વીકારવાની પોતાની ફરજ ગણી અને પોતે કારભારી થયા.

૧૮૧૬-૨૨માં જોગીદાસ ખુમાણ અને ત્યાર પછી ડે. ૧૮૨૬ સુધી હાડા ખુમાણ, એમના બહારવટાનો ત્રાસ ભાવનગર રાજ્યને હતો. ૧૮૩૬માં સાર્દાર ખાશિયા અને ચાપરાજ વાગાએ પાણુ 'નહારવટું' ખેલી અનેક રાજ્યોમાં ઉત્ખાપાત જગાવ્યો હતો.

આ બધા પ્રમગમાં પહેનાં મહેસૂલી ખાતાંના અને ખાનગી ખાતાંના કાગલારી તરીકે અને ૧૮૨૮ પંજી વડા કારભારી તરીકે પ્રમાણનાં પ્રશમનીય કાર્ય કર્યું હતું.

અમદાવાદના કચેક્ટર અને ભાવનગરના મહાગજ વચ્ચેની યગરપર અચામણને પરિણામે એક વેળા એમણે મહારાજની લાજ રાખવા અમદાવાદની તુરંગ પણ વેડેલી

પ્રમાણના બહારવટાની શિક્ષારૂપે દીવાન પરમાણુદામે એમની પમેથી કેટલાક ગામો લઇ લીધા અને એ ગિરે દેશી રાજ્યો સામે કાવતગ કરનારાના ગગસ છીનવી લેવાનું પહેલું દષ્ટાંત પોનિટિકમ એજન્સીને ચોપડે ચઢ્યું, એનો યશ પણ એમને જાય છે તે જ પ્રમાણે ગાંધીમા બહારવટાથી કુંડ્યા અને બીજા અનેક ગામો લગભગ ઉઝડ થઇ ગયા હતા અને ખેડૂનો પાયમાલ ચર્ષ ગયા હતા હાં તેમણે ભાગનટાઇ રીતની જમાનધી દાખવ કરી પરિણામે દૂક સમયમા એ બધા ગામો પગભગ ચર્ષ ગયા અને શેરડી તથા કપામના પાક ખેડૂતોને અને રાજ્યોને આપાદ કરવા લાગ્યા.

૧૮૧૬મા મહુગ અથેલ રૂ ૩૨,૦૦૦ની પેશકશી કૂદકે અને ભૂમકિ આગળ વધારવામા આવતી જતી હતી ૧૮૩૫-૩૬મા તે રકમ રૂ ૫૮,૦૦૦ની ચર્ષ અને પછીને વર્ષે રૂ ૬૩,૦૦૦ કરવામા આવી આ અન્યાયની મામે થઇને મહારાજાએ આ રકમ આપવાની અને ગણેતપટા ઉપર મહી કરવાની ના પાડી એટલે અમદાવાદના

જામને હોય તેમણે “ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ચોજી” (લેખકો મ ન. દિવેદી તથા કૌશિમ્મશંકર મહેતા) તથા સ્વ અવિરચદ મેદાજીકૃત સોરડી બહારવટિયાના બંને ભાગ એ પુસ્તકો વાંચવા

કોન્ટ્રે તેઓ એમ નહિ કરે ત્યા સુધી દરોજના રૂ ૩૦૦નો દડ ઠરાવે. ૧૮૩૮-૩૯મા મુનર્ષ સરકારે વચ્ચા પડી રૂ ૫૩,૦૦૦ ની ગમ્મ ઠેરની આપી આ પ્રમાણેની ગોઠવણ આજ્યા કરતી હતી તેવામા ૧૮૪૪મા એક્ટ ન ૧૮થી મુનર્ષ મગ્ગારે 'ટાઉન યુગીઝ,' કમમગેગ વગેરે જગત બધ કરી પગિણામે ભાવનગર ગાંત્યને ધણ ભારે નુખ્તાન ગણ્ય મહારાજાએ વારિસ રૂ ૫૩,૦૦૦ આપવા બન કર્યા અને વાત અર્થાએ ચઢી આ વાતનું નિરાગણ્ય ૧૮૬૦ના ડિમેબરની બારીમમી તારીખે આજ્ય મુંબઈ સરકારે ભાવનગર ગાંત્યને આ માલર વેરો બધ કરવાથી થયેન નુખ્તાની બદલ ૧૮૪૫ના જુનાઈથી ૧૮૬૧ના મે સુધીના ગણીને રૂ ૧૨,૨૧,૦૪૧-૧૩-૭ ચૂકવી આપ્યા

દીવાન પરમાણુદામે ભાવનગર બદગની આબાદી માટે પણ ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને "વાજસુરવાળાનું વળાણ," નામથી જાણીતી જગત વાજસુરવાળા બિધરાવતા હતા તે બધ કરાવી રાંત્યનો "મિલિલ અને કિમિનલ" અધિકાર બધ હતો તેને માટે એમણે ૧૮૩૫-૩૭ના વર્ષમા પ્રયત્ન બિહાપોહ કર્યો હતો અને સખ્યાબધ અરજીઓ કરી હતી જેનો મતોપકારક નિમલ ઠેક ૧૮૫૩ મા ભાવનગર રાંત્યની તરફેણમા આ થો હતો

૧૮૪૫મા મહારાજાના પાટવી ભાવસિંહજી સિંદોર ખાતે અચાનક મરણ પામ્યા એ તકનો લાલ લાંબને, એક ધરમચઢ નામના આદમીએ અમદાવાદના મેન્જિસ્ટ્રેટ આગળ તહોમત રજૂ કર્યું કે મહારાજા વજેસિંહજીના બે નાના કુવરોએ એમને ઝેર દાણ છે આ નાખતમા પણ દીવાન પરમાણુદામે મેન્જિસ્ટ્રેટની ખાતરી કરી આપી કે આ તહોમત માત્ર એક નીચ કાવતરુ જ છે ભાવસિંહજી

શિહોગમા પોતાની મા અને પત્નીઓ બોડે રહેતા હતા અને એમના બે ભાઈઓ વર્ષોથી એમને મળ્યા પણ નહોતા.

જુદા જુદા પક્ષની વ્યક્તિઓને અથડામણને લઈને ઊભા થયેલ દક્ષિણા-પછી તે કિરેમ્દરોની બોર્ડના હો કે ન્યાતના હો કે દેશના મહત્વના રાજ્યદારી પક્ષના હો-પતાવવા માટે એ મર સંપ્રભાર્ષિ બહુ જાણીતા હતા તે ગુણ એમના પ્રપિતામહ રણછોડદાસમા મળે હતો અને સ્વાથી પેઢી દર પેઢી નિકામ પામતો સંપ્રભાર્ષિમા સંપૂર્ણતા પામ્યો હતો એવું સુર ઉદાહરણ દીવાન પરમાણુદામના જીવનમા બનેલ આ એક પ્રમગ છે.

પરમાણુદામ અનેક મગાસમધીઓને લઈને પ્રભાસપાટણની જગ્યાએ જતા હતા વચમા જૂનાગઢ આવવું હતું પણ તે મમયે જૂનાગઢની નાગરજાતિમા એક સમયથી ખગલગાટ મચી ગયો હતો પ્રખ્યાત દીવાન અમરજીના ભાઈના પૌત્ર દીવાન સદ્ગ્રીશકરે એક પત્ની હવાત હોવા છતાં બીજી પત્ની કરી હતી આથી સ્વા બે પક્ષ પડી ગયા હતા અને સદ્ગ્રીશકર સામેનો પક્ષ રાજ્યમા વગ ચગવતો હતો એટલે ગમે તે પ્રકારે તે પક્ષ સદ્ગ્રીશકરના પક્ષને સતાવતો હતો પરમાણુદાસે જૂનાગઢ મુખમ નહિ રાખતા પામેના એક ગામડામા રાખ્યો અને સ્વાથી પછી, જૂનાગઢ ગયા વિના પનથગી જવાનો પોતાનો ઈરાદો જાહેર કર્યો અને પક્ષના નાગરોએ એમને બહુ વિનવ્યા પણ એમણે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે જ્યાં સુધી બને પક્ષ સમજૂતી કરી નહિ નાખે અને કશી પણ મજા વિના સદ્ગ્રીશકરને ન્યાતમા ગણે નહિ સ્વા સુધી પોતે જૂનાગઢમાં પગ નહિ મૂકે! આખરે આ દ્વિતાથી બને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું.

પરમાણુ દાસે જૂનાગઢ આવી જ્ઞાતિભોજન આપ્યું જેમા સમસ્ત નાગરજ્ઞાતિએ ભાગ લીધો એક પુરવઠા મે તેવો પ્રભાવશાળી હોય પણ એમનો બહુ કાર્ય કરવાને અશક્ત જ બને છે અને એને અન્ય પુરુષોના મહકાગની જરૂર પડે છે એ પુરુષો યોગ્ય લાયકાતવાળા મળી આવે તો પેના પ્રતિભાશાળી પુરુષોનો માર્ગ સગવડ બને છે પરમાણુ દાસને સુખાચર્યી યોગ્ય મંદિરો મળી ગયા હતા જેમા મુખ્ય ગિરિજાશંકર હરણાશંકર, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, સંતોકરામ સેવકરામ દેમાઈ, લુનસી બક્ષી, સવાઈલાલ એમજી વગેરે હતા.

૧૮૪૭મા પરમાણુ દાસે પોતાની નાદુરસ્ત તમિષતને અંગે દીવાન તરીકેનું ગજનામ આપ્યું તે જ વર્ષમા મહારાજના ખાનગી મંત્રી અનુભવી ગિરિજાશંકર હરણાશંકરનું મૃત્યુ થયું હતું એટલે મહારાજાએ ગૌરીશંકર ઉદયશંકરને મુખ્ય દીવાન નીમી તેમની માથે સંપૂર્ણ દીવાન સંતોકરામ સેવકરામ દેમાઈને નીમ્યા પરમાણુ દાસની નિવૃત્તાવસ્થા ઝાઝી દેવી નહિ અને ૧૮૫૦મા એમનું મૃત્યુ થયું તેમના હિદાર સ્વભાવ અને ખાનગી અખાવોને બદલે તેઓ પોતાની પાછળ બહુ એકાદ ધન મૂકી ગયા એમના મરણ પછી મહારાજાએ આરે પુત્રોને ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું હતું પરમાણુ દાસના મોટા પુત્ર બાલુભાઈ એક કારભારી તરીકે કામ કરતા જ હતા તેમના બીજા પુત્ર પરણાસને મહારાજાએ ભાવનગરના ફેઝફારી અમીન બનાવ્યા ત્રીજા પુત્ર અમચાલાલને મારુ પેનશન બાંધી આપ્યું અને ચોથા પુત્ર શામળાસને એક બીજા કારભારીની પત્ની આપવાની મહારાજા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી પણ શામળાસે તેનો આભાર મદ અસ્વીકાર કરવાથી એમને પોતાની પાસે રાખીને સુઝી દેવું સોંપ્યું.

પરમાણુંદદામ કારસી ભાષાના ઘણા વિદ્વાન હતા અને એમના
 રકાર ઉપર લખેલ કે પોલિટિકલ એજન્ટો ઉપર કે અમદાવાદના
 સત્તાવાળાઓ ઉપર લખેલ તુમારેની ભાષા વિશાળ વર્ગમાં માન
 કેતપન કરનાર ચર્ચ પડી હતી. મહારાજા વજ્રેસિદ્ધજી પોતાના બધા
 રાજ્યના મહત્વના તુમારો પરમાર્નદદાસ પાસે જ તૈયાર કરાવતા હતા.

પ્રકરણ ત્રીજું.

તલ. ૧૮-૬-૧૮૨૮ દિને ગોધાખાતે શામગદામનેા જન્મ થયો. એમના કુટુંબમાં ચાલતી આવેલી વિચિત્ર ઘટનાતુમાર, પોતે ચાર વર્ષના હતા ત્યારે શામગદામનાં મા ગુજરી ગયાં અને એમને એમનાં માથી અચીનાએ ઉઠેરીને મોટા કર્યાં. બહુ નાનપણમાં એમને ગોધાની મહેતાજીની નિશાળમાં મૂકવામાં આવ્યા. એ ૭ વર્ષના હતા ત્યારે પદમાણ્ડસે એમને ભાવનગર ખેલાવવાનો વિચાર કર્યો પણ એટલામાં મિત્રિય મગકારે ગોધામાં એક 'ટ્રેનિંગ' શિક્ષકના ઉપરીપણા નીચે એક શાળા કાઢી એટલે પિતાએ એમને ત્યાં જ રહેવા દીધા. દેથી રાત્રી ભાવનગરમાં આવી સૂઈ તો ઉંક ૧૮૫૨માં સરકાર તરફથી ખેલવામાં આવી હતી.

ગોધાની સૂચના પહેલા ટ્રેનિંગ શિક્ષક જેલંકર હરિશમ હતા. આ શિક્ષકનું માનસ જૂની દગતા અને મારજુકમાં માનનાર મહેતાજીઓ કરતાં જુદા જ પ્રકારનું હતું અને તે પોતાની શાળાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના પુત્રો સમાન ગણતા હતા. શામગદામને એમને માટે એટલી સારી લાગણી હતી કે પોતે દીવાન થયા ત્યારથી જેલંકરને અને એમના મરણ પછી એમની વિધવા પત્નીને પેન્શન ગ્રાંધી આપ્યું હતું.

શાળામા શામળામ પોતાના વર્ગમાં હમેશ પહેલો નંબર રાખતા અને ઘણા પ્રનામો જીતી જતા એ શાળામા લણુતા સારથી જ તુનમીકૃત રામાયણ વગેરે દિન્દી અને વ્રજ ભાષાના ગ્રંથોનું વાચન એમને લા અને સંતોકરામ દેમાપ્રને લા જીવણુજી નામના નાગર નોકર હતા ને કરતા તે નિયમિત મ લગતા ગોધા છાદીને પોતે પિતાને લા લાવનગર રહેના ગયા લા સુધીમા શામળાદામે દિન્દી અને વ્રજ અનેનો મારો અભ્યાસ કરી નાખ્યો હતો અને પગાકરનુ લાપાદિનોપદેત, રતિરામનું જદસુ? પિંગ તથા જમુરામનુ 'ગાન્યનીતિ' નામનુ એ શાસ્ત્ર મમમવર્તુ મહાકવ્ય વાચી નાખ્યા હતા ખુદ્ધામા ગમાતી ગમતગમતો કરતા એમને અભ્યાસ પ્રત્યે વધુ રુચિ હતી

તે વખતે શાળામા લેમન શાળામા જ શીખતી દેવાતા અને ધીર વિદ્યાર્થીને જાતે કે ખાનગી માતરોની મ દૃષ્ટી એ લેમનો નહોતા કરના પડતા નાના શામળામની યાત્રાગિત ધરુી તેજ અને અભ્યાસ પ્રત્યે એમને ઘણી રુચિ એને એમનુ લેમન શાળામા જ થઈ જતુ અને ધરમા લાખો સમય એમને ખીન્ને અભ્યાસ કરવાનો મળતો એનો મદુપયોગ એમણે ઘણી માગી રીતે કરેનો

દમ વર્ષના થયા ત્યારે શામળાદામને જનેઈ દેવામા આવ્યુ અને પછી અવ્ય સમયમા એમનુ લગ્ન ગોધાના પ્રમિદ્ધ નાગર નાયાભાઈ શામળજીની એકની એક પુત્રી મહાલક્ષ્મી જોડે થયુ. લગભગ ૧૮૭૮ની સવ સુધી નાગરોમા દરેક શુભ વિધિ, પોતે લાવનગર ગદેતા હોય તો પણ ગોધામાજ કરવાનો ગિવાજ હતો એ પ્રમાણે આ જને વિધિ પણ ગોધામા કરવામા આવ્યા

અને તે પ્રમગે મહારાજ વજ્રેમિહજી પણ હાજર રહ્યા હતા.

ગોધામા તે વખતે ઘણા વિદ્વાન નાગર પચાસેણા રહેતા. એઓ મસ્કૃત ભાષાના સારા જાણુકાર હતા તેમના મમર્ગથી શામગ અને મસ્કૃતનો રમલાગો અને ગોધામા હતા ત્યાં સુધી ત્યાં અને ૧૮૪૦-૪૧ના વર્ષમાં પિતા માથે ભાવનગરમાં રહેવા આવ્યા ત્યાં કેડે ભાવનગરમાં એમણે મસ્કૃતનો અભ્યાસ ખૂબ ખૂબ વધારી દીધો. યુવતી અન્નાસ પ્રત્યેની રચિ જોઈને મનોપ પામતા પરમાણુ માં તેમને ફારસીનો અભ્યાસ કરવાનો પણ આગ્રહ કર્યો. તે મમથે ભાવનગરના કાજ ફામમઅની ફારસીના નિષ્ણાત ગણાતા હતા તેમની કને એમણે એ અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને માત્ર ત્રણ વર્ષમાં એઓ તેના માગ જાણુકાર થઈ ગયા ' ફરીમા ' થી શરૂ કરીને ' યુનિસ્તાન ' ' સિહોગનામા, ' ' શાહનામા ' વગેરે ગ્રંથોનુ તેમણે અધ્યયન કર્યું ' શાહનામા ' માંથી પ્રેરણા લઈને એ રાતગજ શીખ્યા અને તેમાં ઘણું પ્રાનીવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અમમગના ઇતિહાસકાર અમમન-દગલના પુસ્તકો પણ તેમણે વાંચી નાખ્યા શામગદામ ફારસી શીખવા રોજ કાજને ત્યાં જતા, ત્યાં વૈદગજ ગોવિંદજી પણ આવતા, કાજને ત્યાં મવારે બને ફાગમી શીખતા અને માજે ગોવિંદજીને ત્યાં જઈને શામગદામ વૈદકના ગ્રંથો વાંચતા.

મહારાજ વજ્રેમિહજીને આ ફાગમી પુસ્તકોનુ સુજગતી માલજવામાં બહુ આન આવતો એટલે શામગદાસ એમને કવોકોના ખ્યામ સુધી ફારસી ગ્રંથો સહજાવતા હતા ફારસીનો અભ્યાસ વધારવાની માથે એમણે મસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ ઘણો વધારી દીધો હતો. સિહોગના પ્રખ્યાત ગાસ્ત્રી રણુકોડજી અને એમના પુત્ર નિર્ભયરામજી

સે શામળદાસ નિયમિત જોડતા અને આરંભમાં જ માર્ગોપદેશિકા, તુરપાવલિ રઘુવંશ, કિરાતાર્જુનીય, અજ્ઞાનબોધિની, રામગીતા, ગવદ્ગીતા, લકતમાલા અને પંચદશી જેવા ગ્રંથો એમણે વાંચી પૂજ્યા. તે પછીનાં વર્ષોમાં તો શામળદાસે સંસ્કૃત તેમ જ રસી ઉભય ભાષાનો અભ્યાસ ઘણો જ વધારી દીધો હતો અને એ ભય ભાષાના એ પારંગત ગણના થઈ ગયા હતા.

આ ઉપરથી આપણે સહજ જાણી શકીએ કે સ્વ. સર. પ્રફુલ્લભાઈની વિદ્યા પ્રત્યેની ઉત્કૃષ્ટ અલિસૂચિ, રાજ્ય અને મિત્રો તરફની વફાદારીનું ભાન અને છતાં સત્યનો આગ્રહ, સતત વિનય, કોંઈ સંસ્કાર અને ભરીભરી માનવતા માત્ર આકર્ષક ઉદ્ભવ્યાં ન હતાં પણ આરંભથી પેઢી પર વવાયેલ ખીજમાંથી બિગેલ વૃક્ષના પરિપાકરૂપે હતાં.

પરમાણુંદાસના સમયમાં ગોધા-ભાવનગર મળીને વડનગર નાગરોનાં ઘર ૧૫૦-૨૦૦ ગણાતાં. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર અને શામળદાસના સમયમાં તેનું પ્રમાણ વધીને ૨૦૦-૨૫૦નું થયેલું અને દાસમાં ૩૫૦ ઘર-કુટુંબો વડનગર શાંતિને ચોપડે છે. એક કુટુંબની સંખ્યા સરેરાશ આર માણસની ગણીએ તો એ વખતે ગોધામાં ૮૦૦ માણસ ગણાય. તે પછી ભાવનગરમાં ૧૨૦૦ની અને અલારે ૧૫૦૦ માણસની નાગર વસતી ગણાય. તેમનો મુખ્ય વસવાટ નાગર પોળ, ભાદેવાણી શેરી, દહેલીવાળી શેરી, નીલકંઠ મહાદેવની શેરી, દેસાઈનો ખાંચો, ભગાનું તળાવ, ભગતની શેરી, ડાંગરની શેરી, દાસગર ખાવાનો મકા, લાડીઆનો ડેરો, ગદની રાંગ, દીવાનપરા, રાણીકા તથા વજરવાળી શેરી વગેરે સ્થાનોમાં

હોતો અને જે ઉંચક અર્થાચીન સમયમા તખ્તેશ્વર ખોટ અને કૃષ્ણનગરના સતા ગણવી શકાય

૧૮૪૬મા શામગદામના મોટા પુત્ર ચિત્રામનો જન્મ થયો અને તે જ વર્ષમા શામગદામ ભાવનગર રાજ્યની નોકરીમા નોડાયા તે વખતે ભાવનગરમા ત્રણ મુખ્ય ખાતા હતા મુન્કી, મહેસુલી અને દિમાળી આમનું પહેલું ખાતું મુન્કી દશતર, સોથી અગસતુ હતું અને તેના કાગળારી તરીકે આપુભાઈ-શામગદામના મોટા ભાઈ હતા પણ એમને ધગી વાર પોલીટિકલ એજન્ટ પાસે રહેતું પડતું એથી એમના મદનીય તરીકે ગિરિભાઈ કરણરાજ કામ કરતા ગિરિભાઈ મુન્કી ઉપગત મહેસુલી ખાતું પણ નેતા અને એ બંને ખાતા માટે બીજા એમના દાથ નીચે બે મદનીયા ગહેના વગી ગિરિભાઈ મદારાજના ખાનગી કાગળારી તરીકે પણ કામ કરતા ત્રીજું ખાતું તુલસીામ બહી નેતા

હુકમા એ સમયે ભાવનગરમાં બે માણસ ગણાતા, એક દીવાન અને તેમના મુખ્ય મદનીયા મોટે પગી નાયબ દીવાન કહેા દીવાન પગમાળ નામ હતા અને નાયબ દીવાન તરીકે આપુભાઈ કામ કરતા પણ એમની તમિયત નાદુરૂત થઈ એટલે ગિરિભાઈ એ કાર્ય કરવા માંડ્યું અને એમનું કાર્ય નેતા એઓ ભાવનગર છોડી શકે એમ નહેતું એથી પગી આખરે ગૌરીગઢ ઉપર કરને એ કાર્ય એપણુ રાજ્યની નોકરીમા શામગદામને પહેલું કામ મુન્કી દશતર મનાવવાનું મર્યું

આગળ પ્રશ્નમા કહેવાઈ ગયું છે તેમ ૧૮૪૭ના પગમાજી નિરૂત થતા અને મદ રાજ્યએ પગમાજીની ખામ

ધનુજીતુમાર ગૌરીશકર ઉદયશકર (કાઠિયાવાડના સુપ્રસિદ્ધ મુત્સદી-
ઓમાના એક “ગગા ઓઝા”) અને સુતોકરામ દેસાઈને મધુકત
દીસાનો નીમ્યા

૧૮૫૦મા પગમાણુદામનુ અગ્નિમાન ચયુ મહારાજ
વજ્રેમિહજીને શામગીતમને પોતાની પસંદગીની ખામ ઈચ્છા હતી
એટલે શામગીતમના એક મોટાભાઈ પ્રભુદાસ જે ભાવનગરના
મેજિસ્ટ્રેટ અથવા ફાજદારી અમીનના ઓઢા ઉપર હતા તેમને
કુડના પરગણાના મહેસુની અમલદાર તરીકે મોખ્યા આે તે ઓઢા
ઉપર શામગીતમને મૂક્યા

૧૮૫૨મા આશરે ૭૦ વર્ષની પાંચ વરે વજ્રેમિહજી દેહ
છોડ્યો અને તેમના પાટની ભાવસિદ્ધજી તેમની પહેના, ૧૮૪૫મા
ગુજરી ગયા હોવાથી, તેમના પૌત્ર ભાવસિદ્ધજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર
અખેગજી ગાદીનશીન થયા

આગરે ૧૮૫૦મા મશહુર વેાતી પગમહમ સચ્ચિદાનંદજીની
ભાવનગર આ પા જીનાગઢના પ્રખર ફિલસૂફ ગોઢુજી જાના
એમના શિષ્ય હતા એને લઈને શામગીતમ અને ગોઢુજી જાતાને
મૈત્રી થઈ જે નિપ્રતિનિ ગાદીન થી ગઈ તે વેળા ગોઢુજી
જાના જીનાગઢની નોકરીમા નાની પાયરી પર હતા આ નૈની
યષ્ઠ તે પછી માત્ર દમ વર્ષમા ગોખજી જાણ જીનાગઢના વિવાન
થયા અને શામગીતમ પચીમ વર્ષમા ભાવનગરના નીન ન થયા

૨૧મી જીનાઈ, ૧૮૫૪ને િ મહારાજ અખેગજી મૃત્યુ
પામ્યા એમના આ બે વર્ષના ૨૦૦મા પાલુ અગે અપો

યર્થ ગર્ભ અને જુવાન શામળદામને મદામુલસદી ગંગા ઓઝાના હાથ નીચે ગંજનગરશાસ્ત્રના ધણા પાક લણવાના અને પચારી લેવાના આ રા

ગંજનના અમનગર તર્ગીકની શામળદામની લગભગ ૩૮ વર્ષની કામગીરીમાં લાવનગર ગંગાને અપૂર્વ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી અને અનેક શિશુમાં અમામાન્ય પ્રગતિ સાધી હતી આ મહત્તા અને પ્રગતિ માટેના યશનો મોટો ભાગ વાજખી ગીને ગંગા ઓઝાને ફાળે જાય છે પણ અમુક પ્રમાણમાં ગંગા ઓઝાના મંત્રીગણે પણ એ યશ મળે એ ત્રાણાવિક અને વાજખી ગણાય એ વર્ગો દુઃખી થઈ અગત્યની હડીત એ હતી કે ૧૮૧૬માં ખેડાના કોન્ટ્રે લાવનગર મહાગંજની દીવાની અને ફેલ્ડારી હકુમત, તેમના તાનાના ૧૧૬ ગામે ઉપની, છીનરી લીધી હતી તે એક પત્રી એક દીવાનોના ભગીરથ પ્રવામથી છેડ ૨૫-૪-૧૮૬૬ને રાજ લાવનગર ગંગાને પાછી સોપી દેવામાં આવી એ ૧૧૬ ગામેમાં ગોધા પગણના લાવનગર મદિન ૭૬ ગામ ધનુષ પગણના ૩૧ ગામ અને રાણપુર પગણના ગણેવા કુળે બોટાદ તથા હડક વગેરે ગામે હતા

૧૮૫૭ના બગનાના વર્ષમાં અમદાવાદના મેજિસ્ટ્રેટ લાવનગર રાજ્ય મામે તે ક્ષાન મચ્યુ મહાગંજ અને મુખ્ય મંત્રી લાવનગર હાડીને ખીજે રથને ગયા અને તે ક્ષાન મામે જિમા મહેવાને શામળદામને મૂકતા ગંગા વક્ષદારીથી પોતાની કુજ્જ અંગ કુતા, અમદાવાદમાં એમને જેનિવામ પણ વેડો પડ્યો, પણ અને લાવનગર રાજ્યનો વિજય થો

૧૮૬૦-૬૨ની આસપાસમાં પહેલા વર્ગના રાજ્યોમાં પોતપોતાના દીવાની અને ફોજદારી કાયદાઓ ઘડવાની યોજનાને મરકારે પસંદ કરી એ પ્રમાણે ભાવનગર રાજ્યમાં કાયદાઓ ઘડવાનું કાર્ય શામળદામને સોંપવામાં આવ્યું હતું એમણે તે તૈયાર કર્યા અને રાજ્યમાં મહુવા, કુંડલા, હીલીના, ગઢડા, ઉમરાળા અને તાગાળ એ છ મહાલોમાં દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયાધીશોનો અપસાર તે તે મહાલના વહીવટદારોને આપવામાં આવ્યો. ભાવનગરમાં 'ઓર્ગિઝનલ' દીવાની અદાલત મેન્સિફ્ટોની કોર્ટ અને ત્રણ 'અપીલ' દીવાની અદાલતો આપવામાં આવી. ઈનમાં બહુ સગરડથી અને જોછ ખગચથી મળે એવી રીતે જ કાયદાઓ અને તેના વહીવટની બંધગથા કરવામાં આવી હતી. આ કાયદાઓને સુધારીવધારી હેવટનો આદર સોંપવાનું કાર્ય મુંબઈની હાઈકોર્ટના એક જજ અને સૂરતના કાયદા નાનાભાઈ હરિદાસે કર્યું હતું. આ કાયદાને અતે મહારાજાએ શામળદામને રાજ્યના વડા જજ અથવા સગ્રાન્યાયાધીશ નીમ્યા અને ખીજા ન્યાયાધીશોમાં એક તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ચિત્રનદાસની નિમણૂક કરી. આને અગે-ન્યાયાધીશોના ફેમનાની અપીલ વડી અદાલતમાં સગ્રાન્યાયાધીશની કોર્ટમાં થતી અને તેની અપીલ ખુદ મહારાજાશ્રીની હજૂરમાં માલજનાતું કરાવવામાં આવ્યું હતું. તેને અગે થયેલ મળ્યો ભોગવનાર અપરાધીઓ માટે ભાવનગરમાં ૪૦૦ કેદીઓનો સમાવેશ થાય તેની મોટી તુરગ અને મહુવા, કુંડલા વગેરે મહાલોમાં નાની નાની તુરગો બાંધવામાં આવી.

મકરણ ચોરું.

તા ૧૪-૧૦-૧૮૬૩ને દિને શામળદામના ખીજ પુત્ર લલિતુભાઈનો જન્મ ભાવનગરમાં થયો. લલિતુભાઈ માત્ર બે વર્ષના હતા ત્યારે ૧૮૬૫માં શામળદામનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યા તે વેળા શામળદાસ રાજ્યના કાયદા ખાતાને વ્યવસ્થિત રીતે ગ્યવાના કાર્યમાં ગૂથાયા હતા. એને પરિણામે હા વડી અદાવત પણ અપાઈ ગઈ હતી અને તેના આગબકાલમાં જ ખુમાણોના બદ ગવટાને મુકાબી હા ચલાવવામાં આવ્યો. કુંડલા પ્રગણાના કાંકચ ગામના રામા ખુમાણે પોતાના બે દીકરા ઉનાઈ અને સનાને માથે લઇને પોતાના પિતરાઈઓ મામે બદાગવડ હડાવ્યું તેમની માથે ખીજ ખુમાણો પણ જોડાયા અને ભાવનગર રાજ્ય સામે એ બધાએ તોફાન મચાવરા માડ્યું એમાં રામો બદા ગામ લૂટતા ચણેલા ધીંગાણામાં દગારની સીંચદીના (ફાળના) હાથમાં કેદ પડ્યાં અને કુંડલાની જેલમાં જ કોલેરાથી મરણ પામ્યો.

આજ વેળા દ્વારકાના બેટમાં વાઘેરાનો બગરો જાગ્યો હતો. પણ આ બધા બહારવટા અને બગવાનાં વર્ણનો અહીં અરથાને છે એટલે આ સ્થળે તો માત્ર નામનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભાવનગરના બહારવટીઓ ઉપર કેમ ચલાવવામાં આવ્યો તેમના ગગમ જન કુવામાં આવ્યા અને તા ૨૬-૬-૧૮૬૬ને દિને બે

આગેવાન ખુમાણેને ફાસી દેવામા આની આ પ્રમાણે ગરામ જમ કચવાની અને ફાસી દેવાની સજા ફાકિયાવાડા ગાંભીયામા બ્રિટિશ અમલ સ્થપાયા પછી પહેલી જ હતી અને તેને માટે શામળદાસને બ્રિટિશ સત્તાવાળા જોડે ઘણુ લાવુ પડ્યુ હતુ સારે જ દેશી રાજ્યોને આવી સજા કચવાનો હક્ક છે એમ સગકારે સ્વીકાર્યુ

૧૮૬૩-૬૬મા ફર્નલ કીટિંગે રાજપાટખાતે ફાકિયાવાડા રાજ્યોની વસ્તુઓનુ પ્રદર્શન ભર્યુ એ પ્રસંગે લાખનગર રાજ્ય તરફથી શામળદાસ ગયા હતા તે વેળા ફાકિયાવાડા ધોડા એ પ્રદર્શનમા ખૂમ વખણાયા હતા ફર્નલ કીટિંગ પોતે ફારમી ભાષાનો નિષ્ણાત હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ખીલ ફારસી ઉસ્તાદોને મળવા તે ઉત્સુક રહેતો અને એથી શામળદાસની એ વિનયમા ઉસ્તાદી જોષને એ ખૂમ પ્રસન થયો હતો ત્યા શામળદાસ જૂનાગઢના ગતિનિધિ સુદ ગોઠુળજી ઝાના માથે પણ ગાઢ પરિચયમા આ યા અને એને લાઇને મન મુખગમ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જોડે પણ સપર્ક સધાયો

રાજકોટમા શામળદાસને નાગર સુધારક મણિસકર કીમણી જોડે પણ મૈત્રી થઈ મણિસકર જહાલ મુવાગક હતા અને શામળદાસ ધીરે ધીરે સુધારાઓનો પ્રયાગ કરવાની તરફેણમા હતા કીમણીના એ વિચારો અમલમા મૂકવા જતા પાછળથી જૂનાગઢના નાગરોમા સારી પેઠે નિખવાઈ થઈ પડ્યો હતો શામળદાસની પ્રતિ જ એવા જહાલ ડાયોને પ્રતિકૂળ હતી એટલે એમણે થોડાધણુ સુધારા ભાવનગરના નાગરોમા દાખલ કર્યા હતા પણ તે સમગ્રવટથી એ સમયમા પણ નાગરોમા એવો રિવાજ હતો કે બધી મારી

કે માગી દિયા ભાવનગરમાં નહિ પણ ગોધામાં જ થાય આમ કરવામાં ગરીબ નાગરોને બહુ મદન કરતું થતું મુગાદરોની હાડમારી અને અર્થ ધણા હતા આથી ૧૮૬૬માં ન્યાયે શામગદામે પોતાની પુત્રી અનોપુ વરને પગલાવવાનો મમય આ રો ત્યારે એમણે એનું બંધે ભાવનગરમાં દરવાનું પગ પહેના પહેના તે ન્યાતમાં ધણો વિરોધ થયો પણ શામગદામ અગ ગયા અને એમણે પુત્રોનો સમમમાગમ ભાવનગરમાં જ કરો

એમને ત્યાં ભાવનગરમાં એ ખીજ રૂઢિ એ હતી કે બહારગામ નાગરમાં જાય નહિ કે બહારથી મન્યા લેવાય પણ નહિ આ જૂની રૂઢિનો ભગ પણ શામગદામે રો એમના મોટા પુત્ર વિ ન દામના પહેના પત્ની ગુજરી ગયા ત્યારે એમણે એમનું ખીજ વારનું સમ મુગતના પ્રતિગિત નાગર વિચારામ મોતીરામની પુત્રી જોડે થઈ અને લગ્નમાળના પહેના પત્ની મળ્યું પામ્યા પછી એમનું ખીજ વારનું સમ અમદાવાદના પ્રખર સુધારક અને ધર્મનિષ ભોળાનાથ સાગલાઈની પૌત્રી જોડે કર્યું હતું આ ઉપગત ભાવનગરમાં જે પહેલી કન્યાશાળા સ્થપાઈ તેમાં શામગદામે પોતાની પુત્રીને ન્યાતમાં દાખલો એમાંથી લઈવા મોકલી હતી

૧૮૬૮માં શામગદામ ત્રયાગ, ગોડુગ મથુરા, જૈન દાવન વગેરે હિંદુઓના પવિત્ર સ્થળોએ જત્રા કરી આ યા ત્રિવેણીસગમ આગળથી તેમણે મહાભેનું કે સુપ્રસિદ્ધ પડિનો નાગવલ્લ શાસ્ત્રી અને શિવમહાલ શાસ્ત્રી ત્યાં જ રહે છે એટલે પોતે એમને મળવા ગયેલા અને લાગ્યા સમય સુધી એ વિનાનો જોડે સસ્કૃતમાં જ વાર્તાલાપ કરેનો એમનો વિચાર જત્રામાં લાગે સમય વ્યતીત

કરવાનો હતો પણ એટલામાં મહારાજ જસવંતસિંહજીની તમિયત લયડવા માંડી એટલે પોતે પાછા ભાવનગર આવી ગયા. મહારાજની સારનારમાં સૂરતના મરાઠુર યુનાની વૈદ્યમાં પ્રવીણ દા. બહેરામજી અને તેમના પુત્ર દા. બરજેરજી^૧ રાખ્યા. પણ મહારાજને ખાસ કાયદો થયો નહિ અને ૧૧મી એપ્રિલ ૧૮૭૦ને દિને મહારાજ મરણ પામ્યા.

મહારાજના પાટવી તખતસિંહજી નાના હતા એટલે એ મોટા થાય ત્યાં સુધીમાં રાજ્ય ચલાવવાનું કાર્ય ઈ. એચ. પર્સિવલર^૨ તથા ગૌરીશંકર ઉદયશંકરને સંયુક્ત કામગીરી માટે સોંપવામાં આવ્યું અને શામળદાસને એ બંનેના મદદનીશ નીમવામાં આવ્યા. પહેલાં પહેલાં દેશી રાજ્યોમાં જ્યારે મહારાજ સગીર વયના હોય ત્યારે ત્યારે રાજમાતા, દીવાન વગેરે જ એ કાર્ય સંભાળી લેતાં પણ ૧૮૬૭માં કર્નલ કીર્ટિજી રાજદોટ અને લીમડીનાં રાજ્યોને એવી સ્થિતિમાં સંરક્ષારી મેનેજમેન્ટ નીચે મૂક્યાં અને પછી તરત જ ગોંડળનો વારો આંચો. તે પછી ભાવનગરમાં સરકારી મેનેજમેન્ટ થયું. પણ એમાં સંયુક્ત કારભારીઓ પહેલી જ વાર નિમાયા.

૧. એ વખતે યુવાન હશે તે આ ગૃહસ્થ પછીથી ભાવનગર રાજ્યના ચીફ મેજીસ્ટ્રેટ આફ્રીસર હતા. હજી થે ઓક્ટરો રહે છે તે દીવાનપરા રાડના મકાનમાં રહેતા; 'મોટા દાકતર' તરીકે ઓળખાતા; ૧૯૧૭-૧૮ સુધી તે હયાત હતા.

૨. એ સાહેબનું નામ શહેરની માર્કેટ તથા બાજ સહિતના દીવાન-પરામાંના જ કુવારા સાથે 'એડાયેલ્ડ' છે આ માર્કેટ બુધવાર તા. ૧૦ મી નવેમ્બર, ૧૯૪૮ને દિને બળી ગઈ હતી.

એપ્રિલ ૧૮૭૮મા તખ્તસિંહજી ગાદી ઉપર આવ્યા અને ૧૩-૧-૧૮૭૯ને દિને ગૌરીશકર ઉદયશકર નિવૃત્ત થયા જેથી મહારાજાએ તે પદ ઉપર શામળદાસને નીમ્યા તખ્તસિંહજીના મમયમા ભાવનગર રેલ્વે બંધાઈ રાજકોટની રાજકુમાર દોલેજભાઈ તખ્તસિંહજી વિંગ બાધવામા આવી અને ભાવનગરમા ઇરિપતાલ એમના નામથી બાધવામા આવી

૧૮૭૭-૭૮મા ભયડર દુકાળ પડ્યો અને રાજ્યને પડખીમ લાખની ખોટ અને પહોંચી વળવામા આવી ગઈ પણ ભાવનગર રાજ્ય આટલા વર્ષોમા એક નાના રાજ્યમાથી પહેલા વર્ગનું રાજ્ય થઈ ગયું હતું અને દિનપ્રતિદિન એનો વિકાસ થયા જ કરતો હતો

શામળદાસ દીવાન નિમાતા, ગૌરીશકરના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિજયશકર નાયમ દીવાન નીમાયા, શામળદાસના મોટા પુત્ર ચિત્રદાસને મહેસુલી દફતરે આપવામા આયું અને ગૌરીશકરના બીજા પુત્ર પ્રભાશકર ખાનગી કાગલારી નિમાયા

૧૮મી ડિસેમ્બર, ૧૮૮૦ને દિને મુખ્યના ગવર્નર સર જેમ્સ ફ્રેન્ચમને ભાવનગર રેલ્વે ખુલ્લી મૂકી શામળદાસની દીવાનગીરીમા અનેક મહત્વના પ્રયોગો નિકાલ થયો હતો તેમા અફીશ્યુ, મીઠું અને બધા કારીયાવાડી રાજ્યોનાં જનરલ ફ્રેન્ચ મુખ્ય હતા હમલગ એ જ વર્ષમા મહારાજાએ શામળદાસને ઉમરાળા પરગણાનું જલાલ-

૧ હમલગ મુધી હતી તે બી એસ Bhavnagar State રેલ્વે તો આ નહિ અહીં નોખાયેલી, ૧૮૮૦થી શરૂ થયેલી તે, 'B G J P Bhav Gond Jun Porb રેલ્વે ૧૯૧૦ લખી તો, બહુમા હતી તે હોવી એઈએ

પુર ગામ બહિસ આપ્યું અને આ પ્રમાણે એમણે રાજ્યની ક્ષેત્ર વર્ગોની સેવાનું પ્રમાણપત્ર બદલ્યું. તે પછીનાં એક વર્ષો પાછાં ભાવનગરના એકુતોને સારાં ન ગયાં. ૧૮૮૩માં પટ્ટવી ભાવસિંહજી પહેલીવાર ભાવનગરની મુલાકાતે આવ્યા. મહારાજ ગુજરી ગયા બાદ તેમના પુત્ર ભાવસિંહજી ગોંડગમાં તેમના નાનાં રાણી ગોંધીયા પાસે જ રહ્યા હતા. ભાવનગર આવીને થોડો સમય રહ્યા બાદ તે પાછા રાજકોટ, રાજકુમાર કાલેજમાં અભ્યાસ કરવા બેઠી ગયા, ભાવનગર રેલ્વેનું 'એક્સટેન્શન' જે વડવાણ-મહેસાણા સુધીનું છે તેનો આરંભ કરવાનું કાર્ય શામળદાસે જ શરૂ કર્યું હતું પણ અનેક દારણોને લઇને તે કાર્ય પૂરું થયું ઠેક ૧૯૦૨માં અને ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૨ને રોજ સાંધી ટ્રેન પસાર થઈ. ૧૮૮૨ના વર્ષમાં શામળદાસની તબિયત લથડવા માંડી. કામનો વધુ પડતો બોલો અને ઈર્ષ્યાખોરોની નિંદાખોરીએ એમના સંયમી અને સ્વસ્થ શરીરને પણ નરમ બનાવી દીધું. કામનો બોલો હલકો કરવા એમણે વિદુલદાસને નાયબ દીવાનગીરી સોંપી અને ભાવનગર-ગોંડગ રેલ્વેના વહીવટની સમિતિમાં સભ્ય તરીકે નીમ્યા. પણ આ પગલાં ઘણાં મોઢાં લેવાયાં. શામળદાસ પોતાના પિતા પરમાણુંદાસની જેમ નિંદાખોરોની નિંદાથી અકળાતા ન હતા. એમણે કાઈ દિવસ કીર્તિ કે ખોટા યશ માટે યત્ન કર્યો ન હતો. પોતાના ઘણીની નોકરી સંપૂર્ણ વફાદારીથી કરવી અને તેનાં જે પરિણામ આવે તે મૂળે મોંઝે સહન કરી લેવાં એ એમની નીતિ હતી. એમના કામની કદર ખુદ મહારાજ ઉપરાંત મુંબઈ સરકાર તેમ જ પોલીટિકલ એજન્ટે વારંવાર કરી હતી અને એ બધાને શામળદાસ પ્રત્યે ખૂબ માન હતું. શામળદાસ સર્વ વિવિધ પ્રકારના પ્રસંગોમાં પણ શાંત, સ્થિતપ્રજ રહેતા હતા. એમનામાં હાજરજવાબી અને

મમયસૂચકતા પણ મોટા પ્રમાણમાં હતી એનું એક દષ્ટાંત બમ થયે

શામળદામ પોતાના મકાનને એટલે હળમત દરાવવા બેઠા હતા. તે મમયમા હળમત દરાવતી વખતે એમનું મહજ હતુ તેમ પોતે ઉઘાડા બેઠા હતા. એવામાં એક ખુમાણ હાથમા નાગી તરવાર મમણનો બહારથી ધસી આવ્યો. તેણે શામળદામને ઓળખ્યા નહિ એટલે એમને જ બેદરકારીથી પૂછ્યું “ દીવાન ક્યા છે ? ” શામળદામે પ્રમગની ગભીરતા જાણી લીધી અને એક ક્ષણ પણ વિવન દેખાડ્યા વિના એટલી જ બેદરકારીથી જવાબ વાળ્યો. “ અંદર હશે ” ખુમાણ અંદર જઈને બધે જોઈ આવ્યો પણ દીવાનને જોયા નહિ, એટલે પાછો બહાર આવીને ફરીથી એમને જ કહ્યું “ અંદર તો નથી ” શામળદામે તરત કહ્યું; “ તો બહાર ગયા હશે ” ખુમાણ આવ્યો ગયો અને શામળદામની જિંદગી બચી ગઈ.

શામળદામને ‘ આઈડિયીઝ ’નું દૃઢ લાગુ પડ્યું હતું એમના મિત્ર દા. બરજોરજીએ મુશ્કેલી પ્રખ્યાત દાકતર હોળેસને બોલાવ્યો પણ સંઘળું નિરર્થક ગયું અને ૨૫મી ઓગસ્ટ, ૧૮૮૪ને દિને શામળદામ મૃત્યુ પામ્યા.

પ્રકરણ પાંચમું

સં વત ૧૯૧૯ના આસો શુદ્ધ બીજને દિને એટલે ૪ સ.

૧૮૬૩ના ઓઢ્યોજરની દમખી તારીખે, ભાવનગરમાં,

ભગાના તળાવમાં "ગગા ઓઝા"ના ખાંચાને નામે ઝાળખાતી ગણીમાં, સ્વ. સર લલ્લુભાઈનો જન્મ તેમના મામા ગૌરીશકર ઓઝાને સાં થયો, આ ગૌરીશકર ઓઝા તે ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ ગગા ઓઝા નહિ પણ બીજા. લલ્લુભાઈનાં મામીનું નામ દિવાળીમા હતું તેમ જ તેમને ધવરાવવા રાખેલ ખાઈનું નામ પણ દિવાળી હતું.

લલ્લુભાઈના મોટાભાઈ વિઠ્ઠલદામનું વય તે વેળા અઢાર વર્ષનું હતું. ગણેન અનુપકંવર વિઠ્ઠલરામથી નાના, આમ અઢાર વર્ષ પાઠે શુભ અવસર આવ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ શામળદાસ દીવાનના ઘરમાં ખૂબ આનંદ છવાઈ રહ્યો. શામળદાસજીપોતિપરાત્રના ફીકીક જાણકાર હતા એટલે એમણે જન્મ ઉપરથી પુત્રની કુડળી કાઢી; કાઢીને, વાંચીને દિલ્લગીર થઈ ફાડી નાખી. ઘરમાં બધાએ આમ કરવાનું કાગળ પૂછ્યું એટલે દીવાન માહેએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું. "કુડળી ઉપરથી મને તો એમ જણાય છે કે મા અને દીકરા એ બેમાંથી એનું અવસ્ય મૃત્યુ થવું જોઈએ. પણ હવે, જેવી હિંમતેચ્છા ! મારે દીકરાની અડકુંડળી હમણાં કરાવવી નથી. પછી થઈ રહેશે."

પણ દુડળીમાં પિતાએ વાંચેનું ખરું પડ્યું અને સદ્ગુભાર્ત માત્ર પાંચ છ મામના ન થયા ત્યાં તો તેમના મા ગુજરી ગયા. પણ પ્રકરણ બીજામાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અવા બનાવ એમને ત્યાં પેટી દ-પેટી બનતા જ આવ્યા હતા અને ભવિષ્યમાં પણ બનવાના હતા ! બીજી, નવી જન્મકેડળી સદ્ગુભાર્ત સગમગ ૩૦ વર્ષના થયા ત્યારે નેદીઓની ખામ ઠંજાથી એક નેરી પામે તૈયા કરાવી હતી એને માટે જન્મનો મમય એમના બહેન અનુપકુવરે આપ્યો હતો.

મા જાણુ પામ્યા ત્યારે પિતા ૩૫ વર્ષની જાણુવાનીમાં હતા એમને ફરીની પગલવા માટે ઘણા તગ્ધથી અગ્રક થયો-સગમગ દુગમક થયો, પણ પિતા ૬૬ ગયા એમને મતાતો દોષ તેમણે આ વડે ફરીથી સમ નદિ કરવા એવો એમનો મત હતો. વળી એ વેળા ૧૪ થી ૧૮ વર્ષ કરતા મોટી વાની કન્યા મળી શકે એ સગમગ અચાપ હતું એમને જાણીપની જાણીમાં આવેના માણુએ અવડી નાની કન્યાને પગલુ એ પણ એમને પસંદ નહોતું આને સમને શામળા-મે ફરીથી સમ કર્યા નહિ.

સદ્ગુભાર્તના બાળપણમાં ધવ દિરાળી અને મામી દિવાળીના ઉપગત એમના કામ અમથાભાર્તના વિષય 'મગીના' અચગતકુવર ઉપર એમને ઉઠેગનો એ જ આવી પલો હતો. એમને માનું મુખ મળ્યું ન હતું પણ સગમગ એના જોડે જ વાતચીત કરીતા ત-ધથી સદ્ગુભાર્તને વર્ગો મુડી મળ્યું હતું એનો મજાનીમગ પોને હજી ત્યાં મુડી તેમણે મુખકેડ કર્યો હતો પણ કામીગનો અમાવ ઓ હતો અને ગમેને દીવાનનો દીવો અને

પોતાનો લગ્નને ખીજના મહવામયી ખગડી જથ એમ કરીને એમને કાઢી
 નેડે લગના દેના નહોતા એથી અને કાકીમાના કડક શિસ્ત-પાલનના
 અમખગથી એમનામા અનિશ્ચિતતાની-કાઠકિ અરે Trimmerની
 વૃત્તિ અ-ની ગઈ હતી જે ઠેક સુધી રહી હતી આ અનિશ્ચિતતા
 એમનામા મરોગે એ જીવી ડગી બાકી દહ પ્રામાણિ-તા, કડક શિસ્ત-
 પાલન, નિખાવસ રેનેહ, ઉચ્ચ સરકાર, વાચન પ્રત્યે તીવ્ર અભિરચિ
 અને ઊંડી માનવતા તો એમને નસુ-ચાગ પેદીના વારમામાં
 મળ્યા હતા

અનિશ્ચિતતાના અવશુણે એમને-મમાજન અને દેશગમસ્તમાં
 એ આટલા ઊંચા ચઢ્યા હતા તેનાથી પણ વધારે ઊંચા ચઢવામાં
 અતગમ નાખ્યો હતો એ નિશ્ચય છે કડક શિસ્તપાલનના એમના
 ગુણને લઈને એ મહારાજા ભાવમિહજી નેડે ધર્મશુભા આપ્યા
 અને એમને ભાવનગર છોડવું પડ્યું, કડક બીઓ, સ્નેહીઓ શાંતિમધુઓ
 અને મનુષ્યો પ્રત્યેના એમના અમર્યાંતિ સ્નેહને લઈને એમને
 ઘણી વાર રોયવું પડ્યું હતું અને એમની ઊંડી માનવતા અને
 ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક તથા રાજનીય ક્ષેત્રમા એમની નિખાલમતાથી
 અને કોમને પણ માનુ નહિ લગાડવાના એમના મહજ સૌજન્યથી
 એમનામા દત્તાની ઉણપ જણાઈ અને લોખંભદને પ્રિય એવા
 'Iron-man', લોખંડી દેવાવાળી માનવમૂર્તિ ગણારા નહિ
 ખર

બાગપણમા એમના કડક ઉપરાત એમને એમના ખહેન
 અનુપકરનો મહવામ મળતો મોટા ભાઈ વિદ્યુન્વતમ તો અઢાર
 વર્ષે મોટા અને પિતા તો ઘણા મોટા એટલે એમનાથી તો

લક્ષ્મીભાર્ત બીના જ ફૂટા તે વખતમાં પિતૃથી પોતાના પુત્રને વડીલોના દેખતાં લાડ લડાવાય નહિ એટલે પણ બે વચ્ચે અંતર રહી ગયેલું

તે વખતના જમાનામાં પૈમાત્રર અને અમલગર વર્ગનાં છે.કર્ગાં ચાકર માણસોમાં જ ઉઠી મોટાં થતાં એટલે એમનામાં ઉચ્ચ મર્યાદા આવતાનું લગભગ અલકય બની જતું, પણ લક્ષ્મીભાર્ત અવા પ્રતિદ્વંજ સન્નેગોમાં મર્યાદામૂર્તિ ગણા એના બે-ત્રણ કારણોમાં એક તો કાકીયાની કડક શિસ્ત અને બીજું પોતે અતિશય જિમ્મિન હેઈ કાઈ પણ માણસ જોડે એકમ દર્શાવતા નહિ એ હતું. એકાન્તપ્રિય બાળક ચાકરમાણસોની સોમનસી અમરમાથી ચહેવાઈથી બચી જાય છે.

કાગળ આ હો કે બીજા હો પણ જે જે શુભો એમનામાં પાછળથી પરિપૂર્ણ સ્થામાં વિદ્યમ પામ્યા તે શુભો નાનપણથી જ લક્ષ્મીભાર્તનામાં દૃષ્ટિએ ચા થતા હતા પિતા અને ભાઈ પ્રત્યે એમને સ્નેહ અને દેવને બદને માન અને લાવ વધારે હતાં એ નિમરેદ વાત છે ભાવનગરનાં માણ ગાળ્યા પોતાના અમલ-દાર વર્ગમાં ઓછા નડોતાં ગણતા. એમણે શામળાસુને ધણી વાર કહેલું કે લક્ષ્મીભાર્ત મા શુભરી ગયાં છે એથી એમણે મા અને બાપ બનેલી ગરબ માગી લેઈએ. આટલું જ નહિ પણ બેચાડ વેળા તો પોતે પોતાના માજિબમાં શામળાસુને નાના લક્ષ્મીભાર્તને ગમાવ્યાની લગભગ ફજર પાડેલી

લક્ષ્મીભાર્ત નાના હતા સારે એક વાતે એમના મન ઉપર તીવ્ર અપ્રર દેરીયો પોતે યોગિનામાં ચતા હતા તે દેશા એક મે.ટો

નાગ સાં જઈ ચડ્યો અને ઘોડિયા ઉપર ચઢીને ફેણ દાઢીને બેઠો. અમુક માણસોએ આ જનાવ જોયેલો અને તેમની હોહોથી નાગ ફેણ સંઘી લઈને ગુપ્તગુપ્ત ચાલ્યો ગયો. આપણામાં એની માન્યતા છે કે આ પ્રમાણે કોઈ બાળક ઉપર નાગ પોતાની ફેણ ધરે તો તે બાળક બહુ નામાર્જિત થાય. નૂનહાંન પણ નાની હતી સારે એના ઉપર નાગે ફેણ ધરવી એની લોકકથા છે નાના લઘુભાર્ષિએ આ વાત અનેક વેળા માલગેલી અને એથી એમને તે મમયે તો ખાતરી જ ધઈ ગયેલી કે પોતે મોટપણમાં મશહૂર વ્યક્તિ થના? છે

નાના લઘુભાર્ષિના ચાગ્રિના ઘડનામાં મોટા પ્રમાણમાં દાઢીમાની અને અંપ પ્રમાણમાં અનુપકુવની ઘણી પ્રમળ અમર હતી તે તો આગળ દહેનાઈ ચૂંચુ છે દાકોનાએ લઘુભાર્ષિ માટે અમુક ખ્યાલ બાધ્યા હતા તે ખ્યાલ પ્રમાણે, મોટા ચતાં લઘુભાર્ષિ મોટા માણસ થાય એ દેતુથી એમણે લઘુભાર્ષિના ચાગ્રિને ધડવાનું માથે લીધું હતું તેમા મૌથી પ્રથમ વાત એ હતી કે ગમે તે ભોગે પણ માચું બોલવું એ રીતે લઘુભાર્ષિ અમુક વિટખના સહન દરીને પણ ન્યારે સાચું બોલતા સારે દાકોના તેમના ઉપર ખૂબ પ્રમન થતાં અને તે વાત અનેકને મોએ કહી મમગાવતા. આ વૃત્તિ એમનામા એટલું ઊંડું ધર દરી ગઈ હતી કે લઘુભાર્ષિ મોટપણમાં ન્યારે કવચિત્ એમને જુહું બોલવું પડતું સારે ધણા શરમાતા અને પતાતા પોતે દહેતા કે એવા પ્રમગો મુખાગે બહુ વાર આવેના નહિ પણ ન્યારે પણ આવેલ સારે એમને ધણુ દુઃખ થયેલુ એટલું જ નહિ પણ જેમણે એમને અમલ્ય બોલવાની જાણેઅજાણે ફજ પાડેલી તેમના ઉપર પણ પોતાના મનમા રોય ચડેલા !

પણ કાઠીમાને એક ખીજ પણ ખ મિશ્રિત હતી બાગડ
 સંતુભાર્તુ ઉપર પોતાનો કેવો કાબૂ છે તે બતાવવા ઘણી વાર
 કાઠીમા એવું વર્તન ચલાવતા કે ભિંમિત બાળકને હાંકુ હાંકુ કુ ખ
 ચના કરે એક પ્રમગ લઇએ એમને માટે ખામ એક ખાલુ-
 રકાખી લાવવામા આ યુ હતુ આ ખાલુ-ગુફાની એમને બહુ ગમતું
 એક વાર કાઠીમાએ પોતાની મતા બતાવવા ખાતર જ એ એમની
 પાસેથી લઈ લીધુ બાગડે આખી તો દીધુ પણ એમના બાલ-પ્રાંત્રી
 મગજમા એથી ઘણુ કુ ખ થયુ કે “ખરેખર, આ દુનિયામા મારી
 પોતાની એક પણ ચીજ નથી ! અને હુ તો માન ખીજઓના
 સાધન તરીકે જ ઉપયોગમા આવવા સમર્થ્યેનો છુ ।” કાઠીમાની
 અધી વિચિત્ર શિસ્તથી સંતુભાર્તુને આત્મવિશ્વાસ એટલો મ થઈ
 ગયેનો કે એ પાછો મેગવના એમને વર્ષોના વર્ષો લાગેના-અને
 છતા પણ એની ખગમ અમર છે તો નાખૂઠ નહિ જ થયેની એમ
 ઠેક સુધી લાગ્યા મગુ કાઠીમાનો ગુસ્સો પણ અમર્યાદિત અને
 નિરકુશ હતો એ ચીઢવાતા સારે નાના સંતુભાર્તુને તો શુ પણ
 બહેનને અને મોટાભાઈને પણ એ ગાળો ભાડી દેતા આથી આજન્મ
 મરકે રી બાગડને બહુ કુ ખ થયુ

આવા પ્રલાનાતને પગિણામે સંતુભાર્તુએ પોતાના મતાને
 અને તેના પ્રમાણમા નિરકુશ ગીતે વિકાસ સાધવા દીધેનો પોતે
 પોતાના વિચાર છૂટથી દર્શાવી શકે અને નાનપણથી જ પેતાનુ
 વ્યક્તિત્વ પોથી શકે એવી રીતે સંતુભાર્તુએ પોતાના હોડરાઓને
 ઉઠેરા

નાગરોની યાત્રિ, યાત્રિ તરીકે દિવને પૂજનાર, પણ સદ્સુભાર્તુના

વડવાઓ ત્રણચાર પેઢીથી વસ્ત્રભાગ્યનાયનો વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા હતા. એમના દાદા પરમાનન્દામે વૈષ્ણવ ધર્મ તો ચાલુ ગાખ્યો હતો પણ કૃષ્ણને બદલે રામચંદ્રને દેવ તરીકે ગ્યાખ્યા હતા શામળદામે મોટપણમાં શંકરની અદ્વૈત ફિલસૂફીનો અંગીકાર કર્યો હતો અને બહુધા તત્ત્વશાસ્ત્ર (Metaphysician) હતા. છતાં શામળદાસ જનતાએ પણ જતા અને મંદિરોએ પણ જતા ઘરની સ્ત્રીઓ શિવપચાવતની મૂર્તિની પૂજા કરતી હતી.

આવા મિશ્રધર્મના વાતાવરણમાં લિટ્લુભાઈના નાના મગજમાં ઘણી વાર રામચંદ્ર અને શિવનો ગોટાળો ચર્ચા જતો. સ્ત્રીઓને કથા-પુરાણોની વાતો કહેવા પુગણીઓ આવતા. એમની કથા સાંભળવાથી એ ગોટાળામાં વંચારો થયો હોય તો અજબ થવા જેવું નથી કાઢીવાતો ધાક એવો હતો કે એમને ન રહે એવું બોલવાની ભાગ્યે મોટા માણસોની હિમન હતી તો નાના લિટ્લુભાઈમાં તો ક્યાંથી જ હોય ! પણ એવડા નાના બાળકમાં તે વખતે પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની તો શક્તિ હતી જ હતી, એમને એ વખતે પણ બે-ત્રણ વાનો બહુ મિચિત્ર લાગી હતી વાલીના કશા પણ અપરાધ વગર રામચંદ્રે એને મારી નાખ્યો અને અમિથી વિશુદ્ધ થયેન સીનાને એક ક્ષુદ્ર માનનીના દહેનથી વનરામ મોટલી વગી અખામિન જેના દુષ્ટાત્માએ માત્ર એક વાગ-અને તે પણ અજાણતા- 'નારાયણ' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એથી એનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો એવી વાતો અને કૃષ્ણનું પુરાણમાં વર્ણવેન જીવન માલગવાથી એમની પુરાણો ઉપરની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ હતી આને પગિણામે વર્ષો પછી, અનેક ધર્મગ્રંથોના અધ્યયન પછી જ એમને ભાગવતપુરાણ વાચવાની ઇચ્છા થયેલી.

તે મગમા સ તુભાર્ગને એક ગિવજ પ્રતે વગી ધૂણા ઉત્પન્ન થયેલી અને તે મગમા પીઓના મળ્યુ વખતે મેટેથી ગુલાનો અને ફૂટવાનો ગિવજ આ રી વેળા પુરોના મોટેથી ગુલાનો અને સ્ત્રીઓના ફૂટવાથી એમના બાગ હ વમા મૃત્યુની બીતિ પેસી ગયેલી આ બીતિ દૂર મગમા એમને પુખ્ત વડે વડોની મટેનત મગમા પડેલી એમની ઉમરના બીજા હોડગએને આ બાપ ૧૧ના વખતથી અમા આવતા રિવાજ પ્રતે સૂચ નરોત્તી તેમજ એથી એમને મૃત્યુના ગાબીન અમવા ૩૦ પણ નહોતા મમજતા એવા બનાવના વખતે સ તુભાર્ગને મોટેથી ગુલામા એક મગમા ત્રીજ સમય થતો હતો અને મર્ક નહિ ઇચ્છવા ભોગ દાય ગતા હેય એમ સમય પણ લાગતી, અવરોના મળ્યુ વખતે ધરમા કે સમજાનમા પોતે મર્ક પણ વેળા આવી રીતે મોટે અવાજે ઘાટા પાડીને ગુલાનો મળ જ નરોત્તો મોર આ વિરો એઓએ પાછળથી કોનુ કે 'આવા ગીતરિવાજે એમના મદજ થઈ ગયેલા હોય છે કે નાની વયના બાગદા મોર પણ વિરોધ ઉઠા ના વિના એમા ભાગ લેના મર્ક જાન છે અને ધીમે ધીમે તેમા તેમને અમુક પ્રમાણે આનંદ પણ પડતો જાય છે એટલે આ રીતગિવાજ માગ છે કે નગમા એ વિરો એઓ વિચાર જ કરતા નથી, એમને જાની પુરો માયે આ મનથી વાત મગમાની કે અર્થા મગમાની હમજ પણ થતી નથી અને ફૂવના દેખ પેડે, મોર પણ વિના સાધ્યા વગર એઓ બાપ ૧૧એ પાડેલી ધરમા પોતાનું જીવન વિતાવે જાય છે"

એ બીજા સામાન્ય જગ્યાતા પ્રમો પણ સહુભાર્ગના બાલમાનમ ઉપર તીવ્ર અસર કરી હતી એક વાગ ભાવનગરથી મૂત, અમુક માસ્કતે જતી જાનમા તેમને જવાનું હતુ તે વેળા

દગિયાની મુમાફગીની કરીને એમણે ગરવા માડ્યું એમના મોટા
લછને આમા અપશુભન જણાયા એથી એમણે બાળકને ખૂમ
ખૂમ ધમ્મજીને છાનો ગખરાનો યતન કર્યો બાળક છાને! તો
નદિ ગહી શક્યો પણ તેના મનમા મેટાલાઈનો લય એવો ઉડો
પેમી ગયો કે બીજા આળામ વર્ષ મુધી મોટાભાઈને દાર્ધ પણ
ગીને શુભસો ચઢે તેણે કરતાં એ કરી જતા અને આ વૃત્તિને
પગિણામે મોટી ઉમરે પણ એમો મેટાલાઈના નિષ્ટ મમધર્મા
ન આવી શક્યા આખત, વિઠ્ઠલદાસને તો બાળી કશી જ ખમર
નહિ હોય કે પોતાના આવા નાના અને મહત્ત્વ ફલથી નાના
ભાઈના કુમળા મગજ ઉપર આવી અમાધાગ્ય અમર થઈ છે.

“લગ્નના જમાનામાં અને અત્યારે પણ છપ્પા માબાપો પોતાના
છોકરાનો અતત્રપરો વિદામ થવા દેતા નથી અને તેમને ધાકથી
અને કહેવાતી દડકે રાખતથી જ ઉઠે છે એના કેવા ગભીર
પરિણામ થાય છે એની એમને લગ્યે જ ખમર હોય છે!
આને પગિણામે એ છોકરા મોટા થતાં શુદ્ધિશાળી, અતત્ર વિચાર
કરવાને શક્તિમાન હોય તેના મનુષ્યો નદિ પણ રોગામાં ચાલતાં
ઘેરા જેવા જ થઈ જાય છે” એમ લખુભાઈ આ પ્રમગને
ઉદ્દેશીને ઘણી વાર કહેતા.

પ્રકરણ છઠું.

૬ હવે ભાઈએ પાચ વર્ષ પૂરા કર્યા હા રે એમને હાવનગર સ્ટેટની ગુજરાતી સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા તે વખતે સામાન્ય પ્રથા એવી હતી કે નાના છોકરાઓને તો ઘરની પામે ગામની જે નિશાળ હોય એમાં જ મૂકવામાં આવતા. ખજુ શામળદામને મગારી શિક્ષણપદ્ધતિ વધુ પસંદ હતી અને ગામડી નિશાળો પર શ્રદ્ધા ન હતી એટલે એમણે તો પુત્રને મગારી સ્કૂલમાં જ મૂક્યો તેમની માથે એક છોકરો પગલાળો જતો એટલે માર્ગે ભય પણ નહિ રહે એમ યોજના કરી.

તે જમાનાને અનુમાર પિતાએ એમને માટે ઘેર ખજુ શિક્ષક રાખ્યો. આવી રીતે ધર્મશિક્ષકો બે ગણવામાં આયા હતા અને એ માટે લઘુજાતને બહુ મારો મન બધાયો હતો, જો કે પોતે ધાર્મિક હતા કે બેમાથી એક શિસ્તપાલનના કાર્ષિક વધુ પડતા આમંદી હતા. શામળદામ તે વખતે પણ ગાંધીમાં મોટા અમલદાર હતા એટલે એઓ-વર્નાક્યુલર તેમ જ વર્નાક્યુલર સ્કૂલોના ટેક-માસ્તરો અનાકિયામાં એમદ-બે વખત તો ઘેર આટો મારી જ જતા.

વર્નાક્યુલર સ્કૂલ તે વેળા તાતુડ સ્કૂલ કહેવાતી તેના હેડમાસ્તરનું નામ વ. નમદાસ એ પાગદમ કડક શિસ્તપાલનના દિમાયની

તરીકે તેમની કીર્તિ હતી તેમનામાં જુદી અને રહે બને હતાં અને એથી એ માસ્તરો તેમજ વિદ્યાર્થી ઉભયમાં ખૂબ પ્રિય થયા હતા. વર્નાક્યુલર સ્કૂલોના એજ્યુકેશનલ ઈન્સપેક્ટરની પદવી સુધી એ ચઢ્યા હતા અને તે હેઠા ઉપરથી જ્યારે એ નિવૃત્ત થયા ત્યારે માસ્તરોએ તેમજ તેમના હાથ નીચે કેળવણી લઈ ગયેલ વિદ્યાર્થીઓએ તેમના માનમાં એક ફૂડ બેનુ કર્યું હતું; તેની આવક પ્રાથમિક શાળાઓના માસ્તરોના લાભાર્થે વપરાય છે.

જ્યારે લાંબુભાઈએ ચોયુ ગુજગતી ધોરણ પસાડ કર્યું ત્યારે અંગ્રેજીમાં એમણેવાને બદલે વનસદામે એમને પાચમાં ગુજગતી ધોરણમાં એમણેવાનો પિતાને આગ્રહ થયો અને પિતાએ તે કબજા પણ રાખ્યો એમ કરવાથી લાંબુભાઈને સરે લાલ પણ થયો અને નુકસાન પણ થયું પાચમાં ગુજગતી ધોરણમાં એમને ગણિત એટલું સરે શીખવવામાં આવ્યું કે ઠેક અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ગણિતમાં એમને કાર્ડ પણ શીખવાપણું રહ્યું ન હતું એ લાલ, પાછળથી લાંબુભાઈને બે અંગ્રેજી ધોરણ સાથે શીખવવામાં આવ્યા ત્યારે અંગ્રેજીનો પાયો કાયો ગઈ ગયો તે નુકસાન બે ધોરણ માટે શીખવવામાં આવ્યા ત્યારે એમનું અંગ્રેજી વિષયનું જ્ઞાન કાચુ રહી ગયેલું એથી છઠ્ઠા ધોરણમાં નપાસ થયા અને એક વર્ષ એમને વધારે ત્યા ગાળવું પડ્યું આટલું જ નહિ પણ એ કાચા જ્ઞાનને પરિણામે એમને ત્યાં સુધી અભ્યાસમાં રસ પણ પડ્યો નહિ.

ખાનગી શિક્ષકો બે કે સાત હતા છતાં લાંબુભાઈને થયેલો એમનો અનુભવ એમ કહે છે કે જ્યાં સુધી એ શિક્ષકો હતા ત્યાં સુધી લાંબુભાઈને લેસનમાં ખામ રમ પડતો નહિ અને માસ્તર

આવે નહિ ત્યાં સુધી પોતે ઘેર આપેલું લેખન કરતા નહિ પણ
 ત્યાંથી ખાનગી શિક્ષકો આવતા બધા થતા અને લ'તુભાઈને
 અભ્યાસ માટે પોતાની મહેનત ઉપજાવ આધાર ગણવો પડ્યો
 ત્યાંથી અભ્યાસ પ્રત્યે રુચિ વધી આ ઉપરથી એમણે પોતાના
 મનનો ત્યાંથી મૂલમાં જત થયા ત્યાંથી તેમને માટે ખાનગી
 શિક્ષણની ગોઠવણ ગણેની જ નહિ અને એથી કશું ખોટું પરિણામ
 આવ્યું ન હતું એમ પોતે માનતા હતા એથી જ એમનો
 તો દહ મત હતો કે ખાનગી શિક્ષકો કદી ગણના નહિ પાતું,
 માથે માથે, એઓ પણ એમ અમમતા કે દરેક મૂલમાં સ્વપ્ન
 વ્યક્તિનું શિક્ષણ અપાતું નથી, અને મામાન્ય હોનિબર હોઈનાઓ
 કરતા જે હોઈના અભ્યાસમાં પછળ પડતો હય તેને માટે
 મૂલમાં કોઈ ખામ દરેક ગણતું નથી આથી પેમાદાર નુકસાનમાં
 જે હોઈના પાછળ પડતો હોય તો એને માટે ખાનગી શિક્ષક એ
 પેમાદાર માનાયો રાખે એ મંદગ તથા મમજી સહાય તેવું છે

સંતુભાઈને લેણવા પ્રત્યે અગ્રેજી બીજા ધોરણથી જૂઠું ધોરણ
 સુધી દગો હોતો તેનું એક બીજું પણ કારણ હોય એ ત્યારે
 બીજા ધોરણમાં હતા ત્યારે લાવનમ-મા '૪૫' વતનો તાવ થયો
 ચાતનો હતો તેમાં લ'તુભાઈ મપડાઈ ગયા જેને એ તાવ આવતો
 તેને થોડા દિવસ ખૂબ તાવ ચડ્યો અને તે ઉતર્યા ૩૩ માસમાં
 પુરુષ દરેક થતું પણ સંતુભાઈને તાવમાં મગજ ઉપર અમર
 રહ્યું અને ત્રીસેક કલાક બેઠા રહેતા, એમની સ્થિતિ એટલી ગંભીર
 જણાવેની કે ગામગદામ એક સ્થળે-સ્થાનકનારે હજા ખાવા ગયેલા
 ત્યાંથી તેમને તાવડોળામ બોલાવવા પડેલા આ ગંભીર માદગીમાં

મુખ્ય મારવડ કુનાઝ કાકીના હતાં અને દાક્તરમાં સૂતવારી દાક્તર બારંતેરજી હતા આ બેની કાગજથી એ મૃત્યુના પત્રમાંથી છૂટી ગયા એમના મગજ ઉપર જે અગર થયેલી તેને બરાબર નીકળનાં ચરેક વર્ષે થયાં, એ ઉપરાંત, એક બીજું અશ્વપેદાક પગિણામ આગ્યું, અને તે એ કે ત્યાં સુધી એઓ પાતળા અને કાળા હતા એમને ધણા 'કાગિયો' પણ કહેતા ! પણ આ તાવ પછી એમની આમડી સ્વેત થતી ગઈ અને પછી તે કાઠિ માને પણ નહિ કે એ પડેના કાળા હતા એટલા ઔરચરણા ચર્ષ ગયેલા. તેમનું વજન પણ તે પછી વધવા માંડ્યું હતું.

રૂપાપરીના દરવાજાથી થોડે આગળ આવેલી એડો-વર્નાક્યુલર મૂળના હેડમાસ્ટર પ્રાણનાગયણ અપારકર નામના નાગર પ્લાહણ હતા આ પ્રાણનારાયણમાર્ષ તે પ્રમિદ્ધ શેરદાસ રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દયાનના કાકા ચાચ શિશુપાલનના મિદ્દાતમા એ વત્સલદામ જેટલું નહેતા માનતા; છતાં પોતાના મિત્રનમાર સ્વભાવથી અને મહત્ત ઔજ્ઞાથી તેમણે પણ હાથ નીચેના માતરોના અને વિદ્યાર્થીઓનાં એક, માન અને પૂત્રશુદ્ધિ ગ્રામ કરેના એ શેતરંજના સાગ રમના હતા. એટલે દર શનિ-રવિએ શામળાસને ત્યાં શેતરંજ રમવા આવતા. તે વેળા ત્યાના વૈદ્યખાતાના ઉપરી દા બારંતેરજી બહેગમજી, વડા જજ વિદ્યગમ મોતિગમ (સૂરતના નાગર) અને બીજા ત્રણેક જણ પણ આવતા, કોઈ શેતરંજ રમાતી જોવા આવતા અને કોઈ પોતપોતાના ખાતાની વતો કરવા આવતા. સંતુલાઈના મોટાભાઈ વિક્રમજી તે વેળા દીવાની જજ હતા અને શેતરંજના બહુ શોખીન હતા એટલે આવે પ્રમજે જરૂર હાજર રહેતા.

અ વેળા દીવાન બહાદુર કૃષ્ણનાથ મો ઝવેરીના મોટાભાઈ મોતીલાલ પણ ભાવનગર હાનગૂંના આગિન્ટ માગતો હતા અને લલ્લુભાઈ એમના હાથ નીચે લણેના પણ ખગા વિઠ્ઠલદામના મેટા પુત્ર ભૂપતરાય, લલ્લુભાઈના એ પુત્રવધૂ સૌ મધુરિજામલેનના નાના હા માનભાઈ વગેરે ટેલક પણ એમના વિધ્વો હતા દીવાન બહાદુરના બે બીજા ભાઈ હાંગલાલ અને મણિલાલ પણ એ જ હાંગૂંના તે અગામી લણેના દીવાન બહાદુર ઝવેરી પે તે ૧૮૮૦ના અગામી ભાવનગર ભથ્થા ગયેના

ન્યાયાધીશ વિશાગમભાઈની જોમ દા બાગ્લોજી પણ મૂતના હતા તે ઉપરાંત, બાગ્લોજીના હાથ નીચે બે દામ્તરો હતા તે દા શિવનાથ રાનનાથ બ્યામ અને દા નાગ્લુનામ મોતીરામ પણ મૂતના જ હતા આ ત્રણે દાકતરોને રામગદામના કુટુંબ જોડે ગાઢ સમ્બંધ હતા અને એઓ પણ અવાગનવાગ એમને ઘેર આવતા

આટલું આવશ્યક વિચારતો ક્યાં કેડે આપણે પુનઃ કાઢીયા અને તેમના નાના ભત્રીજા લલ્લુભાઈ પ્રયે નજી વાળીએ કાઢીયાના જોડી પ્રતિભાષણી વ્યક્તિઓ એ જમાનામાં ઘણા મેટા કુટુંબોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી પોતાના પિયર ઉના-દેવરાકાથી ભાવનગર સામરે આવીને લા પોતાના વ્યક્તિવના બગે મદત્તવનું રથાન ગ્રામ કરનાર કાઢીયા નાની ઉમરે વિચાર થતા હતા એટલે એમને પેતાની અતિ તો દુઃખ ન હતી પણ એવું વ્યક્તિવધાગી માનવીઓને સતતિ માટે મર્યાદા નથી હોતી. જો તે બાળજો લઈને પોતાનું ગણી શકે કે-શબ્દા અવી વ્યક્તિઓ મુખ્ય કુટુંબના સમાજમાં

હિપત્ર થતી એટલે આધુનિક જમાનામાં એમને આપણે જવહરે જ
 બોર્ડ શરીરે યોગ્ય ભૂમિ ઉપર જ અમુક વૃક્ષો ફાલી શકે.
 દિવાઈમાં કદાચ પૂરા છ ફીટ નહિ હોય પણ સામા માણસને
 તો કાકીના છ ફીટ કરતાં પણ ઊંચાં લાગતાં. તેમના દાંત
 રંગેલા હોતા. તેમના મોંમાં પાન, સોપારી, તાજ, લવંગ, એકથી
 વગેરે મતલ ભર્યું જ રહેતું. આત્મગૌરવથી સન્માન, વાતવાતમાં
 બુકુટિ ચઢાવતી લગભગ કડક મુખમુદ્રા તેમના રૂઆળ અને દોરની
 પ્રતીતિ કરાવતી. તેમનો કડપ અને શિસ્તપ્રિય વ્યક્તિત્વ માત્ર અમાસ
 શામગદાસના કુટુંબ ઉપર જ નહિ પણ સારીયે નાગરી ન્યાત
 ઉપર વર્ચસ્વ સ્થાપતાં. જ્ઞાતિમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જન્મ, ત્રિવાહ,
 લમ, મગલના પ્રસંગોમાંથી કોઈ અપવાદરૂપે જ એવો પ્રસંગ હોય
 જ્યાં કાકીજીનું નેતૃત્વ નહિ હોય. તેમણે બોડેલ વિવાહ (પછી
 જ્યે તે ઉછરો-છોકરી ઘોડિયામાં રમતાં હોય) ભાગ્યે જ કોઈ ઊંડવાની
 હિમત કરતું. મમે તેવો શોક હોય કે ખીલું કારણ હોય પણ
 લમવિધિ કાકીજીએ મોરેલ રૂપેખા પ્રમાણે જ ચલે. મરણ પછી
 મોં કેમ વળવવું, કાણ કેમ કરાવવી એ વિષેનું તેમનું અગાધ
 જ્ઞાન જાનિના લાભાર્થે દરેક મરણ વખતે ઉપયોગમાં આવતું અને
 તેમની આજ્ઞાનો લંગ કરવાની તાકાત કોઈમાં ન હોતી.

આવા પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળા માનવી માત્ર ગૃહકાર્ય કે
 જ્ઞાતિકાર્યથી સંતોષ માને એ કેવળ અશક્ય છે એટલે કાકીજીની
 ત્રિવંગદશિ પોતાના દિવસ શામગદાસને લાં ચતી કારભારની ખાનગી
 ગર્યા ઉપર પણ પડતી. એમને એમ લાગ્યું કે નાના લેફ્ટુબાર્ડ
 બે ખ્યાન આપે તો પોતાને ઘણું ક્ષી શકે અને મદદ કરી શકે,
 કારણ કે લેફ્ટુબાર્ડનું કુમળું વય જોતાં એમને ગમે લાં જવાની

અને બેસવાની છૂટ હતી આથી કામીયાએ લાલુભાઈને સી આઈ
ડીના કામ પર રોક્યા અને શામગદમ બીજાઓ જોડે જે જે
વાત કહે તે માલગી લેવી અને પોતાને કહી દેવી એમ એમણે
ભરીજાને કહ્યું પણ ભત્રીજાને આવડા પ્રાર્થુ 'હાથીયોનિમપણુ' કહે
એ વાત જ અશક્ય હતી તેના કુમળા માનસમા પણ આવી ચોરી
કરવાને અથવા તો ચડિચુકલી દેવાને અને વિચિત્રવાત કરવાને
માટે સ્થાન ન હતું તે કામીયા જણી શક્યા નહિ

ભત્રીજાને (તેને એ કામ બેપાયા પછી) આવી ચર્ચા વખતે
હાજર રહેવા માંડ્યો પણ ત્યાં જાતિત રહેને બધી ચર્ચા મલગવાને
બાંહે એક ખુશામા ઘેરની નિગતે ઉવ પાડવા લાગ્યો ! પાસ-
પર વાગ કામીયા ખગવાયા ભત્રીજાને તેમણે કહ્યો આખો પણ
ભત્રીજાનું વર્તન બહુ નહિ આખરે નિગરા ચર્ચને કામીયાએ
એ વાત પડતી મૂી

જ્યારે લાલુભાઈ માન વર્ધના હતા ત્યારે એમના વિવાહ
સંતોડરામ માધવજીના પુત્રી નાની બહેન જોડે થયા નાની બહેનની
ઉંમર તે વેળા ત્રણેક વર્ષની હતી ! અભારના મૈત્રીવત્ત, પ્રેમતત્ત
વગેરેના જમાનામા પણ આ જાનના થે કિયામા ગમતા છોકરાના
વિવાહ અને લગ્ન ગુજરાતમા થાય છે-સિદ્ધિ સાનિમા નહિ થતા
હોય તો પછી ૧૮૭૦ની સાલમા વડનગર નાગર સાનિમા પણ
આવા વિવાહ થાય એમા અચ્છેજનન કુટુંબ નથી આવા વિવાહ
સામસામી સ્ત્રીઓ જ ગોડવતી પણ લાલુભાઈના મા ગુજરી ગયા
હોવાથી કામીયાએ માત્ર નામનું પિતાને પૂછ્યું ખરું શામગદમ આવી
બામનોમા બહુ ઓછો રમ લેતા અને રાજકારણના કામમા એટલા

રમ્યાપરમ્યા ગહેના કે એમની પામેળી આવાં કામમાં મંજૂરી મેળવવાની કાંઈમા જેવાં વણીકરને મુશ્કેલી પડે જ નહિ, અને એ એમણે મેળવી લીધેલી.

આ વર્ષો દરમિયાન લાંબુમાર્ગે જોડો-વર્નાકુલર ગૂંચ અને સાંથી હાઈસ્ક્રિપમાં દર વર્ષે એકેક વર્ગ ચક્રતા આગેદૂર કરતા જતા હતા તેમના સોળતીઓમાં પ્રજાગર જટાશકર, ગંડરપ્રમાદ, હરિપ્રમાદ, નવનિધગય હુગજીવનનામ, ગુલાબરાય છગનલાલ, કમળાશકર ગિગિતશકર વગેરે હતા. આ બધામાં વર્ગમાં નળ ગ્રાણી ડાણી રાખે એના સ્પર્ધા ચાલતી પણ સ્પર્ધામાં અભ્યાસ પ્રત્યે અગિરચિત્તું પ્રમાણ બહુ ઓછું હતું.

૧ સ્વ પ્રમુખકાર્ય, પૂર્વોક્ત સી મધુરિકાબહેનના તથા પ્રસિદ્ધ લેખક રા ત્રિભુવર્ણના પિતા થાય સ્વ શકરપ્રસાદભાઈ, સ્વ નરસિંહરાવના ભાઈ લીમરાવ ભોળાનાથના જમાઈ અને વિલેપાર્લેના કોમેન-કાર્યકર સો દેવચનીબહેનના પિતા થય.

પ્રકરણ સાતમું

અં ગ્રેહ ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ધોગણમાં ઠાંટા હોતો જાય છે. એમનું ગણિત પદ હતું જ્યારે ખીલ વિપરોમા એમને નમળા પણ ગણી રહ્યા એ વખતે બધા વિચારે બોલ્યા મુધી અગ્રેહમા જ રીખવવા એની પદ્ધતિ હતી અને લાંબામાં અગ્રેહનું નાન તે વેળા કચ્છ હતું એટલે પણ એમના ખીલ વિચારે નમળા ગેલો છઠ્ઠા ધોગણ મુધી તે આમ ને આમ ગણિત ગાકુ નાંધા મુધી પણ પદ ધોગણમા પરાકાશ આની પદોની વાર્ષિક પરીક્ષામા લાંબા, પ્રમથક જટિલ અને મંદુગ્રનાદ હરિત્રમાદને નપામ કવચના આજી આ ત્રિપુગી એ સમયે એમ લગેલુ કે પરીક્ષકે પેતાના જવાબપત્રમા ખાનથી વાચ્યા જ નહોતા અને પગિપુત્રે એમને નપામ કવામા અન્યાય જ થયો છે. અત્યારે પણ વિદ્યાર્થીએ-વિદ્યાર્થીનીએ અને તેમનાં મામાપો આ દલીલમા ગેલો નવલાવિષ્તા અમજી રહ્યો, કાંઈ કે અત્યારે પણ ક્રિડા, કેન્ડી અને મિનેમામા ઘણે જાણે પરાવર્ત રહેતા વિદ્યાર્થીએ અને વિદ્યાર્થીનીએની પને પોતે નપામ થયો, આ જ બહાનું તૈનાં દેવ છે અને મામાપો સતાનો પ્રતેના પ્રેમને લદને એને સ્વીકારવા પણ તૈનાં હોય છે

પણ જેમ જેમ વિષે વીતતા ગયા અને પોતે પછ પદ ધોરણના વિષે ફરીથી તૈનાં કવતા ગયા તેમ તેમ લાંબા અને પોતાને

પણ કાગણુ ગયુ કે પરીક્ષકે પોતાને અન્યાય નથી કર્યો પણ પોતે પરીક્ષકને અન્યાય કર્યો છે નપામ થયા એનું પરિણામ મારુ અધ્યુ કાગણુ કે એમને ગણિત તો ડરવાનું નહોતું એટલે એમણે બધો વખત ખીખ વિરોધ પાકા ડરવામા ાલ્યો ગણિતમા તો પોતે હમ્તાદ હતા અને ખીખ વર્તના અભ્યાસ પછી મમ્કૃત અને અગ્રેજીમા પણ પોતે મારી પ્રતીણતા મેળવી લીધી

આ ૧૬૫ વોરણમાં એ વખતે માન્તર મલિલાત ગોવિ ગમ્ ૧ નામના નગર ગૃદમ્થ હતા ગિન્તપવનમા કડક છતા એમનો સ્વભવ ધણો મારો હતો અને શિક્ષણુ આપવામા વણા મોન હતા એમને માટે માત્ર વિદ્યાર્થિઓ નહિ પણ મદરિક્ષકો અને હેમાન્તગનો પણ દાયો અભિપ્રાય હનો એમણે થોડા વખતમા શિક્ષણની લાઘન છોડી દીધી અને લાવનગર ગમ્થની દીવાની-ખાતાની નો ગી લીવી હતી લાવી ગમ્થ તરફથી તેમને ગોંગ ગમ્થમા મોકલનામા આના હતા જના એમણે મમય જતા, ગમ્થમા શ્રેય પી પ્રાપ્ત કરી ચો મહાગમ્થ લગવતમ્થિજના વિશ્વાસુ દીવાન તરીકે અનેક વર્ષા સુધી નોડરી થી હતી આ પ્રમાણે ગ્વામા મદિલાલ અપવાદપ્પ નહોતા ગે જમાનાના ધણા નાગર ગૃન્થોએ ગિદાણુ ક્ષેત્ર છોડીને લાવનગર રાજ્યમા ખીખ ખાતા-ઓમા નોડગી લીવી હતી અને લથી માંગરોજ જુનાગઢ જેવા ખીખ વર્ગના રાજ્યોમાં દીવાનગીરી સુધી તેઓ પડેચ્યા હતા

લ ગુમર્ડ, પ્રભારામ્ અને શણુપ્રસાન્ની ત્રિપુગી ઘણા વર્ષેથી

૧ આ સ્વ મલિલાલમાર્ડ, તે-૧) બવનગરના સમર્થ પ્રજાપીય નેતા અને ધીઓસેફિસ્ટ સ્વ કુલાનરાય ગોવિંદરામ દેસાના મોદાલાઈ

સાથે અભ્યાસ કરતી હતી અને નખામ પણ માથે જ ચર્મ એટલે એમની મૈત્રી પણ ગાઢતર ચર્મ આ ત્રણેએ તે વેળા એવો દરાવ કર્યો કે પહેલા ત્રણ નંગમાં કાંઈ એવાને ધુમ્વા દેવો નહિ આ ઠગત લગભગ પળાતો હતો. પણ કાંઈ કાંઈ વાત નવનિધરાય હુજીવનદામ એમના દુર્ગમાં દાખલ ચર્મ જતા હતા ખગ.

ખીન્ને વર્ષે છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા આ ત્રણે વિદ્યાર્થીઓએ મારી રીતે પામ કરી અને મતમા ધોગણમાં તેઓ દાખલ થયા. સ્કુનના હેડમાન્નર જમશેદજી નવરોજી જનવાળા આ વર્ગ લેતા હતા જનવાળા મુમર્ષ યુનિવર્સિટીના એમ એ હતા અને ઇંગ્લડ તેમ જ યુરોપના અન્ય દેશોમાં ફેલ્ડાપુરના મર્ગી મહારાજના ગિરજ તરીકે મુમાફીએ જર્મ આળ્યા હતા. જ્યારે ભારતનગ ગાળે હર્દિદુષ્ઠ જોતવાનું નક્કી ક્યુ સારે મુંમર્ષ મગ્દાગના શિક્ષણ ખતાએ જનવાળાને પડેના હેડમસ્તર તરીકે પસન્દ કરીને મોડ્યા હતા એમની આખી ક્ષત્રીદિમા એમણે કદી ગાળવના અમલદારો જોડે જગડ્યું નહોતું અને પોતે મુંમર્ષ મગ્દાગના કેળવણીખાતા તરફથી ખામ આવેલા છે એણે અભિમાન દાખવ્યું નહોતું

એ જ હોશ શિક્ષણકારની કાએચિયત અને કુનેહથી ભાવનગર હાઇસ્કુલ થોડા વર્ષમાં આજેવાન સ્કુલ ગણાવા માટી તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ સ્કુલના માસ્તરના કગ્તા ફેલેજ-પ્રોફેસરના જેવી વધારે હતી એઓ 'લેકચર' આપતા અને વિદ્યાર્થીઓ તે ઉપરથી 'નેટ્સ' તૈયાર કરે તેમ જ સવાસો પૂડે એવું ઇચ્છતા. આનં એક પગિલામ એ આવતું કે મેદિટુનેશનની પરીક્ષામાં ભાવનગર સ્કુલના વિજયી વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ વધારે નહોતું દેખાતું પણ ખીજું

એ પગિણામ પણ આવતું કે વિદ્યાર્થીઓનું સામાન્ય જ્ઞાન ઘણું વધતું. તેમાં પણ જે જે વિષય જિનવાળા શીખવતા તે તે વિષયમાં તો વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય જ્ઞાન ઘણું મપાદન કરી શકતા. આ જ્ઞાન તેમને મેદિટની પરીક્ષામાં હાંચો નંજ અપાવના શક્તિમાન નરોત્તું થતુ પણ લવિષ્યના જીવનમાં તેમને ખૂબ ઉપયોગી નીવડતુ.

જાણે પેતાના કુટુંબના જ હોય એમ જિનવાળા બધા છોકરાને ગણતા. તેમાં પણ લાંબુભાઈ પ્રત્યે તેમને ખાસ પક્ષપાત હતો; એક તો લાંબુભાઈ મધુકત એડમિનિસ્ટ્રેશનના દીસની મદદનીશના પુત્ર હતા એને લઈને અને એમને ગણિત તેમજ વિજ્ઞાન માગ અવગનાં એને લઈને લાંબુભાઈએ એક ટેકાણે લખ્યું હતુ કે, “જે કે પાછળથી, રાજ્યમાં જિનવાળા અમારી મામેના પક્ષના ગણતા હતા એમણે મને જે શિક્ષાદાન દીડુ હતુ તેનો ઉપદાર હું કદી જૂની શકુ એમ નથી ” *

છઠ્ઠા ધોરણમાંથી માત્રમાં ધોરણમાં આવ્યા ત્યારે લાંબુભાઈની ઉંમર માત્ર ચૌદ વર્ષની હતી તે મમયે મુંગઈ યુનિવર્સિટીમાં મેદિટની પરીક્ષામાં સોળ વર્ષે જ બેમી શકાય એવો નિયમ હતો.

* હેડમાસ્ટર ડિનવાળાના જીવન સળધમાં, દી બ કૃષ્ણનાથ એ જવેરી પોતાના સન્મગ્નોમાં એક હાસ્યજનક પ્રસંગ રાકે છે

“એમનો જૂનો નોકર જવાથી એમણે નવો નોકર રાખ્યો. સાધારણ રીતે એને ભાગે ચાહ બનાવવાનુ નહોતુ આવતુ, પણ એક દિવસ ડિનવાળ એ એને કહ્યુ એ તો ચાહના કપમાં બેએક ચમચા ધી નાખીને ચાહનો ખ્યાલો લઈ આવ્યો. ડિનવાળ એ કારણ પૂછતા નોકરે ગભીરાઈથી જણાવ્યુ કે પેસાદાર માણસોના ખોરાકમાં ધી તો ભેઈએ જ ના ! નહિ તો એમની અને ગરીબોની વચ્ચે ફેર રો !”

એ નિયમનો અપવાદ લલ્લુભાઈની બાળકતામાં કરવા માટે ડીનવાળાએ યુનિવર્સિટીને લખવું એવી શામળદામ અને વિદ્યદાસની ખાસ ઇચ્છા હતી; ડીનવાળાએ એમ કરવાની ના પાડી. કુમળી વયના બાળકને માથે આવો બેઠો નાખવાથી ભવિષ્યમાં એને નુકસાન થાય એવી એમની માન્યતા હતી. આથી લલ્લુભાઈને ખાસમાં બે વર્ષ મેટ્રિકના વર્ગમાં ઠાઠવાં પડ્યાં. પણ એનો એમણે મદુપયોગ કરી લીધો અને એ બે વર્ષમાં એમણે મેટ્રિકમાં જરૂરનું ચર્ચ પડે તેના કરતાં ઘણું વધારે જ્ઞાન અંગ્રેજી, મઝૂન, ગણિત અને વિજ્ઞાનમાં મેળવી લીધું. આને લઈને એમને ભવિષ્યમાં બહુ મારો લાભ થયો હતો.

લલ્લુભાઈ પોતે આ વેગોની વસ્તુચિત્તિને ચિતાર આપતાં લખે છે : “ ચૌદ કે પંદર છોકરામાં પડેયો નગર ગખવો એ એક વાત છે; અને મેટ્રિકના પુખ્ત છોકરામાં દિવે નમરે આવવું એ જુદી વાત છે. ચૌદ-પંદર વિદ્યાર્થીના ક્યામમાં હું ગણિતમાં પડેનો આવેલો અને અંગ્રેજીમાં બીજો આવેલો એથી હું કુખાઈ ગયેલ અને મેં ધરેલુ કે હું મેટ્રિકમાં પણ ધણે કામે નમરે પામ ચર્ચલ. પણ પરીક્ષાના પગિણામે મારો આ જામ તોડી નાખ્યો અને હું બગબર મધ્ય ભાગે રહીને પામ રહ્યો ! ” આ પ્રસંગ ૧૮૭૬માં બન્યો હતો તે વખતે પરીક્ષા ટાઉનહોલમાં લેવાતી અને બદરગામથી આવેલ વિદ્યાર્થીઓ આગળથી એકબે નિયમ લાગવાગટ, પોતાને ક્યાં એમવાનું છે તે જોવા જઈ આવતા. ત્યારે પોતાના તમેક ૫૪ વૈકુંઠભાઈ મેટ્રિકમાં આવ્યા ત્યારે આ વાત લલ્લુભાઈએ એમને કહી હતી અને વૈકુંઠભાઈને એ માબગીને ખૂબ દમનુ આવ્યું હતું. પણ અચારે એવાં અમંજ્ય વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ છે જે મુંઝવણમાં જ ઉઠેલાં હોય છે છતાં મેટ્રિકની પરીક્ષા વેળા

તેઓની માથે તેમના જે ત્રણ વડીનો અને મોટા ભાઈમહેનો એમને પરીક્ષાના હેઠળમા કે મડપમા બેમાડવા જાય છે !

એ સમયમા અને સાગ પડી ઘણા લાના મમય સુધી દેશી રાજ્યોમા, અમલદારોના અને પૈમાદારના છોકરા સફૂલે જાય તે વેળા તેમની સાથે એકામે પટાવાળા તેમને મૂકના જતા આ પટાવળા પૈમાદારને સા ખાનગી અને અમલદારોને સા ઘણુખરું રાજ્યના હતા આવા ડોકરા મોટા થતા કેવા થના જોઈએ એ વિશેના આ પટાવાળાઓના વિચાર પ્રમાણે તેઓ આ કુમળા છોકરાઓને જુના જુના પ્રિય ઉપર જુના જુદા ખ્યાલ આપતા આ સમયે લાંબુભાઈના ચિત્ત ઉપર એક પ્રમગની ખામ અમર થઈ હતી. માર્ગે જતા જે મગે તે ઘણુખરુ આ ॥ અમલદારના છોકરાઓને સક્ષામ જરતા અને લાંબુભાઈ આ મનામ ગ્રીનનાની ખામ ચીવટ રાખના, કાગળુ કે ખાત્રાવચ્ચથી જ એમનામા વિવેક અને સૌજન્ય ભર્યાભર્યા હતા એક વેળા એક ભગીએ માર્ગમા લાંબુભાઈને સનામ દરી અને એમણે તે દસીને ગ્રીલી તરત નોકરે એમને ટોક્યા અને કહ્યું કે આ પ્રમાણે ભગી જેવા દવકટ માણુઓ માથે આવી જાતનો સમય રાખીએ તો પણ વટગર્વ જવાય ! આની રીતે દુગ્ધી એક માણુમની મનામ ગ્રીનનાવી આપણી પંચી નીચી શી રીતે થઈ જાય એ વાત એમનાવી મમગર્વ નહિ, અને એમને બહુ દુખ થયુ પાણેના દૂતગ અને મિનાડા જેવા પ્રાણીઓને પોતાના ઘરમા અવના દેનાગ માણુઓ પણ પડી પોતે અલણુ હોય કે સુશિશિન હોય પણ આ પ્રમાણે મનુષ્યોમા આટલો ભેદભાવ રાખે એથી એમને ઘણુ આશ્ચર્ય અને ખેદ થયા આ પ્રસંગને પચાસ-સાઠ વર્ષ વીતી ગયા પડી પપુ સુભર્ષ આ પ્રમગ

જૂઠ્યા નહોતા અને એટલા લાંબા કાળ પછી પણ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક એવું ને એવું પ્રસરેલું જોઈ એઓ નિરાશ થઈ જતા.

શામળદામ દીવાનને લાં મોટા પુત્રના જન્મ પછી અદાર વર્ષને ગાળે સહુભાર્તનો જન્મ રચેલો એટલે કુટુંબની સ્ત્રીઓએ બાધા રાખેલી કે એમના વાળ બદુચરાઈ માતાના મંદિરમાં જઈને ઉતરાવવા. આ પ્રસિદ્ધ રથજી પડોદરા રાજ્યના કડી પ્રાંતમાં આવેલું છે અને વીરમગામથી પણ લગભગ પચીસ માઈલ દૂર છે. એ વખતે ભાવનગર, અને વીરમગામ વચ્ચે રેલવે નહોતી અને વીરમગામથી અગળ બીસેનો બહુ માસ દનો એટલે શામળદાસે વાળ ઉતરાવવાનું કાર્ય ગમે તે બહાનું બતાવીને મુક્તથી રાખ્યા કર્યું હતું, તેથી સહુભાર્તને માથે ચોટલો જ હતો. પણ ૧૮૭૨માં એમને ઉપનયન-સંસ્કાર કરવાનું કાર્ય ત્યારે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કારણ કે જનોઈ વેળા મુંઠન કરાવતે પછી માત્ર શિખા જ રખાય.

આ ગંભીર કાયદાનો ઉકેલ લાવવા પિતાએ જોડીઓને અને પૂજારીઓને પૂછ્યું. ગમે તેવા કાયદાનો ઉકેલ લાવવામાં એઓ નિષ્ફાળ હોય છે અને તે ઉકેલ પણ પોતાના યજ્ઞમાનની મનોવૃત્તિને અનુકૂળ જ હોય એવી એઓ સંભાળ રાખે છે એટલે તેમણે તુરત એનો તોડ કાઢ્યો. અસહ બદુચરાઈ જવાને બદલે ભાવનગરમાં જ બદુચરાઈનાં મંદિરમાં વાળ ઉતારવામાં આવે તો દેશી બાધ નહિ એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. સહુભાર્તના વાળ એ પ્રમાણે ભાવનગરમાં જ ઉતરાવવામાં આવ્યા અને પછી એમને જનોઈ દેવામાં આવ્યું.

આ ક્રિયા મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે છતાં આપણામાં જેમ બનતું આવ્યું છે તેમ એ ક્રિયા વખતે પણ લોકો લગ્નસમય જેવી જ ધમાલ

કરે છે અને સૌ મૌના ગળ પ્રમાણે જમણવારો પણ કરે છે પણ શામળાસ સરદૃતના જ્ઞાતા હતા અને ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપને જ વ્ધીકારનાનો એમનો આગ્રહ હતો એટલે એમણે આ પ્રમગે ધાર્મિક ક્ષિતિને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું-તે એટલે સુધી કે આ પ્રિધિનેગા પ્રિધિ કૃતારને સંજોડે એમણે પડે એવો રવૈયો છે અને લલિતુભાઈના માતા ગુજરી ગયા હતા છતાં પિતાએ ઉભરની પ્રિધિ પોતે જ કરી અને પુત્રને ગાયત્રીમંત્ર પગ પોતે જ આપ્યો અને તત્, જમણવારો અને અન્ય પ્રમગની ઉજવણીમાં કાકીયા, ચિદમ્ભ અને અનુપ-કુન્દરે દીરાનના કુટુંબના મોલામાં જંગ પણ કમર આવવા દીધી નહિ.

દાનુનાઈ તે વેળા નવ વર્ષના અને મમ્મૂન તો એમને મિનકુય આપડે નહિ એટલે ગાયત્રીમંત્ર જેના રીખ્યા એવા તુગત જ ભૂની ગયા જતોઈ લીધા હૃડે સ્થાપ્યું દ્વિજ થાય તે અને એણે તે પત્રી દરરોજ મધ્યા કૃતી જ જોડે એ વાત જાણીતી છે પણ પિતા અમુક પ્રમણમાં સુધરેના નિચાર ધગવતા હતા એટલે એમણે પુત્રને આ બામતમાં ફગ્ગ ન પાડી પુત્રે થોડા દિવસ પરંત માત્ર ગોખ અને કુટુંબન ખતર મધ્યા કરી અને પત્રી છેડી દીધી

અકરણ આહમું.

જ્યારે લાંબુભાઈ અગિયાર વર્ષના હતા ત્યારે એમને મધુર-
કિનારે આવેલ ગોપનાથની સુદર જગ્યાએ જવાની તક સાપડી.
એમ કહેવાય છે કે નગમેહ મહેતા આ અંગે જ પોતાના પ્રશુભી
લક્ષિમાં આત્મચેતન ધર્મ ગયા હતા.

મગી વયના મહાગજ તખ્તઝિલ્લ પોતાના અગ્રેજ દિલ્લક
મેજર નટ માથે ત્યાં ગયા હતા. મહાગજ પોતાના ખામ મહેનમાં
ગહેતા હતા અને મેજર નટ અંગ્રેજી 'મેસ્ટરહાઉસમાં' રહેતા હતા.
સપુત્ર એડમિનિસ્ટ્રેટર ગૌરીશંકર ઉચ્ચગક અને લાંબુભાઈના પિતા
શામગદામ પણ ત્યાં હતા, તેમ જ વિજયનગ મહાગજની ખામ
છત્તાથી માથે હતા. પિતા અને વડીલ બંધુને લાગ્યું કે લાંબુભાઈ
થોડો મમય પણ કાઢીનાથી છૂટા થાય અને ગત્યના મહાગજ
અને મોટા અમલદારોના મહવાગમાં આવે તો તેમને ફાયદો થાય.
ગૌરીશંકરના પૌત્ર એ સાગલાઈ વિજયનગર લાંબુભાઈના અમલક
અને મિત્ર હતા તે પણ ત્યાં હતા. સાગલાઈ એમના કરતાં
ત્રણ વર્ષ મોટા હતા પણ એએક વાગ નાપામ રવાથી, અંગ્રેજી
એ થા ધો.ગુમા બને માથે રૂઈ ગયા હતા. સરલાઈનું અંગ્રેજીનું
જ્ઞાન ટાંબુભાઈ કરતાં, તે સમયે સર્વ હુ એથી સારાભાઈ એમને
જી વિદ્યમાં મદદ કરતા અને મગ અંગ્રેજી પુખ્તો વયના
પણ સુચવતા.

મહાગજ તખતમિલજના મળ તથા લવનાશળી જીવનથી લગ્નુભાષને એમને માટે બહુ માન ઉત્પન્ન થયું અને તે મહાગજના ખેડગતક મૃત્યુ પર્યંત ટકી ગયું આ ગમમે પુત્રને પિતા અને વડોના બધુનો પણ ગાઢતર પરિચય થયો અને ભારતગંગના 'મેડ એલ મેન' ગૌરીગઢ છૂં વગડતે પણ મમીપત્રી નિદાળવાનો અમૂલ્ય અવકાશ એમને પ્રાપ્ત થયો લલિતુભાઈના પોતાના શબ્દોમા કહીએ તો "આ નામ અમારી રૂતિના આમાલકૃદને જિદ્દનાએ હતું કાચુ કે જે ઉચ્ચ નિધિએ ભારતગંગ પરોન્ધુ છે તે નિધિએ એને પહોચાડતે ગંગા જોડા જ હતા તેમનું માનમ મહુ દનાણુ હતું વિષયોને અમજ લેવાની એમનામા અપૂર્વ શક્તિ હતી અને તેમની અમજુગકિત અદ્વિતીય હતી જે ૩ માતૃભાષા મિવાય એમને અગ્રેષ્ઠ, સંસ્કૃત કે કાશ્મીરિયુ રાજ નહોતું છતાં એઓ સ્વપ્રદક્ષ હતા અને મમજ્જ કાકિયાનાડમા ગૌરી મગમ રીતે અમલ ચલાવતા રાજ્ય તરીકે ભારતગંગની જે કીર્તિ હતી તે એમને લીધે જ હતી "

આગળ વધી લગ્નુભાઈ જણાવે કે કે 'આમ છતાં એ મહાન પુત્રનો અભાવ ઉગ્ર હતો અને જ્યારે તે ઉગ્ર દશામા હોય હાલે માગ પિતાજી એમની મમજ્જ જઈને એમને ઠડા પડી શકતા માગ ભાઈનો સ્વભાવ પણ કાર્ષક અગ્રે હતો પણ ાષક વધારે ઉગ્ર અને દુરદેશીમા ાષક જોઈની રૂતિવાળા હતા મારા પિતા આ મેનેથી કેવળ જુગ માનમના હતા કાગ્ગી અને મજ્જન યધોના પ્રિશાળ વચનથી એ પોતાના ક્રોધને વાગતા શીખ્યા હતા આમાન્ધ વર્તણૂક મા એ શાત અને ગમીય હતા અને પોતાનામા ગદે અડગ નિશ્ચય, અદ્વિત મનોમગ અને ઉગ્ર ક્રોધ અન્ય માનનીએ થી

અદ્વિતાપૂર્વક છુપની શક્તિ એ અમયમા, લગભગ બધા બાપી પાચગીના અમનનારો મોત્રથી નો-રોને ન નિખાન કરતા હ્યારે પિતા વધુમા વધુ “ભના માણુમ” કહીને એમને મમેષના પણુ નેઓ પોતાના નિષ્ઠ પગિચમા આ રા હતા તેઓ ન્યારે પિતાને ‘લયા માણુમ’ બોલતા માલગતા હ્યારે પગિણુમ માટે ચિતામા પડી જતા મારે માનમ પિતાના માનમને વધુ મળતુ હતુ એથી એમનુ ચાગિર અને વર્તન ગગા ઓઝા અને વડીલ બધુના ચગિર અને વર્તન કરતા અને વધારે સ્પર્શ રાખ્યા ”

આ વેળા લાનનગર ગાન્યમા થતા પગિવર્તનની અમર છુવાન લલિતુભાર્ગવે પણુ જણારા માડી હતી એ પગિવર્તનનો પૂરો અર્થ અમરના નેટલી તાનત કે ઉમર એમની નહોતી છતા એ ધણુ જાણી રહ્યા હતા ૧૮૭૦ના એપ્રિલની ચોથીએ મહાગાન જમવતમિદલ મનુ પાચ્યા અને તખતમિદલ મગીર હોવાથી ગાન્યમા એમિનિસ્ટેશન નિમાણુ હતુ બે સનુક્ત એકમિનિસ્ટ્રેટરોમા એક એ વખતના દીવન ઝગા ઓઝા અને બીજા મિ પર્સિવલ નામના બે ૮ મુજબ હતા આ નિમાણુને થતા ગાન્યના ડેટલાક મોટા અમલારો એક અથવા બીજા દાગલોને લખને નિવૃત્ત થયા અનુક્ત મત્રી અનોગમ એનકગમ દેશાર્ધ વૃદ્ધાવચ્ચને લખને નિવૃત્ત થતા તેનના મોટા પુત્ર છગનલાલ અમુક મારલોને લખને ગાન્યની નોકરીમાથી ખસી ગયા અને વૃજેશકર દેશાધને મહાગાન અને મત્રીએ વચ્ચેની કીરપ તેમનુ કામ હતુ તે કામ બધ થયુ એને નિવૃત્તિ લેની પડી આને પગિણુમે, ગામગદાસ જેમની પ વી રાન્યમા ચોથા કે પાચમા અમલદાર તરીકેની હતી તે મહમા બીજી પનીએ પડેલી ગયા આ ઉપરાત, દીવાની કામનો ગગા

ઓઝા કે પર્મિવને અનુભવ નહોતો અને શામગદામે તે ભાનનગરમાં વડી અદાલતના મુખ્ય જજ તરીકે કામ કર્યું હતું એથી એને આ ગુપ્ત એડમિનિસ્ટ્રેશનના દીવાની ખાતના મંદીરા તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા આ-લથી જ પર્મિવને શામગદામ પ્રત્યે પક્ષપત હતો એને લઈને ભાવનગરના નાગરોમાં બે પક્ષ પડતા જતા હોય એમ લગુભાઈને પણ લાગેલું

ભાવનગર ગઢેની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી નાગરો ત્યાં આમનદાર વર્ગમાં તેમ જ અન્ય ક્ષેત્રોમાં મત્રોપગિ મત્રા ભોગવતા આવ્યા હતા તેમાં પણ ગંગા ઓઝાના દીવાનપના અને એડમિનિસ્ટ્રેશનના કામમાં એ ગિચ્છિતિ જગનદાએ પહોંચી હતી ત્યાર પછી પણ શામગદામ દીવાન અને વિઠ્ઠલદામ દીવાનના અમલમાં એને બહુ અનવન પડેલી નહોતી છતાં જીવાળના પાણી ઓટમાં ફેગવાઈ ગયાના ચિહ્ન તો સ્પષ્ટ જણાઈ ચૂક્યા હતા એક મિત્રના સંબોધમાં કહીએ તો “ એ કામમાં મમત્ર કાડિયાવાડના ગાજોમાં ભાવનગર નાગર દીવનો પૂગ પાડ્યું અને એ દષ્ટિએ ભાનનગર કાડિયાવાડના મુલ્મદીવર્ગનું પારણું ગણાય ” ગોંડા, જામનગર, ડ્રાંગધ્રા, વઢવાણ, જૂનાગઢ વગેરે ગાજોમાં ભાનનગરી નાગરો દીવાનપ હતા દીવાનોમાં ગોળામાં મણિનાલ ગોવિંદગમ, જામનગરમાં મગનલાલ બાપુભાઈ વૈદ, ડ્રાંગધ્રામાં મણિનવના ભાઈ સવાઈનલ ગોવિંદગમ, વઢવાણમાં શામગદામ છગનનાન અને જીનાગઢમાં નાયમ દીવાન તરીકે બાપાનાલ માણેડનાન હતા રાજકોટમાં મરભારીએ ની મલા મગતી ત્યારે આ બધા ઉપગત જૂનાગઢથી દીવાન પુષ્પોત્તમ સુરજી જાલા (રાયજીસાહેબ) હાજર હોય એટલે કાડિયાવાડનું ધરતર નાગર મુલ્મદીઓ જ કગતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે

ખુદ ભાવનગરમાં " દામ, " દેમાઈ અને ગગભાર્ધની કુટુંબ ત્રિપુની નાગરોમાં આગેવાન ગણાતી 'દામ' એટલે શામળદામનું કુટુંબ, 'દેમાઈ' એટલે હરિપ્રભાદ સંતોજનામ દેસાઈનું અને 'ગગભાર્ધ' એટલે ગૌરીશંકર ઉચ્ચશક્તિનું કુટુંબ નાગરો ગોધામાં હતા ત્યારે માગાન્ય ઋષિતમા હતા સ્વાથી ભાવનગર આવીને આદ્ય હિંદી સહયા તેમાં આ ત્રણ કુટુંબના પ્રતિભાસાળી પુરોનો જ મુખ્ય હિસ્સો હતો.

ભાવનગરમાં આ પ્રમાણે તે કાળમાં જિંદગીમાં ઉંચા ટોડા આ જાતિના અને તે પછી ભાવનગરના જ માણસોને મળતા, પણ એમની દીર્ઘદષ્ટિ અને મુન્દીપણનો એક વિગિષ્ટ અંશ નોંધવા પાડે છે, અને તે એ કે જે જે ખાતામાં નાગરો તે મમરે પાડેલા નહેતા તે તે ખાતામાં એઓ પડ્યાતના અને પડ્યામના તેમજ પડ્યામના માણસોને યોગ્યતામાં મરેજ રાખતા નહિ હોય કૃષ્ણનંદ ગ્રંથીના રામરણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નાગરો સમજતા હતા કે તેમ ગુલામી જ રાજ્યની ક્રિતા જળવાઈ રહેશે ખાતામેદના મુખ્ય ચક્રને છાલડમાં અતિ મશહૂર થોડા મર મરેજ ભાવનગરી ઉપગત, હાઈકૃષ્ણના દેડમાતર જમનેદણ પનવાળા, વૈદ્યખાતમાં ભાગ્યજોગેજી ઘડેરામજી (મુન), મિલખાલેક રીતસહ વગીલ (ભા.ય), સુધગાઈના વડા ખગેરેજી મર્જીન (મુનર્ધ), કંગેક-ટારના બનવનાર અને બંદના કારખાતાના માલિક મીંગા (મુનર્ધ) મુઠાવ ગોપનો પયો નાખનાર ઉમરીગર (મુનર્ધ), ગાંધીના પ્રિન્ટિંગ પ્રેમના વડા ભીખાજી મોતીરાજા, રૂઝના કપ્તાન ફિરોઝગાંધી મીંગા, ન્યાયખાતામાં વિવાગમલર્ધ (મુન), ધજનેરી ખાતામાં કનૈય તાવ ધુર (અમદાવાદ), વૈદ્ય ખાતાના મદનીશમાં

ન શિવનાથ વગેરે સંકિત પ્રાપ્તિ પુરોગે પશુ એ મમયના દીવાનોને
લાવનગમના ગોળ અને પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાવનામા માટે માથ આપ્યો
હતો.

પશુ એ પા દેહમાં અત્યુ તેમ નાગરોમાં વિખવાદનાં
ખીજ મુખ્ય એ પ્રિયિદેગનના કાગરી નખાયા અને તેના પરિ-
ણામરૂપે ૧૮૬૬માં તેમની મત્તાનો સપુર્ન અન્ત થયો એવી લાક્ષુ-
ણ્યથી માન્યતામાં ગયા. ધણી પ્રમાણમાં લાગે છે મિ પરિવલ્લ
અને ગૌરીશંકર વાને જગ પશુ કડવડ નહોતી જા નાગરોમાં
કડવડ જણાઈ અને અમુ મણીએ જ્ઞાનગમના કુટુમ પ્રત્યે
વિશેષ દાખરવા મર્યો. પા વિશેષ ખતાવવાના પ્રયત્નો વિવિધ
પ્રકારના હતા અને વિવિધ પ્રકારે દર્શનમાં આવતા હતા એક
દહન અર્થે જમ થયો, દહનના મન્દ્રિત રિદ્ધક, એક શાસ્ત્રી
ગૌરીશંકર દીવાન અને મનોગમ દેખાઈને ત્યા પુણ્ય વાચના જતા,
એ સ્વભ વિદ્ રીને એ પક્ષ હતા જે વર્ષમાં લાગુભર્ષ હતા તેમાં
સંપૂર્ણ શીખવા શીખના અનેક વેળા શાસ્ત્રીશ્રીને મોકલ દહેલો:

યો દ્યગ્નિ પરિત્યજ્ય અર્જુન પરિવેન્તે ।

દુષ્ટાણિ તસ્ય દ્વિદ્યાન્તિ અમુર્થ તણ્ડમેવ ચ ॥

અને એને અર્થ એમ થાયેન કે કાચી દીવાન ગૌરીશંકરના
પશુમાવી નીકળી જઈને જેઓ કમચનાઈ દીવાન પરિવલ્લના પક્ષમાં
લાગે છે તેઓ પરિણામે દુષ્ટના ભેગ થઈ પડે ।

અર્થે વર્ષ આ ગેને લઈને કહેવામાં આવતું તે મમજી
સંકેતે આ એથી લાગુભાઈને જકુ દુષ્ટ થયું અર્થ મમયમાં,

સાચીજીએ, ગમે તે કઠણુમુઠ, પોતાના આ દુનું પ્રાયશ્ચિત કરું
અને લ'તુમ્હ ઈના મરુત અધ્યામગા ખૂન આપતા આપવા માડી

નાગરોમા તે વેળા સતિભાવના પણ જોડી પ્રમળ હતી કે
લલ્લુભાઈ નાગરતર વિદ્યાર્થી જોડે મનન ગમે એ પણ સતિજનોને
પમદ નગેતુ પણ લ'તુમ્હ છતી તો બલગવમ્હાવી જ એડી દહ મન્યતા
હતી કે પ્રમુના મરુતેલા મનુઓ અર્વ મન્યા છે અને તેમા ભેદભાવ
ગખરો એ હન્યતી કૃપણતા અને શુદ્ધિની મુચિત દસા જ બનાવે છે,
એટલે ન્યતીનાઓની ખરૂંથી વહેરીને પણ લ'તુમ્હ તો પોતાને કાવે
તેરા મિત્રો મગ્તા-પત્રી તેઓ નાગર હોય કે અન્ય સતિના હોય !

આ મમરે, લ'તુમ્હ ખમ મર્વ પણ પ્રગ્ની શારીરિક
કમગત કરતા નગેતા, તેમ જ તેમને કે છ બીજા એમની ઉમ ના છેડરાઓ
જોડે ભગવ પણ દેવામા આવના નહિ, ગણ કે મગીમા ગેમ ધારતા કે
એડી કાયદા કરતા નુમ્હાન વસારે થય " નિશાગેરી નીમરી જતુ પામ
લે " એ દુષ્પનગમ ઈ લીગી કમીમા લ'તુમ્હ ર્વને એટલી વાર
કહેના કે એમણે એને મલ્ય માનીને વફારીથી સ્ત્રી ઈ લીધેલી
આ પ્રમાણે કમગત નહિ અને બીજા હોમ્હા જોડેની ગમતગમન
પણ નહિ પતા એ રા. તો પુરિ રક દને જ એને લ'તુમ્હ
શરીરે સ્થૂળ થવા મહના અને બીજા હોડરાઓના મદવાસ
વખતે સમગા થના ગયા

પાછળથી, મગીમાથી છૂટા પણ પત્રી, એમને દિંદી મગતો
કરવાની કુચ પાછામા આની તે વખતે તો લ'તુમ્હાઈને એનાથી
કગલો અવનો પણ ધીમે ધીમે એમના શરીરની સ્થૂળતા થવા
માડી, સ્નાયુઓ બનાતા ગયા અને બીજા હોડરાઓના મપડથી

એમનું શરમાળપણ અને આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ પણ ઓછા થતા ગયા ખાનગી શિક્ષકોને તે વેળા પિતાએ બધા કર્યા હતા એટલે અભ્યાસમાં પણ જાતમહેનત અને આત્મશ્રદ્ધાના ગુણ વિકસતા ગયા તેમાં વળી તેમને ઘોડેચારી શીખવવામાં આવી અને એનો એમને નાદ પણ મારો જેવો લાગી ગયો એટલે શરીર કમાતું ગયું અને અગમ્ય સ્ફૂર્તિ પણ આવતી ગઈ આ બધું પર્સિવનના કહેવાથી પિતાએ ક્યું હતું એ વાતની એમને લાખા સમય સુધી ખગત પડી નહોતી

પણ આમ બનવા પામ્યું તે પહેલાં તો એમને કાઈનો સહવાસ નહિ, કાકીમાં તો શું પણ મોઠી બહેન જોડે બોલતા પણ લ઼નુભાઈ ગભરાય, એટલે રફૂન અને ખાનગી શિક્ષક એ બેની ગેરહાજરીમાં તે એકલા બેઠા બેઠા વિચારતરંગે ચઢી જતા, અને અનેક વિષયો સમઘે એમના કુમળા અને તેથી અચળ મગજમાં શકા બેઠતી ઘેગ પુગણો વચાતા અને કાકીમાં ધાર્મિક કથાઓ કહેતા એ વિશે એમને અનેક તર્કો થતા પણ એનો ઉકેલ દરનાર કોઈ પડખે હતું નહિ પૂજને કર્મકાંડ કરનારાને તે કરતી વેળા પણ દુનિતાબરીની વાતોમાં અને પરનિદામાં રચ્યાપચ્યા રહેતા જોઈને લ઼નુભાઈને પૂજા અને કર્મકાંડ પ્રત્યેનો આદર ઘટતો ગયો વાતોમાં જગજરામાં, પ્રભુના ન્યાય અને દયાની વાત કરનાર માણસો બ્યવહારમાં એ ન્યાય અને દયાને શીકે ચઢાવતા એ જોઈને અને સસલ' ઉપર ખૂમ ખૂમ લાર મૂકનારને વારવાર અસલનું ઉચ્ચારણ કરતા જોઈને એમને તેત્રીશ કરોડ દેવતાના અસ્તિત્વ વિષે શકા પડવા માડી આસપાસનાની વાતો સાલણીસાલણી એમને મૃત્યુ પ્રત્યે ભય ઉત્પન્ન થતો ગયો અને એ ભયની ઉત્પત્તિ સાથે, આત્માનું મૃત્યુ

પણ શું થશે એની વિના થવા લાગી જુનોપ્રેનોની વાતો કહી તે પણ એ સમયે સામન્ય પ્રથા હતી એટલે એમને એમના અસ્તિત્વમાં માન્યતા થવા લાગી અને એમ લાગવા માણ્ય કે દુરાચરણી આત્માઓ પોતાના દુરાચરણને લઈને આ જગતમાં ફર્યાદાર છે તેમ મદાચરણીના આત્માઓ પણ જો એમને કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે અનુગ્રાહ ગ્રહી ગયો હોય તો અહીં જાણકાર્ય કરે છે અને પરિણામે અધારૂં થવા દેડે એમને એમના મુમાફરી મગવામાં કે કોઈ ખડખડા એકલા સૂતા બહુ બીક લાગતી આ વૃત્તિ અનુભવીને અર્ગ-અર્ગ એક ઠેમણે કહ્યું છે કે “ જગત સત્તા અને વિષમતા મગજ પૂડેલા પ્રશ્નોનો કોઈ સંતોષપાત્ર ઉત્તર આપે નહિ અને પરિણામે તે મગજ જીવે જીવે વિચારતૂરગમાં ધમકાયા કરે એના કળતા આત્માની શાંતિ અર્થે અવમંદા દેશ્ય વધુ ઈન્જવાનેગ હશે ”

આની એમની મનોદશામાં એમના ઉપર પ્રિયતા ધર્મપ્રચારકોના જાહેર ભાષણો અને ખાનગીમાં તેમણે બીજા વિદ્યાર્થીઓ જોડે એ પ્રચારકોની માથે દરેક વર્તણૂકોથી પણ મરી જઈ અમર થઈ અવા સપડીથી એમને પ્રિયતા ધર્મ પ્રત્યે આરથા ન થઈ પણ હિંદુધર્મમાં ગ્રેવ અને પ્રેવવાદ (Polytheism) ઉપર એ ધર્મપ્રચારકોએ કરેલ પ્રદારોથી હિંદુધર્મ વિશેની એમની આરથા તૂટી તો ખરી

આ જ વેળા ગુજરાતમાં સુગત જોગાનસથ ચારામાઈ, મહીનગમ રૂપગમ નીવકદ વગેરેએ પ્રાર્થનામંત્રાની સ્થાપના કરી હતી. એ જ બહુમત ભાવનગર મુખી પડોચી ગયા હતા તે જ લાલચપર ઉમિયાપર પણ એક આમની પ્રાર્થનામંત્રા હતી

તે ધંધુકાના સર્જોડિનેટ જગ હોઈ ધંધુકા તામેના ગોધામાં આવારનવાર કોર્ટનું કામ ચલાવવા આવતા. જ્યારે ગોધામાં આ પ્રમાણે લાલચંકર હોય ત્યારે પ્રત્યેક રવિવારે તેઓ ઉપદેશ આવતા અને પ્રાર્થના કરતા તેમ જ કરાવતા. ભાવનગરના નાગરોનું મૂળ વતન ગોધા અને શુભાશુભ પ્રસંગોએ તેઓ ત્યાં જ બધી ક્રિયા કરતા. આ ઉપરાંત પૈસાદાર અને અમલદાર વર્ગ ઉનાળામાં ત્યાં જઈને રહેતો. એટલે લક્ષ્મીભાઈ ધણીવાર લાલચંકરના ઉપદેશો વેળા હાજર હતા અને એમને એમ સાગી ગયું કે ઉપનિષદોમાં એકેશ્વરવાદનું જ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મીભાઈ તથા તેમના દેટલાક મિત્રો પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાંતોથી બહુ આકર્ષાયા અને તેમાંના દેટલાકાએ તો ભોળાનાથ સારાભાઈ (તથા નરસિંહરાવ દીવેટીયા)એ રચેલ પ્રાર્થનામાળાની પ્રતો પણ ખરીદી. લક્ષ્મીભાઈ વારંવાર આ પ્રાર્થનામાળા વાંચતા અને તે સમયે તો એમને એવી પ્રતીતિ થયેલી કે એને લઈને એમના મનને શાંતિ મળતી.

પ્રકરણ નવમું

૧૮૭૫ની સાલમાં શામળદાસે સંપુત્રાદિને બદુચરાણની યાત્રાએ મોકલ્યા. તે સમયે ભાવનગર અને સુરત વચ્ચે સ્ટીમરોની અડવાડિક 'સરવિમ્' હતી, એટલે ભાવનગરથી સંપુત્રાદિ સ્ટીમર મારફતે સુરત ગયા. સાંથી બી. બી. એન્ડ. સી. આર્થ. રેલ્વે મારફત અમદાવાદ થઈને વીરમગામ પહોંચ્યા, અને સાંથી આશરે ૨૫ માઈલ રેતાળ માર્ગે, ગાડામાં બેઠીને બદુચરાણ ગયા. સંપુત્રાદિ સાથે પિતાએ પોતાના પર્મનલ આસિગ્ટન્ટ જટાચંદ્ર દેવજી અને તેના પુત્ર પ્રભાચંદ્રને મોકલાવેલ. પ્રભાચંદ્ર સંપુત્રાદિ હતાં ચાર વર્ષે મોટા હતા પણ એક જ દલાસમાં હતા એટલે બેને બનતું શકે.

આ યાત્રાએ નીકળતાં પહેલાં સંપુત્રાદિને પોતાની વચના ઘણા હોકરાઓ ભેડે અને મોટા ઉમરની સ્ત્રીઓ ભેડે બદુચરાણ વિશે વાત થયેલી. બદુચરાણના મંદિરમાં એમની મૂર્તિ નથી પણ ગોખલે છે અને તે મારા પ્રભાષમાં અંધારું રહે છે. જુદાં જુદાં માણસોએ સંપુત્રાદિને કહેતું કે જે જાનની આગ્રહ બકતમાં હોય તે જાતની મૂર્તિનું સ્વરૂપ તેને જણાય છે. સંપુત્રાદિએ અમુક પ્રશ્નોની મૂર્તિ કહીને અંધારિયા ગોખલા સામે લાંબો સમય જોયા કરેલું પણ એમને મૂર્તિ જણાઈ નહિ એટલે એમને એમ લાગી ગયું કે એ વાતોમાં કંઈ કંઈ ન હતું.

પાછા ફરતી વેળા લાંબુભાઈનું મડગ અમદાવાદ ખેઝેક દિવસ રોકાયેલું તે મમ્મયે તરત જ અમદાવાદમાં, સાબરમતીના પૂરથી ઘણું નુકસાન થયેલું એથી લાંબુભાઈએ પણ એ નુકસાનના ચિદ્ધ જોયેલા. તે વખતે લાંબુભાઈએ એક ખીજી દસ્ય પણ ત્યાં જોયેલું જેની અમર વધો સુધી એમના હૃદયમાં વમી રહેલી ભદ્રમાં ફેદીઓને સીડીઓ જોડે બાંધવામાં આવતા અને પછી ખુનામાં તેમને જોરમધનો માર મારવામાં આવતો. પગિણામે લગભગ બધા ફેદીઓની પકિ લોહીની ટોશો છૂટતી આ જખમો ઉપર મીઠાનું પાણી રેડવામાં આવતું એમ એ વેળા કાંઈએ લાંબુભાઈને કહ્યું. લાંબુભાઈ જેવા નરમ, સમભાની અને ઊંડી માનવતાભર્યા માનવીને આથી ફટકું હલનદ્રાવક દુખ થયું હતો તે મૌ કાંઈથી મમજી શકાય તેવું છે તે પ્રમગે તો અને તે પછી પણ વાગ્વાર લાંબુભાઈએ પ્રભુ પાસે એટલું માગ્યું હતું કે મારી અસ્થા આવી ન થાય, પણ આ દરે એમના ઉપર એટલી ઊંડી અમર કરી હતી કે ૩૭ વર્ષ પછી, જ્યાં મુમઘની ધારામલામાં નાની છોકરીને કુટણખાનામાં લઈ જવાનો શુભે કરનારને સખત મળ થી જોઈએ અને તેમાં ફટકાની મળ પણ મૂકવામાં આવી હતી એવું એક મિલ રજૂ થયું ત્યારે લાંબુભાઈએ એ ફટકાની સખનો વિરોધ કર્યો હતો ઘણા સમયો આ વિરોધનું કાળુ મમજી શક્યા ન હતા પણ લાંબુભાઈને પેલા દરયની અસર ગર્હ ન હતી અને પોતે નિશ્ચયપૂર્વક માનતા હતા કે ફટકા મારવાના જેવી ઘાતકી સખ કરવાથી ફટકા સહન કરનાર તેમ જ મારનાર ઉભયના ચારિત્રનું ભારે પતન થાય છે આ દૃષ્ટિબિંદુ તે સમયના એકવેકિટ જનરલ બહાદુરજી સમજી શક્યા અને તેમણે પણ લાંબુભાઈને ટેકા આપીને તે સખ મિલમાંથી ફટકાની નાખી હતી

આ સમયે થોડાક વખતથી શામળદાસને એમ લાગ્યા કરે
હવે કે લલિતુભાઈને કાકીના પાસે રાખી મૂકવાથી એમના ચારિત્ર
ધડતરમાં વિધન ઊભા થયા હશે છે, એટલે માછક પણ બદાને
તેમને એમની અસગમીથી મુક્ત કરવા પણ એ-દમ એમ મરનાથી
લલિતુભાઈને પણ આઘાત લાગે એમ હતું હરણુ કે એમને કાકીનાની
બહુ માયા હતી

શામળદાસની વધની જતી ફગ્ગેને લઈને મમ પણ વધતું જતું
અને એ નમને પડેથી વગવા એમણે એવું ક્યું હતું કે ગને જમીને
પોને ગામ બહાર એક નાનો બગીચો હતો ત્યાં ગદેશ જતા અને સગરે
જમગણે પાછા આવતા આથી તેઓ ધારે તો પણ નાના પુત્રનું
લેઈએ તેવું જતન કરી શમ્વાની હાનનમાં ન હતા મૂળે મુમદી ન્હા
એટલે એમણે આનો તોડ એમની લાશણિક રીતિએ દાખ્યો પેનના
સેફ્ટીંગ જલાશગ્ગે એમણે ક્યું કે એમના પુત્ર પ્રભાસગ્ગે એમણે
લલિતુભાઈને મમજવવા કહેવું આ પ્રમાણે પ્રભાસગ્ગે વારંવાર
લલિતુભાઈને એમની એક વાત મહેરા માડી જંગલો પામે ગદેશથી
આપણી શુદ્ધિ મકુચિત થઈ જાય છે અને આપણે લેગમગ માવડીમુખા
ગદી જઈએ છીએ એવા ઉપદેશ પ્રભાસગ્ગે પામેથી લલિતુભાઈને
મગરા લાગે તો વેળા લલિતુભાઈ મગીમાના ગરમ મિત્તનથી
ધમ્મી વાર ત્રાસી તો ગરેના પણ અન્ય માર્ગ ન હોય જણીને
મદન મ્પી કુટતા હતા તેમ આ ઉપદેશ અચો અને તે ઉપદેશ
અધુરામાં પૂરું ગરમ મિત્તનના કાકીમાએ પિતા શામળદાસ પ્રમે
પણ ઘણું અગમ વર્તન બતાવ્યું અને એમને ન કહેવાના ચમ્પો હતા

એ તૈયાગ થઈ હતી એટલે આ પ્રમંથથી લલિતુભાઈ શમીના

પાસેથી પિતા અને વડીલ બંધુ પાસે નાસી છૂટ્યા. કાકીબા અને નાના ભત્રીજા વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું. અને અનેક વર્ષો તો સહુભાઈ કાકીબા જોડે જોડ્યા પણ ન હતા. આખરે જ્યારે કાકીબા ખૂબ માંદાં થઈ ગયાં છે અને છેક મરણપથારીએ છે એમ સહુભાઈએ સાંભળ્યું ત્યારે તે એમની કને ગયા હતા અને પોતે એમનો સાગ કર્યો હતો તે બદલ તેમણે માફી માગી હતી. ગમે તેવા ગરમ સ્વાદાવતાં, પણ સહુભાઈને પોતાના બાગક કરતાં પણ વધુ હેતથી ચાહનાર વૃદ્ધ કાકીબાની આંખમાં હર્ષાશ્રુ ઊભરાયાં અને તેમણે પોતાના ભત્રીજાને તુરત માફી આપી દીધી.

તે વેળા કાકીબાએ સહુભાઈને એક આગલા પ્રસંગની યાદ પણ દેવડાવી હતી. પોતે ભાગવત વાંચતાં હતાં અને ટૂંક સમયમાં સાગ કરીને મથુરાં જતા હતા તે વાત હતી. આ ભાગ આવતાં કાકીબાએ સદસા સહુભાઈને પૂછ્યું કે આ પ્રમાણે યશોદાને છોડી જવામાં કૃષ્ણે કૂરતા નહોતી ખતાવી? ત્યારે ઉત્તરમાં સહુભાઈએ કહેલું કે પોતાનાં ખરાં માળાપ પાસે બાળક જાય તેમાં કૂરતા શાની? આ ઉપરથી પાછું કાકીબાએ પૂછ્યું કે “તને આવો વખત આવે તો તું મને છોડીને જાય ખરો?” જવાબમાં તુરત સહુભાઈએ હા કહી હતી. તે વેળા સહુભાઈને તો જરા પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ અનુભવ પોતાને પણ કરવો પડશે પણ કાકીબાને તો તે વખતથી જ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે લવિષ્યમાં બનનાર બનાવની ઇશ્વરે આ આગાહી જ આપી છે.

અચાનક આ પ્રમાણે કાકીબાથી છટા પડવાથી સહુભાઈને દિલગીરી નહિ ચાય તેટલા માટે પિતા અને મોટાભાઈએ ખૂબ

કાળજી રાખી હતી. સહુ જુભાર્ધની ઉમંગના બેત્રણ મિત્રો તો એમની સાથે ને માથે રહે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી અને એમ કરવામાં, પિતાની પદની જોતા ઝાઝી મુસોલી પણ નહીં ન હતી કામીમાનું મૃત્યુ આશરે ૧૯૦૭માં થયું હતું.

૧૮૭૭ની સાલમાં જ્યારે રાણી વિખોરિયાને 'એમ્પ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા' બનાવવામાં આવ્યા સારે દિલ્હી ખાતે દગ્ગર ભરવામાં આ રો હતો અને તે વેળા બધા રાજરજવાડાને આમત્રણો આપવામાં આવ્યા હતા. ભાવનગરના સગીર મહારાજ તખ્તમિદજી આમત્રણની રૂએ દિલ્હી જવાના હતા તે વેળાના એ મધુમા એડમિનિસ્ટ્રેશનમાંના એક ગૌરીશંકર એમની માથે જવાના હતા અને બીજા, પર્મિવલ સાહેબ ભાવનગરમાં રહેવાના હતા. શામગદમ પણ મહારાજ સાથે જવાના હતા અને વિક્રમદામ મહારાજના લગભગ મિત્ર જેવા હતા, એટલે એમને પણ જવાનું કહેવામાં આવ્યું આ ઉપરથી શામગદમ અને વિક્રમદામને લાગ્યું હતું કે સદ્ગુણાર્ધ તથા વિક્રમભાર્ધના પુત્ર ભૂપતરાય એ બેને જો મુમર્દ મોખ્ખવામાં આવે તો પોતે દિલ્હી જાય છે તે બાબત એમને ખેદ નહિ થાય અને મુમર્દ જોવાની એમને મન પડે આ વિચારથી સહુ જુભાર્ધ અને ભૂપતરાય તો ખૂબ ખુશ થઈ ગયા કારણ કે તે વેળા પ્રતિવાદના હોકરાઓમાં એ જ મનાતું કે મુમર્દ એ તો આ દુનિયામાં સ્વર્ગ છે.

તે વેળા ભાવનગરથી વઢવાણ જવા માટે ટ્રેનનું સાધન ન હતું એટલે ભાવનગરથી મુમર્દ જનાર્ગ ગોધાથી સુરત પોસ્ટલ બોટમાં જતા અને સુરતથી મુમર્દ ટ્રેન મારફતે મુમદરી દરતા. સદ્ગુણાર્ધ અને ભૂપતરાય જોડે પ્રમાદરામ હર્ષિપ્રસાદ નામના

ગૃહસ્થને ખાસ મોકલવામાં આગ્યા લક્ષ્મીપ્રમાદ એમના દુઃખના પિતરાઈ થના હતા અને મુમર્ષમાં શામળદામનુ ખાનગી કામ બેતા હતા.

મુંમર્ષમાં હમણાં જ્યાં ભૂયેશ્વર મારફીટ છે, તેની મામે શામળદામની પેઠી હતી એટલે મુમર્ષ આગ્યા ત્યારે લાંબુભાઈ વગેરે સાજા જીતયાં બહારગામની મુમાફરી અને મુમર્ષનું આકર્ષણ એ બે વસ્તુની નીનીતતાને લખતે બે બાળકોને એમ તો લાગ્યું જ નહિ કે ભૂયેશ્વરનો હતો મુંમર્ષના ગા. લતાઓમાનો એક હતો અને હવાઉમસ જેવું તો ત્યાં કશું અસ્તિત્વમાં જ ન હતું ! લક્ષ્મીપ્રમાદને ઘણી કુરમદ ન હતી એટલે એમણે પોતાને બદલે પોતાના એક જુનાન મિત્ર હર્ષદગાય પગમાનદ્વાસને આ બે છોકરા જોડે ફરવા માટે મૂક્યા હર્ષદગાય મુંમર્ષમાં સારી પેઠે ફરેના હતા અને આનંદી હતા એટલે એમણે આ બે છોકરાને મારા પ્રમાણમાં આનંદ કગવ્યો હમણાં ત્રણ કલાકમાં વિહાર તળાવ જઈને પાછા આની શકાય તેને તે વેળા એક દિવસ લાગેના તેઓ એલીકન્ટાની ગુફાઓ પણ જોઈ આગ્યા હતા વિહાર જતા કુનાથી ગાડામાં જવાનું તેમ કરવામાં લાંબુભાઈને અકસ્માત નબો હતો અને તેના ચિહ્ન એમના પગ ઉપર એમની આખી જિંદગી રહ્યા હતા.

ગવર્નર જનરલ જેવા પણ કેટલીક વાર કેવી ભૂલો કરે છે એનું એક દષ્ટાંત લાંબુભાઈએ પોતાની નોંધપોથીમાં ટાક્યું છે તે અહીં નોંધવા જેવું છે દિલ્હીમાં ગવર્નર જનરલ લોર્ડ લીટન એક પછી એક મહારાજાને એમને ઉતારે વળતી મુલાકાત આપતો હતો. લાવનગરને ઉતારે આવીને એણે મહારાજાને જણાવ્યું કે તમને

નામદાર મહારાણીએ કે. સી. એસ. આઈ. નો હક્કિય આપ્યો છે, અને તે બદલ મુખ્યારજ્યાદી પણ આપી. ભાવનગરના હિતારામાં મહારાજા, ગૌરીશંકર વગેરેથી માંડીને બધાને ઘણો આનંદ થયો. પણ હોર્ડ લીટનના ગયા પછી બીજો દિવસે તેનો પોલિટિકલ સેક્રેટરી આવીને ખબર આપી ગયો કે એ મમાયારમાં અને મુખ્યારજ્યાદી આપવામાં બૂલ થઈ છે ! હક્કિય તો મહારાજા સમીપ વયમાંથી પુખ્ત ઉમરના થશે ત્યારે મગસો અને હમણાં તો ધ્રાંગધ્રાના મહારાજાને એ ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે. હોર્ડ લીટન ભાવનગર મહારાજાની મુલાકાત લેતો હતો ત્યારે એને એમ લાગેલું કે પોને ધ્રાંગધ્રાના મહારાજાની મુલાકાત લે છે !

લગભગ તેજ વરમાં ૧૮૭૮માં સ્વ ગોવર્ધનગમ માધનરામ ત્રિપાડી ભાવનગરમાં ખાનગી કારખાનીના ખાતામાં એક નાના અમલદાર તરીકે આવ્યા હતા ખરી જીને જોતાં તો તે એક પ્રકારની શિખરૂતિ જ હતી. ગોવર્ધનરામ બી. એ. થઈ ગયા પછી એમની તમિયત લથડી હતી. ભાવનગરમાં દવા પાણી ગર્ભ ગર્ભાતાં એટલે એમના કાકા મનઃમુખગમ મૂર્ધરામ ત્રિપાડીને એમ કે ભાવનગર એ થોડો મમપ રહે તો એમની તમિયત મુધરે અને વળી ગોવર્ધનરામની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહિ ટોવાથી એમને જો આવી મલક મળે તો એમનાથી એવએલ. બી. નો અભ્યાસ આગળ કરી દર્શાય. તે વખતે જ ગોવર્ધનરામને કરમનદામ મૂળજી મુનિરમિદી પારિતોષિક 'જાગલમ' ઉપર એક નિબંધ લખવા માટે મેગઝીનું હતું. આ નિબંધ પુસ્તિકાકારે ઉપાયો દતો અને તેની નકલો મનઃમુખગમે શામજદામ ઉપર એટલા માટે મોકલાવી હતી કે જે ઉપરથી ગોવર્ધનરામની યજ્ઞિનો એમને ખ્યાલ આવે. આમાંની એક નકલ પિતાએ

સદ્ગુણાધને વાંચવા આપેલ એ વચમાં સદ્ગુણાધર આ નિમધ જોઈને, તેમા દર્શાવેલ ઊંડા અભ્યાસ અને જ્ઞાનને લઈને એ નિમધના લેખક ગોવર્ધનરામની અમુક આકૃતિ મનમા ગોઠવી દીની અને તેને માટે તેમણે મનમા ખૂમ ખૂમ આદર સેવો.

પણ ગોવર્ધનરામને દીગ એટલે પ્રથમ મિલને તો સદ્ગુણાધને બહુ નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ કાઢિયાવાહના કદાવર અને સ્નાયુમદ્ધ પુરુષોને જોવા દેવાયેલ આખોને નડિયાદના આ એકવડા બાંધાના અને પ્રમાણમા નીચા ગોવર્ધનગમ બહુ નાના માણુમ જણાયા તે વખતે સદ્ગુણાધને કાઈ એવો જ ખ્યાલ હતો કે મજબૂત અને અને ઊંચા માણુમોના મગજ જ ઉત્તમ પ્રકારના હોઈ શકે, તેમ જ તે વખતે પ્રથમ દર્શને એમને ગોવર્ધનગમની આખોમા મટેન ઊંડાણ અને શાત દેખાવ નીચે છૂપાયેલ લગ્નતાનું જ્ઞાન થયું નહિ તે વખતે શુભગતી સાહિત્યના એક જ મત્તાગથીને એમણે જોયેના અને તે મનસુખગમ મનસુખગમ તે ઊંચા અને માન ઉત્પન્ન કરે તેની લયાકૃતિના દતા મામા-ભાણુજ વચ્ચેના આ તફાવતને લઈને પણ સદ્ગુણાધર ઉપર આ છાપ પડી હોય !

પણ એ છાપ અપણની નીવડી થોડા જ સમયમા સદ્ગુણાધર એ મહાપુરુષની મહત્તા જોઈ શક્યા એમની નોંધપોથીમાથી લગભગ એમના શબ્દોમા જ ગોવર્ધનરામ વિષેનું લખાણ નીચે ઉતારવામા આવે છે:

“ બહારના માણુમને ભાવનગરમા અમલદારી મળે એ વાત જ કૃતજ્ઞાકને તો ગમતી નહોતી આથી એ લોકો માગ પિતા સમક્ષ ગોવર્ધનરામની હલમ પ્રકારની મસ્કરી કૃત્તા હું પણ પહેના પહેના

તો આ મસ્કરીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ મેવતો, પણ એવા કુ? અને હલમ કટાક્ષ તરફ ગોવર્ધનગમે જે ઉદ્દામીનતા બનાવ્યા કી તેનાથી માગ ઉપર ઉડી અસર થઈ અને મને એમનામા ગદેન મહત્તા અને શક્તિઓનો યથોચિત ખ્યાલ આવ્યો પહેલા પહેલા જે માણસ મને લગભગ વેદિયા દોર જેવા જણાયા તે અદ્ય મમયમા મને પ્રખર વિદ્વાન, મહાતાની અને અદ્યુત રમિત્રાણી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાયા

“ ગોવર્ધનગમે ‘મસ્તવીયન્દ્રનો પહેલો ભાગ બહાર પાડ્યો નહોતો ત્યાં સુધી એમની કીર્તિ ધણા ઓછા માણસના જાણવામા આવી હતી એ પ્રસિદ્ધ થયા કેડે તો લગભગ આખા મુંબઈ ઇનાકામા એમનો કીર્તિશ્વર ફૂકી ગયો હતો વળી ભાવનગરમા તે વેળા એમને માટે લોકામા બહુ માન ન હતું એનું કારણ એ પણ હતું કે અમે નાગર મૃદસ્થ હતા ત્યારે ગોવર્ધનરામ નાગર વૈદિક (મિથુન) હતા વૈદિક ચાતુર જમણમા દક્ષિણ લેતા હતા એ વાત એમને હનકા પૂરવાર રૂવાને ખસ હતી ગોવર્ધનગમના પિતા ભાવનગર આવ્યા ત્યારે તેમણે ગિવાજને અનુમત્તે જોઈએ એમ માનીને આવા જમણવારમા પોતે દક્ષિણ લેવી એટલું જ નહિ પણ પુત્ર પાસે પણ લેવાગવવી એવો નિયમ ગણ્યો હતો ગોવર્ધનરામ આવી બાળતોમા બહુ આગળ પડતા વિચાર ધરાવતા હતા છતાં પણ પિતા પ્રત્યેના માનને લઈને આ નિયમનું પાલન એમણે થોડો સમય કર્યું હતું આ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના જમાનામા પુત્રનું આવું વર્તન કદાચ તિરસ્કરણીય લાગે પણ મને તો હજી પણ એમનું આ વર્તન અતિ પ્રશસ્નીય લાગે છે

= તે વેળા ગોવર્ધનરામ ‘Extra personal cosmic

God'ના અસ્તિત્વ સામે મારા પિતા તેમ જ શાસ્ત્રીઓ સાથે ખડુ કૌશલ્યથી ચર્ચા કરતા. અને ન્યાયશાસ્ત્રના એમના ઊંડા અભ્યાસથી અને અંગ્રેજી તર્કશાસ્ત્રના એમના જ્ઞાનથી એઓ આ બધાની સામે સારી રીતે ટકી રહેતા. હું તે વેળા 'મોનોથીસ્ટ' થતો જતો હતો એટલે ગોવર્ધનરામના વિચારોથી મને આઘાત તો લાગેલો જ, પણ ધીમે ધીમે એમના વિચારોએ મારા હૃદયમાં જામરું પરિવર્તન કરેલું.

“મેં ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ પહેલવહેલું વાંચ્યું ત્યારે મને લાગેલું કે એમાંનું વસ્તુ એમણે અમુક પ્રમાણમાં ભાવનગરમાં કરેલ દર્શન ઉપરથી લીધેલું. મેં એમને આ બાબતમાં સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉડાવનાર જવાબ આપેલો અને કહેલું કે ખીજા રાજ્યોનો પણ મને થોડોક અનુભવ થયો છે એટલે તેમાંથી પણ થોડું થોડું મેં લીધું છે. એ ગમે તે હો પણ મને તો લાગે છે કે ગોવર્ધનરામે શુદ્ધિધનનું પાત્ર મારા પિતા ઉપરથી ઉપજાવેલ છે.

“ધીમે ધીમે મને એમને માટે માન અને આદર વધતાં ગયાં અને એમને પણ મારા પ્રત્યે સ્નેહની લાગણી થતી ગઈ એટલે અમારા વચ્ચે સારી મૈત્રી થઈ હતી જે એમના મૃત્યુ પર્યન્ત ટકી કહી હતી. જો કે જેમ જેમ અમારું કાર્યક્ષેત્ર અને રહેવાનાં સ્થળ જુદાં જુદાં થતાં ગયાં તેમ તેમ અમારે મળવાનું વધુ અને વધુ દુર્લભ થતું ગયું.

“જતાં હું એટલું શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી શકું છું કે ગોવર્ધનરામે

પોતાના જીવનની સાદાઈ, એમના જિંડા જ્ઞાન એને હિતવશ સંસ્કારોને લઈને મારા માનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સારા જોવા દિસેા આપ્યો હતો. ‘આધ્યાત્મિક’ શબ્દ હું ખાસ વિચારપૂર્વક જ વાપરું છું.”

પ્રકરણ દસમું

ભાવનગરના નાગરોમા એવો ગિવાજ હતો કે ગમે તેવી શુભ કે અશુભ મિયા ભાવનગરમા નહિ પણ સાથી માત્ર અગીઆર માર્દન દુર આવેલ ગોધામાજ કરવી એમ કુવામા અનેક કારણો હતા ભાવનગરના નાગરો આપણે આગળ જોઈ ગરા તેમ ગોવાથી જ આવેન એટલે એઓ પોતાનુ મૂળ વતન તો ગોધાને જ ગણતા બધા નાગરોના દેવ હાલકેશ્વરનુ મોટુ મંદિર પણ ગોધામા છે આજે પણ મુનર્ષમા વર્ષો થરા રહેના ધણા જુદી જુદી જાતિના માણુમે લક્ષ્મ્યવદાર પોતાને ગામ જઈને જ કરે છે એને મિત્તર-પોણે સો વર્ષ પહેલા ઉપર મુજમ કુવાની મદ્દ જ વૃત્તિ લેય એમા કશુ આશ્ચર્યજનક નથી ભાવનગરમા દીવાનથી માડીને ધણા મોટા અધિકારી નાગર રહ્યા એને સગઅનમરે નાની પદવીના નામરેને પણ રજ મળવાની પયાતી પડતી નહિ અને એઓ સહેવાઈથી ગોધા જઈને પ્રમગોને સાચવી શકતા

પણ જેમ જેમ ભાવનગરમા નાગરો વધુ અને વધુ સ્થાયી થતા ગયા તેમ ખાસ પ્રમગોએ તેમને ગોધા જવામા વધારે મુશ્કેલીઓ નડતી ગઈ ને કે રાજ્ય એ બાનતમા ધણી મળવડ આપતુ એથી રિવાજ અને રૂઢિ ખાતર ચોડીમચી મુશ્કેલીઓ લોકો નિલાવી લેતા આ પ્રમાણે વસ્તુ-મિથિ ચ વા કરતી અને લે તુમાઈના લામ પણ ગોધામા જ

ઉત્પાત પણ તેવામાં મર્યાદાએ જુદું સ્વરૂપ લેધું ૧૮૭૮ના વર્ષમાં ગોધામાં જે મામલો ૧૭ હતો તેને ગૌરીશંકર તેમજ શામળદામના કુટુંબ સાથે વિખવાદ થયો હતો અને પગિણાએ તેણે એવા વાર અનેક માણસોના દેખતા બહાર દાકરી ૩ માર્ચ લંબ પ્રમોગે એ મોટા માણસોના કુટુંબો અહીં આવે તો હું બતાવી દઉં અને ગોધામાં એની પાસે જોતા એ એમ અમુક પ્રમાણમાં કરી શકે તેમ પણ હતું ગમે તે મહાપત્રિક વાંડ અને આરોપ ઉપરથી તે નાગરોના છાંન્દા-છાંન્દાઓને કાર્ટમાં ધમકી જઈ સખ્ત શામળદામ આ મામલતવારને મારી રીતે ઝોળખતા એટલે એમણે ગૌરીશંકર અને અન્ય મોવડીઓને આવે પ્રસંગે ગોધા જવાને બદલે ભાવનગરમાં રહીને તે ઉચ્ચવા સમજાયા

શામળદામને આવું વર્તન કવવાના બીજા પણ કારણો હતા એક તો આર્થિક પ્રશ્ન ગળીએને ગરીબના પ્રમાણમાં અને પૈમાદારને તેમના પ્રમાણમાં મુમાફરીમાં અને સામાન લાવ લઈ જા કવવામાં ધણો ખર્ચ આવે પડતો બીજું કારણ એ કે નાગરો આ પ્રમાણે પોતાની કમાણીને અમુક ભાગ ગોધામાં ખર્ચે એને બદલે ભાવનગરમાં ખર્ચતા થઈ જાય તો જુવાન મહારાજાને મારું લાગે આ ઉપરથી શામળદામ આ બાબતમાં આગ્રહ રાખ્યો પણ યાત્રિના મરજી વર્ગના પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ એમને ખૂબ વિરોધ કર્યો એટલું જ નહિ પણ શામળદામ પોતાના અમુક સ્વાર્થ ખાતર આ પ્રમાણે કરે છે એવા બહોતાનો પણ એમના ઉપર મૂકવામાં આયા આ ઉપરાંત જે એક પક્ષ શામળદામની વધતી જતી સત્તા સામે કાવતરા કર્યા જ કરતો હતો તે પક્ષે આ તક માધી અને શામળદામના વિચાર આ બાબતમાં ફાવે

નહિ એવું પોતાનાથી બનતું ક્યું પણ શામળદામને પોતાના મામા
ગૌરીગઢ દીવાનનો સમગ્ર ટેકા હતો એથી એમણે નમતું આપ્યું
નહિ તે મમ્મે ભાવનગરમાં નાગરોની શાંતિમાં આ પ્રશ્ને ઘણું
ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને સંતુભાર્ગના વયના જુનાનો
પણ એમને એમના પિતાના આ વર્તન માટે ઘણું ઘણું હેતા
સંતુભાર્ગ એ પોતે એ મમ્મમાં પૂરું જાણનાનો પ્રયામ કરેલો નહિ
એટલે એ મમ્મે એમને તો મૂગે મોએ બધું સાલણી લીધા
મિનાય બીજો છૂટકો ન હતો આખરે શામળદામ કાબ્યા અને
ત્યાર પછી તો કોઈ પણ નાગર પોતાને ત્યાંના પ્રમગો વખતે
ગામે ગયા નહિ એટલું જ નહિ પણ આજે જે એમદ બે કુટુંબ
ગાધામાં ગહે છે તેમના કુટુંબના માણસો પણ આવી વેળાએ
ભાવનગર આનીને એ પ્રમગો છુટકે છે । તે વખતે વિરોધ કરનાર
કુટુંબોના કુટુંબજનો આજે શામળદામને આ બાબતમાં ધન્યવાદ
આપતા હશે ।

આ બધા બિહાપોહ પછી સંતુભાર્ગના લગ્ન ૧૮૭૮માં
ભાવનગરમાં એમના પિતાની પત્નીના મોલાને છાજે તેની રીતે
ખૂબ ધામધુમથી સતે ગમ માધવજીના પુત્રી નાની બહેન જોડે
થયા સંતુભાર્ગ તે વેળા પર વયના હતા અને અગ્રેજ સાતમાં
ધોગણમાં ભણતા હતા નાની બહેનનું વય તે વેળા અગિઆગું
હતું પણ લગ્ન પછી કન્યા, તે સમયમાં તુર્ક સાસરે આવતા
ન હતી એટલે પગલાનું તો માત્ર નામનું હતું પરણનાર વગર
અને ન્યા લગ્ન પછી અમુક વખત કુવારા હોય તે જ પ્રમાણે
જીવન ગાળતા

ન્યારે વગર અને ન્યા ઉભવના વડીનોને એમ જણાતું કે

હવે બને ઘર માહ્યાને ચોગ્ય થયા છે સારે કન્યાને મામરે તેડવાનો વિધિ થતો પણ તે દરમ્યાન વગ અને કન્યાને પોતાને ને એમ થતુ કે આ વિધિ નાહકનો મુલતરી ગ્લા કરે તે તો તેઓ પેતાના સ્નેહીઓ અને શુભેચ્છકોની મદદથી છાનામાના મળતા ખરા તે વખતના નાગરોમા આ પ્રકારનો, છાના મળવાનો, એક જાતનો ગ્વૈરો ચર્ચ ગયો હતો અને લલ્લુભાર્ગના મિત્રો અને સ્નેહીઓ એમને એ પગે ચાલવા માટે ખૂબ આગ્રહ કરવા લાગ્યા લલ્લુભાર્ગના બાલકાલનુ ઘડતર એવુ હતુ કે એક તો એઓ સ્વભાવે બહુ શરમાળ અને લજ્જાળુ હતા અને બીજુ એ કે કશુ પણ કાર્ય ખાનગીમા-જનું કરવામા એમને એક પ્રકારનુ પાપ લાગતું એથી થોડો મમય તો એઓ આ વચગ્રૂહની સલાહ સ્વીકારવા કટિબદ્ધ થયા નહિ, પણ પછી મલાહ આપનારની સખ્યા વધવા માડી એટલું જ નહિ પણ ખામ સુનધીઓ અને સ્નેહીઓના વર્ગમાથી પણ એમને એ જ મલાહ આપનામા આવી લલ્લુભાર્ગની મોતી સાળીના પતિએ અને પોતાની સગી બહેને પણ એમને આ જ મલાહ આપી અને આવી મુલાકાતો માટે બહેને પોતાના ઘરને જ સ્થાન બનાવ્યું ! ને આ પ્રમાણે બધા જ આ પ્રમાણે સનાહ આપતા હોય તો પછી પત્નીને માસરે બોલાવવામા વડીનોતે શી દરકત હશે એ લલ્લુભાર્ગને મમજાયુ નહિ જા! આખરે તેઓ ઠગૂન થયા આ પ્રમાણે વોકે નિગમ એ લોકો ખાનગીમા મળ્યા હશે પછી ન્હાની બહેનને માસરે તેડાવ્યા

પણ તે વેળા ભાવનગરમાં એક બીજો ગિરાજ હતો વડુ આ પ્રમાણે માસરે તો આવે પણ તે માત્ર રાતે જ, રાતે મોડી આવે અને સવારે વહેલી પિયગ આપી જાય એક મસ્કરાએ કાર્ક

ણે લખ્યું છે કે, હિંદુમાં સ્ત્રી દિવસ સ્નાન કરી હોય છે અને તે પ્રિયતમા હોય છે। લગ્નભાઈ પોતાની નોંધપોથીમાં આવેલા વામ પાંચ એવી અર્ધ મસ્કરીમાં આવે છે કે ‘ આ કથનમાં નાવનગરી નાગરી ન્યાત માટે એટલો સુધાગ કરવાની જરૂર છે ગતે સ્ત્રી પ્રિયતમા દેય છે એ ખરી વાત પણ દિવસે તો આ સુધી તે ત્રણચાર બાગડોની માતા અર્ધ હોય નહિ ત્યાં સુધી સોઈયણ થતી નથી ” કાગળ કે દિવસના ભાગમાં તો સ્ત્રી પોતાને પેય જ હોય

આ પ્રમગને લક્ષીને લખેલા એમના મખમરણો નોંધવાલાયક છે “ જ્યાં સુધી આવે ગિવાજ અમુક પ્રમાણમાં પણ વ્યવહારમાં જાય ત્યાં સુધી પતિ અને પત્ની વચ્ચે કાઈ પણ પ્રમગનો વિશુદ્ધ પ્રેમ અને Intellectual affinity અશક્ય છે આવા સંબંધો જે પ્રેમને નામે પ્રચલિત છે તે માત્ર કામવાસના છે અને એ પ્રકારની કામવાસના ઉભયના ચારિત્રમાં પતનનું કાગળ બને છે તે સમય સુધીના મારા વાચનમાંથી પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ એની અમુક ભાવના મેં કહેલી અને તે ભાવનાને મૂર્તિ કરવા મેં મારી યથારાખિતિ પ્રયત્ન કરેલો ત્યાં સુધી મને માનવીઓ પ્રત્યેથી નિર્લેખ રહેલ અને પ્રેમ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં મળેલો એથી મેં મારી પત્ની પ્રત્યે ખૂબ રહેલ દર્શાવેલો અને મમતા દાખવી જેને હું પ્રેમ સમજતો છું અને પુરુષ વચ્ચે સમાનતા હોવી જોઈએ અને સ્ત્રીઓને શુદ્ધિમાર્ગે પણ પુરુષ જેટલી જ ઉચ્ચી લઈ જવાની જરૂર છે એવા વિચાર માર્ધ પતિ તે વેળા કરતો જ નથી

“ અમારા સમયમાં બાળકને થતા અને લગભગ કુમળી વયે જ તેમનો ગૃહમંત્ર મડાતો છતાં હાલના ઊકડા-ઊકડીઓ

ને મોટી ઉમરે પડે છે તેમના કતાં-તે વખતના હોદ્દા-
હોદ્દારીઓની ચારીરિક મંપતિ ધણી સ્ત્રી હતી. એનું કારણ
હશે ? હાલના સમયમાં હોદ્દારીઓ ઉપર આવી પડતી કપરી અસર
કુરોશીઓ અને ચિસ્ટુનો બેન અને હોદ્દારીઓને સંતોષિતકારી બહાર
લઈને માનસમાં જાગૃત્તાઈનું રતું જાન પણ એનું કારણ છે !
એ અને તે હો; પણ એટલી વાત ખરી છે કે હવે મારી ઉમરનાં
માતાપિતાને યના ફરજિયાત પડેલાંની નાની ઉમરનાં માતાપિતા
ફરજિયાત કરતાં ચારીરિક મંપતિમાં ધણી ઉમરનાં છે."

એપ્રિલ ૧૮૭૮માં મહારાજા તખ્તસિંહજી હાલ ઉમરના
યનાં ગદીએ આવ્યા અને એમના ચાલનારોહણની કિંમત મી
ધામધૂમથી ઉજવાઈ. બધી ધામધૂમ પતી ગયા કે ગૌરીદાસ
દીવાને પોતાની જવાબદારીને લઈને નિરુપ ધડતી કમળ જાગી
અને મહારાજાએ તે કમળે સ્વીકારી તેમણે શાંતિવાવાળા આ મહાન
કુન્દાને પગાર બેટકું પેન્ટન બધી આપ્યું. અને એમની કમળે
માન આપી નવા દીવાન તરીકે શામળદાસને નિમ્ણ. ૧૩-૧-૧૮૭૮
ને દિને શામળદાસ દીવાન થયા. તે સિમ્તે નવા દીવાનને પેટા
આપવાનો વિધિ હરજીરનમાં પૂરે હમામથી થયો. તે કમળે મહા
ચાલનો આગર માનવાનું અને દીવાન તરીકે પેન્ટની મહારાજા
તેમજ પ્રજાઓ પ્રત્યેની ફરજ વિશેનું જાણ સ્થાપન દીવાને
અર્થનું કારણથી લેવાર કરી ચાખ્યું હતું. હાલમાંએ આવા હાલોને
અને જાણોને અનુભવ નહિ એવી એ પ્રત્યે પડેલાં ધણાં વિસ્તરી
એમને મનમાં વિનંત થયા કરતી હતી કે પિતૃથી પેતાનું જાણ
પ્રમુખને જાણે તેજ મંજીરથી બેજાણે કે નહિ પણ પ્રમુખ જે
પિતાનું જાણ સ્થાપને એમને પડે સંતોષ થો. હવે. તે રખે

શામળદાસે એક શ્લોક કહી મળનારો હતો તે શ્રીતાઓને અને લાંબુભાઈને ખૂબ ગમ્યો હતો અને એમાંથી લાંબુભાઈને તો એ સ્મરણપટ ફાટી ગયો હતો એ શ્લોક તે આ —

મરપતિહિનકર્તા દ્રેષ્યતાં યાતિ લોકે
જનપદહિતકર્તા સ્વયંતેપાર્થિવેન ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समानः
नृपतिजनप्रदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

આ શ્લોક શામળદાસે શુભગતીમાં મળનારીને પત્ની શ્રીતાઓને કહ્યું હતું કે—જૂના જમાનામાં દીવાનની પદવી માચરવી મુશ્કેલ તો હતી જ પણ આ જમાનામાં સિટિશોના આગમન પછી તો એ પદવીની મુશ્કેલીઓ શતધા વધી ગઈ છે પહેલા તો દીવાનને રાજ અને પ્રજા એ બે પક્ષને સાચવવાના અને એ ઉભય પક્ષનું હિત સચવાય તે પ્રમાણે દીવાનપદ કરવાનું હતું પણ હવે તો દીવાને એ બે ઉપરાંત એક ત્રીજા પક્ષને પણ રાજ રાખવાનો છે અને તે પક્ષ તે સિટિશ સરકારના મુકીખાતાના અમલદાર ! આ ત્રણે હિત સાચવી દીવાનપદને ન્યાય આપવો એ અતિ દુર્ધટ છે

પિતાના આ શબ્દોનો પૂરેપૂરો ભાવાર્થ નાના લાંબુભાઈ તે વેળા તો બરાબર સમજેલા નહિ પણ ન્યારે તેઓ રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા ત્યારે ધીમે ધીમે તેમને એ મુકીખાતાના અમલદારની રાજ્ય કારભારમાં કેટલી પ્રમળ અસર હતી તે સમજી શક્યા હતા અને એને લઈને પિતાના શબ્દોમાં ષ્ટકું ઊંકું સલ હતું તે જાણી શક્યા હતા

પ્રકરણ અગિયારમું

૬ હવે ભાગ્યે મેદિકની પરીક્ષા પામ ધી એને તે
 વખતના ભાવનગરની હાર્મિકૃતના હેડમાનના બેનવાળાનો
 મત લઇને એમના પિતાએ નક્કી કર્યું કે એમને મુમુક્ષની
 એડિન્ડન મેનેજમા દાખલ કરાવવા અમલવાની શુરૂઆત મેનેજ
 મુમુક્ષની એડિન્ડન મેનેજ કરતા પામે હતી છતાં એની મીર્તિ જે
 પાછળથી વીએ વર્ષ પછી થઈ તે તે વેળા ન હતી તે ઉપરાંત
 ભાવનગરમાંથી મેદિકની પરીક્ષા પમાડ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ મામાન્ય
 રીતે એડિન્ડન મેનેજમા જ જતા અને બેનવાળા પણ તેજ
 મેનેજમા લપસા હતા એટલે પણ એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો
 હોય “ મારી માથેના મારા મિત્રો માટે પણ એ જ નિર્ણય
 લાગુ પડ્યો ”

પિતાની ઇચ્છા એવી કે મુમુક્ષમા પણ, જે પ્રમાણુ ઇવન
 પુત્ર ભાવનગરમા ગાગતો તેવું જ ગાળે ત્યાં સુધી પિતા અથવા
 મોટા ભાઈ બેમાથી એક વગર હવે ભાઈ રહેવા નહિ અને ધ
 ચલાવવાનો તો એમને જરા પણ અનુભવ નહિ હતો એથી પિતાએ
 એવું કરાવ્યું કે ઘરની મજાજ લેવા પોતાના એક ખાનગી દાગબારીને
 સાથે મોખ્ખો એ પ્રમાણે જટાસકને એમની જોડે મોખ્ખવાનું
 નક્કી કર્યું. માથે રહેનાર મિત્રો તરીકે બેચગદસ છગનલાલ,

રતિસંકર ગયાસંકર, અનંતરાય નાયજી અને પ્રભાસંકર જટાસંકર એ ચાર જણ મુકરર થયા. બેચરદાસ લક્ષ્મીભાઈની સાથે જ મેટ્રિક પાસ થયેલા. પ્રભાસંકર મેટ્રિકમાં નપાસ થયા હતા પણ તેમના બાપ લક્ષ્મીભાઈ સાથે જવાના હતા એટલે એમણે પણ જવું અને મુંબઈ એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થવું એમ ગોઠવાયું. રતિસંકર પણ તે જ વેળા મેટ્રિકમાં પસાર થયા હતા. અનંતરાય લક્ષ્મીભાઈ કરતાં મોટા હતા અને મુંબઈની ટ્રાંટ મેટ્રિકલ કોલેજમાં ભણતા હતા.

તારદેવ ઉપર એક નાના બંગલા આમે પિતાએ પૈસા ધીર્યાં હતા એટલે તે બંગલો ખંડી લેવામાં મુશ્કેલી પડી નહિ. તે વેળા તારદેવ ઉપર બહુ થોડા બંગલા હતા અને તે જગ્યા મોટા શહેર કરનાં નાના ગામડાને વધુ મળતી હતી. નોકરો અને રસોઈયા ઉપરાંત ગાડીધોડા પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યા અને હાડિયાવાડી સાવજને શિક્ષત આપે તેવી બેસો પણ રાખવામાં આવી હતી; કારણકે દૂધ તેવા બંદોબસ્ત વગર બેગસેગવાળું જ મળે એવી સાચી માન્યતા તે વખતે પણ પ્રચલિત હતી.

લક્ષ્મીભાઈ, બેચરદાસ અને રતિસંકર કોલેજમાં દાખલ થવાનો વિધિ ભણતા ન હતા પણ એમણે એમ ધારી મૂકેલું કે એમના કરતાં બેએક વર્ષ અગાઉ એ કોલેજમાં ભણવા ગયેલા ભાવનગરના વિદ્યાર્થીઓ એમને એ બાબતમાં જોઈતી મદદ આપી રહેશે ! તે સમયે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ ભાયખલામાં હતી. એ મકાન પાછળથી વર્ષો સુધી વિટ્ટોરિયા જયુનિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઉપયોગમાં લીધું હતું. એ સંસ્થા હમણાં થોડાં વર્ષ પહેલાં માદુંગા ગઈ ત્યારથી

જી જીનું મનન ખૂબી છે. સાહુભાઈ અને રસિકદારને તો એમ જ લાગેલું કે પેતાની યેણાણીમાં એણે ત્યાં કોલેજમાં ગયો એટલે કોલેજ પેતાને કૃતૃષ્ઠ માન્યો ! પણ એમનો એ જમ ત્યાં ગયા એટલે દુર થયો. ત્યાં એમને અવગર આપવાને કાર્ક દાગર ન હતું એટલું જ નહિ પણ એણે દાગર હતા એણે આ બે નાના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે એમનો પણ શ્રમ લીધો નહિ. આ બંને જલુ શરમાળ હતા એટલે કાર્કને પૂજાની પણ દિમન થાકી નહિ અને ખિજ રહીને કોલેજના વરંડામાં બેઠા.

અમ અમ સમજ વીતી ગયો હતો એટલે સાહુભાઈની વરના જ બે મુજબની ઠોકરાઓ ત્યાં આવી થકવા એમાંના એકે આ બેની દલાળાકે રિયનિ એકને પૂછ્યું કે તમે તમારું નામ દાખલ કરાવ્યું છે? સાહુભાઈએ ક્યવ થતા હકી નાખી કે “નામ દાખલ કરાવ્યું નહોતું અને ક્યારની એલિસ ક્યાં છે એની પણ અમને ખબર નથી ! અમે તો ભાવનવરના જ, પણ અમારણી આજના લણના ઠોકરાની ચાલ એકેએ છીએ.” પેતાને અમ અમભાવપૂર્વકે પ્રશ્ન પૂછનાર ઠોકરે આજના જના દિલ્હરમાં મદદર રસિકલુટાંની તરીકે ખ્યાનિ પ્રાપ્ત કરનાર ત્રિભોવનદાસ કમાલુદાસ મતગર હવે એમ એમને પાછળથી ગણાયેલું. પહેલાં તો સાહુભાઈને કોલેજના લાન નવા અને અપરિચિત વાતાવરણમાં પહોંચાનાં થોડો વખત લાગ્યો તે સમય દરમ્યાન આ બે અને બીજા બે પણ ભાવનવરના જ એમ હતીને ચાર વિદ્યાર્થીઓ ‘સિસ્ટ્ર’માં પણ એકલા એકલા ફરતા કે એક ખૂંદામાં બેસી રહેતા; બીજા વિદ્યાર્થીઓ જેડે મગના નદિ, પરંતુ ધામે ધામે સાહુભાઈએ બીજા દેરડે કરવા માંગ્યા જેમાંથી યેણાક સાથે એમને

ખરી મૈત્રી થઈ અને થોડાક માત્ર ઓગખાણવાળા તરીકે રહ્યા.

આ સમય વિશે લખતા લેખકો જણાવે છે “આના સયોગમાં સામાજિક રીતરિવાજો, રમતગમત પ્રત્યેની વૃત્તિ અથવા બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં સામાન્ય અસર આપણને એકેક પ્રત્યે આશ્ચર્ય છે ચોડેચારી સિવાય મને રમતો આવડતી ન હતી અને તેમાં તે વેળા રસ પણ ન હતો એટલે એ ક્ષેત્રમાં ખૂબ રસ લેનાર પારસી વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈની સાથે હું ભળી શક્યો નહિ સામાન્ય રીતરિવાજોને લઈને હું ગુજરાતી છોકરાઓ જેડે સપર્કમાં આવ્યો અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે નાગર છોકરાઓ જેડે બૌદ્ધિક અભ્યાસના છંદને લઈને મને દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ જેડે મૈત્રી થઈ”

મૂનમાં જીનવાળાએ લેખકોને મેદિકના અભ્યાસક્રમ ક્રમતા ધણુ વધારે ફિઝિકલ શીખવ્યું હતું અને એટલેથી પણ ઊંડુ જ્ઞાન આપ્યું હતું એટલે તે વર્ગના ફોનોનું ધ્યાન તુરંત જ નાના લેખકો પ્રત્યે ખેંચાયેલું, અને એમાંય દ્વિતીય માસિક પરીક્ષામાં ૨૪ મહાદેવ વિ જોખવે જેવા નિષ્ણાત વિદ્યાર્થીઓને હરાવીને તેઓ પહેલા આવ્યા ત્યારે તો આખા વર્ગમાં સનમનાની પ્રમરી રહી મહાદેવ જોખને મેદિકમાં પહેલે નંબરે પામ થયા હતા, અને તે જમાનાના અતિ બુદ્ધિવાન વિદ્યાર્થી તરીકે જાણીતા હતા વર્ગના કેટલાક ધણા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન લેખકો પ્રત્યે ખેંચાયું અને તેમાંના કેટલાક લેખકોને ઓગખતા ન હતા, છતાં નેમને મળીને અલિનનન આપ્યું મહાદેવ જોખને જેવા બુદ્ધિશાળી અને તેથી કદાચ થોડા ધણા ગર્વિષ્ઠ છોકરાનો ગર્વ લેખકોએ ઉતાર્યો એ કાળ પછી અલિનનનું હોય તો નવાઈ નહિ !

આ વિજયી લેખકોને આત્મચિંતન આવ્યો અને ત્યારે

પહેલી દર્શને અતે મેતરશિષ પગિસામા સત્સુભાષ ત્રીજા આન્યા ત્યારે તો એમા ઘણો વધારો થઈ ગયો. એ વેળા એમની માથે ખીજા ઘણા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ હતા. દ્વિતિ મમા જેમ મદાદેવ ગોખને નિષ્ણાત ગણાતા તેમ ગણિતમા કે જે અગરેજ અને એન આગ વૈદ ગણાતા. ગણિતમા જોડા નાનને લઈને સત્સુભાષને અગરેજ માથે મૈત્રી થઈ અને સત્સુભાષ પોતે મમ્તનમા નમ્મળા હતા ત્યારે વૈદ એમા પણ ઘણા હોશિયાર હતા એટલે વૈદ સાથે પણ એમને સાગી જેની મૈત્રી થઈ.

ગુજરાતીઓ આમાન્ય રીતે મમ્તનમા નમ્મળા ગણાતા અને તે મગ રાનમૂલ્ય ભાંડારજી તો વર્ષામાં મદ માદ કરેના કે "ગુજરાતીઓને મમ્તન અવડે જ નહિ" આમા એઓ બે જણને અપવાદ ગણાવના એક હુગિગન ઉત્તમગમ ભટ્ટ અને ખીજા નગમિદગત ભોળાનાથ દોવેદિયા સત્સુભાષ અને ખીજા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ આવી ત્રીણી બધુ ઓછાના અને દક્ષિણીઓ પ્રયેના પક્ષપાત લઈને ભાંડારજી આમ કહે છે એમ જ એમને પહેલા લાગતુ પણ જ્યારે તેમના જાણવામા આવ્યું કે મેદિશની પગિસામા એકા તે અગાઉ વૈદે મમ્તન બાગ્ય અને કાપતો ખૂન ભડો અખ્યામ ક્યો હતો ત્યારે ખાતરી થઈ કે ભાંડારજી પક્ષપાત નહોતા કરતા પણ માત્ર મલ્ય કથન જ કરતા હતા.

તે પછી તો ગુજરાતીઓમાથી દક્ષિણીઓને પ્રિયત આપે એવા મમ્તન પડિતો ઉત્પન્ન થયા છે એ મળીની કથા છે, પણ તે સમયે તો પગિચિતિ ભુગી હતી.

એ પહેલી દર્શમા સત્સુભાષએ મદાદેવ ગોખને જોડે જેમ

મૈત્રી બાધી તેમ એમના બધુ નાગયણુ વિષ્ણુ^૧ સાથે પણ દોન્તી બાધી હતી જોકે એ બેમાત્રી મહાદેવ જોડે એમને ગાઢતર મનઘ હતો. મહાદેવ બે લાઘમાત્રી નિગ્રાભ્યામમા બધી રીતે વધુ હોશિયાર હતા એટલુ જ નહિ પણ માયા દેશભક્ત અને વિચારક હતા એ જો લાણુ જન્યા હોત તો દેશની અનેક પ્રકારે સેના કરી શક્યા હોત આે લુભાધના પાછગથી ચયેલ મિત્ર ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખને કગતા વધારે નહિ તો એમના જેટલા મમર્ય રાજ્યનીતિર પુરુષ ધર્મ શકના હોત એમ લ'તુલધનું ધાગુ હતું પણ મૃત્યુએ એમ થના દીધુ નહિ

ગતમા લ'તુભાઈ લાનગર ગયા તે પડેના એમણે મહાદેવ ગોખને મથે શગત માવેલી કે મને મ્હાવ-રિપ મને તો મ્મ રપિના હારી જઈ. રક્ષાનગરિપ મગી એને એમણે દમ રપિયા ગોખનેને આપના માગ્યા પડેના તો એમણે એ લેવાની ના પાડી પણ પાછગથી લીધા અને લુભાધના નામથી એક હોશિયાર પણ ગરીમ નિઘાર્યોને આપી દીના ગોખનેના આ કાર્યથી લુભાધની આખ ઉવડી અને એમને જણાયુ કે આ રીતે પૈમા આપનાની પ્રથા અતિ ધ્વજનજોગ છે એટલે એમને પોતાને જે મ્હાલગરિપ મગી હતી અને જે તેમને પોતાની સારી આર્થિક મ્થિતિને લીવે ફાજલ પડે તેમ હતી તે તેમણે મહાદેવ ગોખનેને આપી દીધી લુભાધને પોતાને ડ્યા વિઘાર્યોઓને આવી સિમ્યવૃત્તિની કે આર્થિક મદની જગ છે તેની ખમર નહોતી એટને મહાદેવને ડીક લાગે તેમ એ

૧ દિગ્વરલ પદ્મના એ સમર્ય વિચારકના મૂન્યવાન ઈલિરશ લખાણુ વર્ષો લગી સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'ના પહેલા જ પૃષ્ઠોમા આવતા.

પેસામની વરેચી આપવની ચેજના ગ્વામા આવી હતી

ગળમા લેખ્ય ભાવનગર ગયા તે વેળા પેતાના દીવાન પિતા સમુદિનાર આવેલ જોપનાચી અને હાથગમા મહારાજ તખ્તસિદ્ધ સાથે ગેટતા હતા એટલે લેખ્ય ભાઈ પણ લા લા અને મહારાજના ગાળગ સપમા આયા

ગેને / જુનમા ઉત્તરવાની હતી, ચોમાસામા નીમરો ભાવનગરથી જતી ન હતી એને જેમને લાચી ચોમાસામા સુમર્ જલુ હોય તેમણે પગને વડવાપુ સુધી જવાનું હતું ભાવનગરની લાઈન બધાઈ ગઈ હતી પણ પ્રજા માટે ખુલી નહીં ન હતી પણ ગામગામ દીવાન હતા અને જેનેની મયવાહક સમિતિના સભ્ય હતા એટલે લેખ્ય ભાઈ અને તેમના મિત્રોને એક બંધ વેગનમા વડવાપુ સુધી જવાની આમ સગવડ થી આપવા માં આવી એવા વિચિત્ર પ્રારે મુસફરી ગ્વામા આ જુવાન મિત્રોને ખૂબ ગમત આવી હતી વડવાપુથી પણ દેનનો માર્ગ તો હોય પણ નદીનાગા ઉપર હજી પૂનો બધાયા ન હતા એટલે તેટલા માર્ગે મગતના ચિગરામમા કાચા ગત્તા ઉપર અને ચોલાગામમા પામ ગત્તા ઉપર જવાનું હતું આમ મુસાફરી ગત્તા અમલવાદ અચા પણ લાચી જુગત દેન સુખર્ જતી ન હતી એલે થોડા મહાસ લા ગેટુ પપુ હતું એ થોડા નાક અમલવાદના સગજ મુનવળા મુકેદગા

૧ એ બંને અંચે ભાવનગર રાજ્યમા જ પહેલુ તો જેમ નરસિંહ મહેતાને લીધે તેમ સાયર અને રચીના પ્રેરમ્વાન લોકે અસ્થાતીઓને બલીડ ૨૧. ન્દાનવાદ કવિએ પણ જોપનાચને એક દામ્પવમ્તોત્રમા ચિરંજીવી મું ૨

મણિરાયને ત્યાં લાંબુભાઈ ગયા હતા કાઠને ત્યાં ગહેનાનો પ્રમગ લાંબુભાઈના જીવનમા પડેયો જ હતો છતાં એઓએ બહુ મારી છાપ પાડી હતી અને મુકુદગચે એરી મતનમનો પત્ર પણ એમના પિતા ઉપર લખેનો આ મુઆફરીમા બે દિવસ થયા હતા પણ આ જીવન કોયેનિયનોને તો ઘણી મજા આવી હતી.

કોયેજના જીવનમા લાંબુભાઈને એક જ અંગ્રેજ પ્રેફેમર નેડે અગત કહી શકાય એવો સમય બધાયો હતો અને તે ગણિતના પ્રેફેમર હોયોર્ન ધ્યેષ્ટ નેડે એક તો એમનો વિષય જ એવો હતો કે જે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલ લાગે તેમા એઓ કડક શિસ્તપાતક હતા એટલે ઘણાખરા વિદ્યાર્થી મો એમનાથી ખૂબ ડરતા પણ લાંબુભાઈ સાથે એમને બહુ મીઠો સમય બધાયો હતો તેવું એક દષ્ટાંત બમ થયે તે વળા પણ પ્રીવિમિનરી પરીક્ષામા મારુ પરિણામ ન હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામા બેસવા દેના માટે રજા નહોતી આપવામા આવતી ભાવનગરના વિદ્યાર્થીએ ગણિતના વિષયમા મારુ નહોતું કર્યું એટલે પ્રો. હોયોર્નધેટે એને રજા આપી નહિ પણ લાંબુભાઈ વચમા પડયા અને એમણે કહ્યું કે રજામા હું પોતે એને શીખરીશ એટલે એ પ્રેફેમર આવા કડક શિસ્તપાલક હતા છતાં એમણે એ વિદ્યાર્થીને રજા આપી

તે સમયે કાલેજમા ફિઝિક્સના ફોનો લેગલેડર અને શેકના હતા તે ઉપરાંત બીજા બે ફોનો ખાપર્ડ અને મુરોગકર હતા. આમા મુરોગકર અને ખાપર્ડ સાથે તો પાછળથી રાજકીય અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા લાંબુભાઈએ ઘણું કાર્ય કર્યું હતું અને તેમની

વચ્ચે ગાંધી મૈત્રી પણ અધર્ષ હતી મુને ગરે તે વેળા સહુભાઈને
 ઇતિહાસ કેમ વાચતો તે મિત્રભાવે ધીમ્મુ આ સિદ્ધાંત
 આગળ જતા જોખનેએ સાંગે જોતો ઉમેગે કરો અને અભ્યાસમાં
 હતો એટલા સમયના ઓડ ઇતિહાસના વિખ્યાન ઇતિહાસમાં
 એટલા પુસ્તકો વાચ્યા એ કોયે-ના વિખ્યાના મન્મથો
 સહુભાઈને બહુ મીઠા લાગતા અને તેઓ એમના દિવસે ગયા
 પણ વારવાર કાઢે Nostalgia-થી મનાયતા

બીજા દર્મમાં પણ સહુભાઈએ સુનેયમરક અભ્યાસ કયો
 અને અર્ધ દર્મની પરીક્ષામાં જોખને નાદુરસ્ત તમિયતને લઈને
 પરીક્ષામાં એકાગર હતા એટલે લૌકિક અને ફિઝિક્સમાં પહેલા
 આવ્યા પણ આવા વિજયથી મુલાન સહુભાઈ જગ કુદાઈ ગયા
 અને એમણે દર્મના અતમાગમાં પહેલા જોડ્યું વાચ્યું નહિ
 પગિણામે પ્રીવિમિનરીમાં એમને એટલો વિજય મળ્યો નહિ

બીજા દર્મને અને સહુભાઈ લાવનગર મયા તે વેળાની
 મુસાફરી જરા વધુ રોમાયકી અને મુશ્કેલ નીવડી એક તો તે વેળા
 સહુભાઈને મદદ કરનાર ઓછા ન હતા અને બીજા એ કે નર્મના
 નદીનો પુન ધોવાઈ મયો હતો એટલે લોચ અથવા વદાણ માગ્યું
 નદીનો પટ ઓગળ્યો પડ્યો હતો ફર્ટ કલામના ઉતાંગોને લોચમાં
 ખેસવાનું હતું જ્યારે બીજા વર્ગના ઉતાંગોને વદાણમાં જવાનું
 હતું આ વદાણને લોચ જ ખેચી જતી ફર્ટ કલામમાં સહુભાઈ
 એકલા જ હતા એટલે લોચમાં પણ ઉતાંગમાં એ પોને એકાગર હતા

નદીની બીજા બાજુએ ઘાંગ જેવું કપું હતું જેના પગદિવા

ચીને ટી રહેતા પુત્ર ઉતર ગયા ત્યાં વેગનોમાં જ બેઠાનું હતું અને પત્ની એ વેગનોની બહેલી દેશન ધીરે ધીરે રોડને પડે ગતી. સત્તર વર્ષના યુવાન માટે આ કાંઈ મોટી મુશ્કેલી ન હતી; પણ લલ્લુભાઈએ જિંદગીમાં એ જિંદગી પડેલવેલી જાત-મદેનત કરી અને પોતાનો આમાન પોને જ આગળીને લેંગમાં લેવડાગો, ત્યાંથી વેગનોમાં મુકાગો અને ત્યાંથી પાછો રોડને ઉતરાગો એટલે એમાં પર નીચાં ત્યાં તેમને પણ એમ થઈ ગયેલું કે પોને મદાજાગત કાંઈ નિર્ધિને પાડે ઉનારું હતું

આ પ્રમાણેની દાડમારી પત્ની ભાગ્ય રોડને જીવ્યાં ત્યારે તેના પેટદેખ ઉપર લખ્યના મોર્ડિનેટ જગ ચંદુલાલ મયુરાદાસ દોસતજાદા (અતના વાલ્મિક કાવચ) લલ્લુભાઈને મળવા દાગર હતા. ચંદુલાલને લાવનગર એટલા જુદિસિયલ ખાતામાં એ વર્ષ માટે મુંબઈ સુધારે મૂક્યા હતા તે દરમ્યાન ચંદુલાલ દોસતજાદા લલ્લુભાઈના મોટા ભાઈ વિદ્યમંત્ર એકે મારા પરિચયમાં આવ્યા હતા અને લલ્લુભાઈ પણ મારી રીતે ઓગળવા હતા. દીવાન શામગદામે ખાનગીમાં ચંદુલાલ દોસતજાદાને લખ્યું હતું કે લલ્લુભાઈ ભાગ્યથી પછાત મલીમતામત દેનમાં બેઠી ગયા એવા મમાચાર એમણે પેતાને આપી દેવા લલ્લુભાઈને આ વિગેની ખબર પિતાએ નહોતી આપી-એમ ધારીને કે એમ દરવાથી પુત્ર નાહકનો વ્યય થઈ જાય જ્યારે દોસતજાદાએ આ વાત કરી ત્યારે જ લલ્લુભાઈને વિચર આવ્યો કે પિતા પોતાને માટે કેટલી કાળજી રાખતા હતા !

લલ્લુભાઈના વખતમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે પ્રખ્યાત કવિકુટુબના વર્ડઝવર્થ હતા પણ એઓ એમનો વર્ગ લેતા ન હતા એટલે

વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી પણ બંધાઈ હતી. મુઘોળકરે તે વેળા સહુભાઈને ધતિદાસ કેમ વાંચતો તે મિત્રભાવે સ્વીકૃત્યું. આ શિક્ષણમાં આગળ જતાં ગોખલેએ આરો જેવો ઉમેરો કર્યો અને અભ્યાસમાં હતો એટલા સમયના ઓછા ઇનિદામનાં વિખ્યાત ઇનિદાસદાર ઓટનાં પુસ્તકો વંચાવ્યાં. એ કોલેજનાં દિવસોના મંદમરણો સહુભાઈને બહુ મીઠાં લાગતાં અને તેઓ એમના ઉત્તરકાળમાં પણ વારંવાર કંઈક Nostalgia-થી સંભારતા.

બીજી ટર્મમાં પણ સહુભાઈએ ઐતિહાસિક અભ્યાસ કર્યો અને અર્ધ ટર્મની પરીક્ષામાં ગોખલે નાદુરસ્ત તન્નિયતને લઈને પરીક્ષામાં એરદાજર હતા એટલે લાંબિક અને ફિઝિક્સમાં પડેલા આખ્યા પણ આવા વિગ્નયથી યુવાન સહુભાઈ જરા કુસામ મળ્યા અને એમણે ટર્મના અંતભાગમાં પડેલાં જેટલું વાંચ્યું નહિ. પરિણામે પ્રીલિમિનરીમાં એમને એટલો વિગ્ન મળ્યો નહિ.

બીજી ટર્મને અને સહુભાઈ ભાવનગર મળ્યા તે વેળાની મુસાફરી જરા વધુ ચેમ્પાયકરી અને મુશ્કેલ નીવડી. એક તો તે વેળા સહુભાઈને મદદ કરનાર કોમ ન હતું અને બીજું એ કે નર્મદા નદીનો પ્રલય ઘોવાઈ મળ્યો હતો એટલે લોચ અથવા વલાણ માર્યતે નદીનો પટ એજાગરો પડ્યો હતો. ફર્ટ કલામના ઉતાડોને લોચમાં ખેંચવાનું હતું જ્યારે બીજા વર્ગના ઉતાડોને વડાણમાં જવાનું હતું આ વડાણને લોચ જ ખેંચી જતી. ફર્ટ કલાસમાં સહુભાઈ એકલા જ હતા એટલે લોચમાં પણ ઉતાડમાં એ પોતે એક જ હતા.

નદીની બીજી બાજુએ રાદરા જેવું ક્યું હતું જેનાં પશ્ચિમાં

ચડીને ટકી રહેલા પુત્ર ઉપર જન્મનું ત્યાં વેગનોમાં જ બેઠવાનું હતું અને પછી એ વેગનોની બનેલી દ્રેષન ધીરે ધીરે સ્ટેશને પહોંચતી. સત્તર વર્ષના યુવાન માટે આ કામ મોટી મુશ્કેલી ન હોવાય; પણ લલ્લુભાઈએ જિંદગીમાં એ દિવસે પહેલવહેલી જાત-મહેનત કરી અને પોતાનો સામાન પોતે જ સાચવીને લોંચમાં લેવડાવ્યો, ત્યાંથી વેગનોમાં મુકાવ્યો અને ત્યાંથી પાછો સ્ટેશને ઉતરાવ્યો. એટલે એમાં પર બિનર્થા ત્યારે તેમને પણ એમ થઈ ગયેલું કે પોને મહાભાગ્ય કાર્ય નિર્વિનિ પાર ઉતાર્યું હતું.

આ પ્રમાણેની હાડમારી પછી ભરૂચ સ્ટેશને બિનર્થા ત્યારે તેના પ્લેટફોર્મ ઉપર ભરૂચના મેમોરિન્ટ જજ ચંદુલાલ મથુરાદાસ દોલતજી (સૂરતના વાલ્મિકી કાયમ્ય) લલ્લુભાઈને મળવા હાજર હતા. ચંદુલાલને ભાવનગર એટમાં ન્યુઝિશિયલ ખાતામાં બે વર્ષ માટે મુંબઈ સરકારે મૂક્યા હતા તે દરમ્યાન ચંદુલાલ દોલતજીએ લલ્લુભાઈના મોટા ભાઈ વિદુલદાસ એડે મારા પરિચયમાં આવ્યા હતા અને લલ્લુભાઈ પણ મારી રીતે ઓળખતા હતા. દીવાન શામજીસે ખાનગીમાં ચંદુલાલ દોલતજીને લખ્યું હતું કે લલ્લુભાઈ ભરૂચથી પાંછા સહીમલામત દ્રેષમાં બેસી ગયા એવા સમાચાર એમણે પોતાને આપી દેવા. લલ્લુભાઈને આ વિષેની ખબર પિતાએ નહોતી આપી—એમ ધારીને કે એમ દરવાથી પુત્ર નાહકનો વ્યગ્ર થઈ જાય ત્યારે દોલતજીએ આ વાત કરી ત્યારે જ લલ્લુભાઈને વિચર આવ્યો કે પિતા પોતાને માટે કેટલી કાળજી રાખતા હતા !

લલ્લુભાઈના વખતમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે પ્રખ્યાત કવિકુટુંબના વર્ડઝવર્થ હતા પણ એઓ એમનો વર્ગ લેતા ન હતા એટલે

એમને જગ પશુ સપર્ક થયેો નહિ બીજા અગ્રેજ પ્રોફેસરોમાં અગ્રેજના ઘેરે, મસ્જીદના પીટર્મન અને લોજિકના મેન્મિલન હતા પીટર્મન મસ્જીદના પ્રોફેસર ઉપગત યુનિવર્સિટીના ગજિસ્ટ્રાર તરીકે પણ કામ કરતા તે વેળાએ સમજૂતના નિષ્ણાત વિદ્યાર્થીઓના કહેવા ઉપરથી એમ જણાતુ હતુ કે મસ્જીદ ઠરતા અગ્રેજના પ્રોફેસર તરીકે પીટર્મન મારુ કામ કરી શકત અવમત, એમના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર મર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરની તુલનામાં તો એ બિતરતા જ ગણાય પાછળથી પ્રો પીટર્મન માથે લ'તુભાઈ સાગ સમાગમમાં આન્યા હતા એરેટ જહુ ઉમ પ્રકૃતિના હતા અને વર્ગમાં જરા પણ અવાજ થાય તો એ તુગત વર્ગ છોડીને ચાલતા જતા પાછળથી હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ એમની પામે જતા અને વર્ગ તરફથી માફી માગતા અને ફરીથી અવાજ નહિ થાય એની બાલધરી આપતા એટલે એરેટ પાછા વર્ગમાં જતા । મેન્મિલન યુવાન હતા અને તુગતના ઈંગ્લિશી આવેના તેઓ ઈંગ્લિશમાં જેમ વિદ્યાર્થીઓ જોડે વર્તવામાં આવે તેમજ મુમર્ઝમાં પણ વર્તતા છોકરાઓને ગૃહસ્થ તરીકે અને મહામર્મકર્તા હોય તેની રીતે ગણતા

દીવાન રામગદામે પુત્રને મુમર્ઝ લણના મોકળા સારે મ એમ એમ ભાવનગરીને (તે વેળાના ભાવનગર ગણના મુમર્ઝના એજન્ટ) લ'તુભાઈની દેખરેખ રાખવાનું કહેતુ આથી એઓ લ'તુભાઈને સા અડવાડિયામાં એમદ વાગ જરૂર જઈ આવતા અને લ'તુભાઈ તો દર ગવિવારે એમને સા જતા જ સા સુધી લ'તુભાઈને રાજના મામલિકો વાંચવાની ટેવ ન હતી ભાવનગરીએ એ ટેવ પડાવી અને તે વેળા 'રાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' ના કરતાં પણ ચડિયાનું ગણાતુ એ 'એંમે ગેઝેટ' વાચવાની ખામ ભક્ષામણ કરેલી

સાનુભાઈ જ્યારે મુંઝાઈ લાલુતા હતા ત્યારે એમને દર ત્રણ કે છ અઢવાડિયે તાવ આવી જતો. આથી પિતાને એમ થયું કે મુંઝાઈની હવા પુત્રને માફક આવતી નથી તે ઉપરાંત ભાવનગર રાજ્યમાં પણ સમેજો એવું સ્વરૂપ ધારણ કરતા જતા હતા કે પિતાને એમ લાગ્યું કે તે જ મમયે જો સાનુભાઈ રાજ્યની નોંધરીખા જોડાઈ જાય તો સાનુભાઈને પોતાને જ નહિ પણ કુટુંબને અને અમુક પ્રમાણમાં રાજ્યને પણ લલ થય આથી દીનાન શામળા સે એમને અજ્ઞાન છોડી દેવાનો આગ્રહ કર્યો.

સાનુભાઈ એ ગિયાળની બહુ નિઝદ હતા પણ ઝિંમત મામુ હતું યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં સાનુભાઈને તાર અડો એટલે ગણિતના પેપરમાં બેસી શકના નહિ અને પરિણામે એઓ નાપામ થયા. આ ઉપરાંત પિતાએ એઓ આગ્રહ કર્યો કે એક વર્ષ તો ઝાળમાં ઝાળ પુત્ર કોલેજ છોડી દેની અને પોતાના આગ્રહ સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવું. અમુક પ્રમાણમાં, સાનુભાઈને પોતાના પિતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાની પોતાની ફજ સાગી અને અમુક પ્રમાણમાં એને લઈને પોતાનાથી પત્ની જોડે રહેવાશે એ વિચારથી પણ એમણે આ યોજના સ્વીકારી.

આવા મોજોમાં સાનુભાઈએ કોલેજ છોડી અને ભાવનગર જઈને મહારાજના અડર સેક્રેટરી નિમાયા. મહારાજને એમને પોતાના ખાનગી મંત્રીને પત્રોના ખરડા તૈયાર કરવામાં મદદ કરવાનું કાર્ય પણ સોંપ્યું. સાનુભાઈ ભાવનગર રાજ્યના અમનદાર થયા.

પ્રકરણ બારમું

૧૮૮૨ના જન્યુઆરીની તારીખ પહેલીએ લ'બુબાર્થ ભાવનગર ગામના અમલદાર થયા પછી તે પહેલા, પિતા દીવાનપર એટલે એમની ઉમર નાની હતી છતાં રાજ્યના વણા ભપકાભર્યા પ્રમગોમા ભાગ લેવાનો સાબ એમને મળ્યો હતો તેમા ભાવનગર ગોંડલ રેલ્વેના ભાવનગર-વિભાગની ઉદ્ધાટનક્રિયાનો મમાગ્ય પછી એક હતો એ ઉદ્ધાટનક્રિયા સુમર્ધના તે વેળાના ગવર્નર સર જેમ્સ ફ્રાન્કલિન ક્રી હતી ગવર્નર સુમર્ધની ભાવનગર મંદારી સીમગમા આવ્યો હતો અને તેને ભારે આવકાર આપવામા આ રો હતો જ્યાં ઉપર એક દમામદાર શમિયાનો બાધવામા આવ્યો હતો અને સા જ દરમાર ભગયો હતો ગવર્નરને આવકાર આપતુ માનપત્ર વાચવામા આ પુ તેમા જવાબમા તેણે મહાગજ અને તેમના કાગલાગના ખૂમ વખાણુ કર્યા પછી એમની કંર તરીકે કાઈ ખિતામની નવાજેશનુ નામ તેણે ન દીધુ એથી મહાગજ તેમ જ મોટા મોટા અધિકારીઓને ધણે ખે થયો

લ'બુબાર્થ પોતાની નેધમા જણાવે છે તે પ્રમાણે “અમારે સા તે દિવસની માળે અને રાતે આ જ વાત થયા કરી પિતા તેમ જ મોટાભાઈને ધણે ખેદ થયો હતો છતાં એમને આશા હતી કે બીજે દિવસે મનારે જ્યારે રેલ્વેની ખરી ઉદ્ધાટનક્રિયા

યશો સારે કે સી એમ આઈના ઈંદ્રામની જાહેરાત કરવામા આવશે તે વેળા મને અવા ઈંદ્રામોની મહત્તાની ચર્ચા થતા ખરાબર મમજાઈ ન હતી મારી મોગી વયે મને સમજાયું પડી કે ગળ-મહાગળએ ઉપરાત, આખા હિંદુસ્તાનના શ્રીમત તથા આગેવાન લોકોમા પણ આવા ઇંદ્રામો માટે ધણી ઇચ્છા થતી અને તે મેળવના માટે અનેક ચત્નો કગવામા આવતા ઈંદ્રામો સારા કામની કદર કગવા માટે મરદારે ગખેના પણ એની અસર એ ઇંદ્રામો મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા ઉપર માઠી થતી તેઓ જૂની જતા કે માગ માર્યો એજ પોતાના બન્વારપ છે સખાવતો કરવામા પણ ધણા ધનિકો ઈંદ્રામોને લક્ષમા રાખતા ગાંધીજીએ આ વિષયમા હિંદીઓના માનસમા પ્રચલ પરિવર્તન આવડ્યું હા સુધી લોકો આવા ઇંદ્રામો મેળવવા ખૂબ કાંક્ષા મારતા "

રે વેના ઉદ્વાહનવેળા કે પછી એમને મિજબાની આપવામા આવી તે વખતે ગર્વનરે ખિતાબ વિષે કશું કહ્યું નહિ એથી યુવાન મહારાજને ધણું લાગી આવ્યું તેમ જ જોઓ તે વેળા રાજ્યના વહીવટમા આગળ પડતો લાગ લેતા હતા તેમને પણ માફુ લાગ્યું એના કારણોમા એક કારણ એ પણ હતું કે કાંડિયાવાડમા આ જાતનું સુધારાનું પગલું લેનાર જીવનગગધિપતિ પટેલા રાજવી હતા એમને સ્વ શામગાસે ખૂબ ટેકા આપ્યો હતો, જો કે અન્ય અમનદારો સામે હતા એથી એમને ખાસ ઇચ્છા હતી અને એમણે ધાર્યું પણ હતું કે ખિતાબ મગશે, મગવો જોઈએ થોડા મામ પછી એ ખિતાબ એમને મળ્યો અને રેલ્વે પણ સતોપમારક રીતે આવવા માડી હતી એટલે સ્વ શામગદામને તેમ જ મહારાજને ધણો મતોષ થયો હતો

ત્યારે સત્સુભાર્ધ નો રીમા જોડાયા ત્યારે એમનું વય માત્ર અઢાર વર્ષનું હતું અને રાત્ર્યવધીરનો ખામ તો શું પણ મામાન્ય અનુભવ પણ નહોતો પણ રોજ રાતે એમના પિતા દીવાનસાહેબને લા અમનારોની રોજની એકક થતી અને તેમા એમને જેમવા દેવામા આવતા એ ઉપરથી એમણે એ વ્યવહાર અનુભવને બંને ખીજી ધણુ જ્ઞાન સપાદન મું હતું

આગના સુપ્રસિદ્ધ દીવાન ગંગા ઝોઝાના મમયરી ભાવનગરમા એવો રવૈરો થઈ પડેનો કે ગતે વાળુ કરી લીધા પછી ગાત્રતા મોટા મોટા અમનારો દીવાનસાહેબને લા જતા આ પ્રમાણે નવેક વાગે અમલદારો બધા ભેગા થઈ રહેતા ત્યાં દરેક અમલદાર પછી નાનો હોય કે મોટો પોતાની આદિમતી નિમર્યા દૂકામા મૂકી જતો, અને જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં તે બાબતોનો નિકાલ પણ દીવાન ત્યાં જ લાવી દેતા આ જમ ગંગા ઝોઝા પછી શામળામે પણ આતુ ગણેનો અને તેમા આગળ મહેવામા આતુ તે પ્રમાણે સત્સુભાર્ધ હાજર રહેતા એટલે એમને સાથી સારો અનુભવ મળેલો

આ રીમાની મેડકા ગાત્રનીતિરાત્ર શીખરાની જાણે એક શાગાની ગગ્ગ માગતી હતી લુઃ લુઃ ખાતાના અમલદારોના દૈનિક અનુભવોનો પરસ્પર વિનિમય થવાથી ગર્વ અમનારોને મારો લાલ થતો અને ભરિષ્ઠમા એ રાત્ર્ય તેમ જ અન્ય ગાંરોમા મોટા જવાબદારીવાળા ગોદા લેવા અને કુત્તેમદીથી ભેગવા મટેની ચોમતા એમને લા મળી ગેની આવી શાગામાં તૈયાર થોડા સત્સુભાર્ધને, આ લાલ ઉપગત ત્રુતપુ પેની

દીવાનગીરીનું સેદી પણ મદ્રમાં હતું એ જૂનું ન લેઈએ. મહેમુદી પદ્ધતિ, નાણાં-પ્રકરણ, કાયદાનું સામ્ર, વ્યવસ્થા વગેરે વિષયો પર રોજ ચાલતી વર્ષોની ચર્ચા આ યુવાન મુન્શીને ગળથૂંથી માથે જ જાણે પાવામાં આવી હોય એમ જ બનેલું કહી શકાય.

અંતરથી જ, લલ્લુભાઈને ઘણાં જવાબદારીવાળાં કામ પણ મેંપવામાં આવતાં જે રાજ્યખટપટોનાં નિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો 'સરસ્વતીચંદ્ર'થી માંરીને અનેક નવલકથાઓમાં ગુજરાતી નવલકથાકારોએ ચીનરેતાં છે તે ગાજ્યખટપટને તેના એ અમલ સ્વરૂપમાં તો, અત્યારે ૧૯૫૪ના આરંભમાં ધ્યાન જ નથી એ ગમજી શકાય તેવું છે. પણ તે મમ્મે એટલે કે ૧૮૮૧ની માસમાં એ ખટપટ માગ પ્રમાણમાં મોજૂદ હતી, તેથી ખટપટો ધ્યાનમાં ગણી, પોતાના પક્ષ માટે બીજાઓ કરી કેવી વાતો કરે છે એ યાદ રાખી, ગાજ્યનાં અન્ય નાનામોટાં માણસોના વર્તન પરત્વે પૂરતી મહાગ રાખી પોતાનું કાર્ય આવધાનીથી કર્યા જવું એ કરવામાં એક અમલદારને ઘણી ઘણી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો પડતો તેમ છતાં લલ્લુભાઈને, એમની યુવાન વયે પણ, એમના છુદ્ધિકૃતશય માટે સ્નેહીઓ તેમ જ મામા પક્ષનાં માણસો તરફથી અભિનંદનો મળતાં જ રહેતાં.

નોકરીના આરંભમાં, ત્યારે દીવાન (એમના પિતા) પોતે પોતાના મંત્રી જોડે કામ કરતા હોય ત્યારે અને એ મંત્રી પોતે પોતાના મદદનીશો જોડે કામ કરતા હોય ત્યારે લલ્લુભાઈને હાજર રહેવું પડતું અને રોજ સધ્યાકાલે, મહારાજ પોતાના

ખાનગી મત્રીને કાગળો ઉતરાવતા હેય ત્યારે એ ખાનગી મત્રીને મદદ કરવા જવું પડતું કામ પૂરું થઈ ગયેલું ત્યારે એ મત્રી તથા ખીજાઓ જોડે સત્યસુભાઈ ગાડીમાં બેસીને ફરવા જતા ખર જોના મહાગાન, દીવાન શામગામ અથવા એવા મોટા ખીજા અમનદાર જોડે ગાડીમાં ફરવા જાત તેમની પાછળ પાછળ આ ખીજા બધા જતા-તેમને જવું પડતું

ફરી આ પા પગી દરબારમાં ખાનગી યોગી જેવું લગતું તેમા દરેક ખાતાના ઉપરી, ગામહેનના અમલદારો તથા ખામ નિમત્રિન ગૃહસ્થો જ હાજર રહેતા આવી યોગીઓમાં વિધિ મેદા જેવું યુ ન હતું પણ મગીત તો ઘણું ખર હોય જ મહાગાન એક મોટા ઉપર બેમતા, અને ખીજા બધા પોતપોતાની પવી પ્રમાણે વીંગાઈને ગાલીયા અથવા ગામગામ ઉપર બેમતા મહાગાનએ પોતે મગીતને રાસીય અભ્યાસ યોગી ન હતો પણ દીવાન શામગામને એનો મરો જેવો અભ્યાસ હતો અને એમણે મહાગાનો પણ એ મગવે રીક રીક રાત આપ્યું હતું જ્યારે મગીત આજણ હોય ત્યારે મહાગાન હાજર રહેના અમલદારોમાંથી મણુ ફગ્યુ મગીત જણે છે એ વિષે ટુનેહથી એમની પગીલા લેતા પિતા શામગામ અને મહાગાન અને સત્યસુભાઈને મગીતમાં ગસ લેતા ગવા અને એ ક્ષેત્રમાં અભ્યાસ કરીને ઉડા બેતરે એ જોવા ધણા ઉચુકે હતા પણ મગીતને કમનસીમે સત્યસુભાઈને મગીત વિષે જરા પણ નૈમર્ગિક બક્ષિમ ન હતી એમના માન સરગમના ઉચા-નીચા મ્વરો વચ્ચેના ધ્વનિનું અતર જણવા તૈયાર જ ન હતા જના એમણે થોડાક મહિના રજના ઉરતાદો પાસે મગીતની તાલીમ લીધી પગિણામ જ્યારે અન્ધમાં જ આપ્યું ત્યારે

મહાગાન્યએ એમને આવી ક્યેરીઓમા સાથી પાછળ બેઠવાનો અને
ત્યા બેઠીને એમને કહે તેના પુત્રો વાચવાનો (ખીજાઓને
વિ.૩૫ નહિ થાય એવી રીતેજ તો) ખામ હક આપ્યો !

અ પ મમયમા લાનુભાઈએ ખાનગી મત્રી હુગિમિગ જેમાલાઈ
માયે માગી જેની મૈત્રી કરી લીધી અને એમની માથે ગાડીમા
આવનાર ખીજા બે ગૃહઓ જાડેના કાણુમા તથા રાજકવિ
પાતાલઈ સાથે પણ પોતે ગઢ પગિચરમા આવ્યા કાણુમા
મહાગાનના મામા થતા હતા પાતાલાઈ અમતના જમાનાના
લટોના મમય, મરાઠા અરોગપે ગયા હતા પાતાલાઈને પેતાના
વડવાઓ પેડે ગુણુમિમા ધૂમનુ મરભાગર પ્રમ નરોત્તુ થયુ
જના એઓ અમતની ચોયગાથાઓ અગમ પ્રમાયી ગાતા હતા
લાનુભાઈ જણાવે છે તે પ્રમાણે “ મહાગાન પામે કે માગ
પિતા પમે પાતાલઈ જનરે જ્ઞેષપુત્રના ગરોડોના કે ઉદેપુરના
મિએાિયાન કે એના અમતના ચરિરિના યશોગાન એમની
નિશિષ્ટ ખાનીમા ગાતા હતા ત્યારે માગ જેવાને પણ એવો
પોગમ ચડી જતો કે જો પ્રમગ આવે તો હું પણ ગુણુમિમા
માહસડમોં કરીને કીર્તિને વરુ અને ગૌરવ દાખવતો ત્યા જ ખપી
જાઉં પણ એમ ચનાનુ કાગ્યુ એમ હશે કે માત્ર બે ત્રણ પેઢી
પહેના જ માગ વડવાઓ લાવનગરના મહારાજ તરફથી યુદ્ધમા
લડના હતા અને નાગરોમા ‘ ગિપાહી નાગર ’ તરીકે ઓગખાતા
તડામાથી હું જન્મેનો તેની કાખી અસર માગ માનમ ઉપર
રહી ગઈ હશે ’

ન્યારે જીનુભાઈએ મેનેજ હોડી અને રાજ્યની નોકરી

મીની લઈ એમણે એમના પિતાને વિનિ રી રી નોમી
માયે પેતે અભ્યાસ ચાલુ ગણે અને 'મેમ્બરશીપ' તરીકે
એનફિલ્ટન ગેરેલ તરફથી જ પરીક્ષામાં એમે એવી છુ આપવી
પિતાએ તે મજૂર કરી હતી તે વેળા એમના મનમાં એવો
વિચાર કે જો હું આ પરીક્ષામાં પાસ થાઉં તો ૧૫ આગ
અભ્યાસ કરવા દેના પિતાને મનાવી શકું આદિમાં એમને
એવું શુ નામ મોપાનેનું નહિ કે જેથી એમનો બેનો મમય
એમાં જાય અભ્યાસનું વાચવા ધારે તો એ માટે પૂરતો મમય
મેળવી શકે એમ હતું એમના મનોરના પરમમિત્ર મહાદેવ
ગોખળેએ સુચવેલા પંડિતપુસ્તકો ઉપગત અન્ય પુસ્તકો પણ
એમણે એ પ્રમગે વાચેના ગોખળે માથે એમને સતત પરચવહાર
ચાલતો અને જો કે વર્ષમાં માત્ર એમને બે વાર મળી શકતા
હતા ગોખળેના અમલ શ્રુતિ સુની એમની મૈત્રી એથી તે એવી ગ્રંથો

એ મહાદેવ ગોખળેએ એમને ઘણા પુસ્તકો સૂચવેના, પણ
એમાં બે પુસ્તકો પર ખાસ ભાર મૂકેનો Life of Cobden
by John Morley તથ Study of Sociology by
Herbert Spencer આમાં પણ "નટી ઓફ મોરપોલો" વાચવાથી
પેતે વધુ ડાહ્યા બની ચમ્પા છે એમ ગોખળેએ લખેલું
પુસ્તક વાંચ્યા પહેલા, લે જુમર્ષને એ મ્યનમાં જગા અનિયોમિત
લાગેલી પણ વાંચ્યા પછી એ કથન મ્ય લાગ્યું લે જુમર્ષ આ
વિષે કહે છે "એ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મારામાં વધુ હતાપણ
આ યુ એમ તો મ્હાય નહિ મ્હું પણ એ તેમ જ હુમ્મ
એપે-મના અન્ય પુસ્તકો- જે મે પાછળથી વાંચ્યા હતા-વાનીને
મે ઘણા પ્રશ્નોનું નિગમણ કરું હતું મોર્લીફ્ટ 'મોડનનું જીવન'

મને ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી એક લાગ્યું છે, એની ઉચ્ચ કક્ષાની શૈલીને અને એમાં રહેલ વસ્તુને લઈને જેમ જેમ હું મોર્સોના પુસ્તકો વાચતો ગયો તેમ તેમ એમને માટે માન અને આદર વધતા ગયા, એ દિવસો વચ્ચે નિમાયા અને એમણે મોર્સો-મિટો સુધાગનો ખરડો તૈયાર કર્યો ત્યારે એ પરાક્રમને પહોંચ્યા આ ઉપરાંત, તે વેળા મને અર્થગાજીનું જરા મગ્નુ પણ જ્ઞાન ન હતું એથી જે 'ફ્રીટ્સ' ની નીતિ ગ્રીમરવાની કોબ્ડને મગ્નુ જેબર્ટ પીતને ફ્રાન્ક પાડી હતી અને જેની મોર્સોએ આવી જીવવત લાપામા પ્રમા કરી હતી તે નીતિ મેં પણ ન્વીજરી લીધી હતી, અને જેમ પછગથી મુમર્ષના ઉદ્યોગપતિઓ તીવ્ર 'પ્રોટેક્શનિસ્ટ' બની ગયા હતા અને માનતા હતા કે કંઈ કરીને એને લઈને એક વાગ ઉદ્યોગો ઠરીકામ થાય પછી તે સત્કાર અને બનાવેન માલનો ઉપયોગ કરનારા ('ડનઝ્યુમર')ને પણ ફાયદો થશે એવા જણાવ 'પ્રોટેક્શનિસ્ટ' હું થઈ શક્યો ન હતો "

તે વખતે દીવાનના જ હાથમાં બધા અગત્યના ખાતા રહેતા માત્ર એટલે એ બીજાઓને મોપતા અને એમને નાચન દીવાન કહેવામાં આવતા ગંગા ઝોઝા નિવૃત્ત થયા પછી એ પ્રમાણે ગંગા ઝોઝાના પુત્ર વજેશંકરને નાચન દીવાનપદ અપાયું અને સંતુભાર્ગના મોટાભાઈ વિશ્વદાસને મહેમુલી ખાતુ સોંપવામાં આવ્યું હતું

આ મમ્મે લાવનગરના નાગરોનું જ સામ્રાજ્ય હતું એમ કહીએ તો ચાને, એટલું જ નહિ પણ લાવનગરના નાગરોએ બીજા રાજ્યોને પણ દીવાન વગેરે મોટા અમલદારો પૂગ પાડેલા

એ ઐનિદાસિઃ મલ્ય છે સ તુભાષએ ગન્યમા પોતાની કારકીર્દિનો આગમ કર્યો ત્યારે આ ' નાગર અમર ' પગમણએ પહેર્યેલ હતી એમ પણ દહી શકાય પણ તે પગી થોડા જ દાગમા એમા -એ અગ્નેય દુર્ગમા બહુ નાના હિંદો પડ્યા માડ્યા અને કળકમે એ માથે ન્ય વરુધુ

ભાનનગરના નાગરોના મુખ્ય પાય પડેને મા ગંગા ઝોઝા, ગામગદામ અને હુગિમ્મા દેમાઈ એ ત્રણ પ્રતાપી વર્ચસ્વરાગા હેઈ સાતિતુ નિયમન એમના હાથમા જ ગહેતુ મવાગના વહેના બડી બ્રાહ્મમુર્તિ બી નાહીયોઈ મખ્યા અને પાપૂન આદેપી લેવી એ એમનો મહા કાયકમ હતો જતોઈ દેરાયા પગી માથે ધારી રાખી, મોગી ચોટલી ગાખરી અને મહાર જતી વેગા કપાળે । તો મોટો મુનો ચાલો, કા તો સ ગભરતને ઉચિત એવુ ત્રિપુડ મુવુ એ તેમનો નિયમ હતો અને લગભગ બધા જ પુરો એ નિયમનું પાલન કરતા દરેક ઘરમા પચાપતન દેવની પૂજા અવશ્ય મનાતી સવાગના આ દાર્પથી પરવરી દરેક પુર શાકભાજી લેવા બગરે જતો કાઝિયાવાડમા અન્ય ગભ્યોમા મોટા ઝોદા ભોગરતા હોય કે ખુ ભાવનગરમા મોટા અમલદાર હોય છતા શાકભાજીની ખરીદી કરી, ફાટ બાધી પોતે જ ઘેર લઈ આવનામા એ લોકોને તે સમયમા નાનમ નહોતી લાગતી એવું એક શુભ પગિણામ એ આવતું કે પગપગ તો તેઓ મગી રાખતા એવુ જ નહિ પણ ગામના લુદી લુગી જાનના કિચાનીચા લોકો તથા કારીગરવર્ગ બેઠે થપુ એઓ મપર્ક સાધી શકતા

તે સમયે નાગરોનો પહેરવેશ પણ લગભગ એક જ જાતનો

જેનામાં આવતો પુરુષો ધોતિયુ, કસોવાળું અગરખુ અને માથે લાંબુભાઈએ આખા હિંદુસ્તાનમાં મગફળ કરી દીધેલી પાઘડી (કાળી ગાંઠી, મોઢેદ અથવા ડિગ્મજી રંગની) પહેરતા અગરખા નીચે સ્તનગના કે રૂપાના બટનનળા કમળ અને ઝોની હેડળ પહેરણુ અગરખા ઉપર મદ્દાઈથી ઘડી કરેલ ખેમ પણ હોવાનું આ ભાવનગરના નાગરોની પાઘડીની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે તેમના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરનું પ્રતીક ગણાય છે ચાણુ અને તેની વચમાં શિવનિગ એમના ઇષ્ટદેવી અંબાબવાની

લાંબુભાઈએ ન્યાયથી ગણ્યમાં નોડરી લીધી લાગ્યી પાઘડી પહેરના મોડેલી તે છે- મૃતુ સુધી અગરખાને બંને પાછાથી રેશમી 'કોમ' રંગના કે કાળા રંગના પહેરના પણ ન્યારે તેઓ ઘોડેસ્વારી કરવા જતા સારે પાટદૂત, ઝાટ અને માથે મારો બાધતા એમણે જપાન અને હિંનાડની મુમાફરીમાં પણ આ મારો જ ગખેનો ઘોડેસ્વારીમાં તેમની માથે સાગભાઈ વજેરાદર ઓઝા અને શકરપ્રમાદ હિંમપ્રમાદ દેસાઈ હતા એમને ગોલ્ડ રમનાનો પણ ઘણો શોખ હતો એ શોખ એમને ભાવનગરની ઘોડાંમે બેઠેલી ભાવનગર શાખાના એજન્ટ રીનીમરોએ લગાડેનો ચટ્ટિંગ એમને આવડતું ખરું પણ કોઈકે જ વાગ એ રોખ કરેનો

ભાવનગરમાં લાંબુભાઈએ નોડરીનો આગલ કરેનો તે વેળાનું નાગરોનું આધુપાતળું દર્શન ઉપર કરાવવામાં આવ્યું છે, જેથી સારનું વાતાવરણ કેવું હતું તેની થોડી પણ કલ્પના આવી શકે આગળ અગ્રુક્લિનિકેશ કર્યો ■ તે પ્રમાણે નાગરોની મતા પરાક્રમ્યએ પહેલેથી લાંબી ધીમે ધીમે બેતરતી આવી તેનું મુખ્ય કારણુ તો " Born

to command and not to obey " એવા પ્રકારનું માનસ ધણા નાગરોએ આખા કાઠિયાવાડમાં બતાવેલું તે કહી શકાય એમ એક નાગર ગૃહસ્થે જ આ લેખકને કહ્યું હતું. ખીજાં તો અનેક કારણો દ્વારા અને હશે પણ અહીં એ સમગ્ર અરથાને છે.

પ્રકરણ તેરમું

૬ હુઆઈ નોકરીમાં લેગયા સાર ફેડે ત્યારે ત્યારે ચીફ સેક્રેટરી પિતાની માથે દામ કરતા સારે ત્યારે તેમને હાજર રહેવું પડતું બધા જુદાં જુદાં ખાતાં મનથી સાં વાતો થતી, પત્રો અને બીજા કાગળીયાં વચાતાં અને પિતા એ બધા કાગળીયા અને પત્રો તેમ જ અન્ય દામનો ફેમલો કરતા તે પણ તેમની રૂબરૂમાં જ થતું છતા પોતે એક ચ્યજે લખ્યું છે તે પ્રમાણે, તેમને 'લો એન્ડ ઍગર'ના ખાતા કગતા 'પોલિટિક્સ' અને 'રેન્યુ' ખાતા તરફ વધુ આકર્ષણ થતું જતું હતું અને પોલિટિક્સ અને રેન્યુથી જગત ઊતરતું આકર્ષણ એમને રહેતે પ્રત્યે હતું

પણ આ ઉપગત એક બીજું ખાતું એવું હતું કે જે થોડું પેનિટિય, થોડું રેન્યુ અને થોડું 'ન્યુડિસિયલ' ગણાતું. આ ખાતા તરફ જુનાન લેખુભાઈનું ધ્યાન ખૂબ ખેંચાયું જુદા જુદા દેશી ગળ્યોના જમીનદાર ગગમિગઓને ગળ્ય લેડે ઝગડો થતો ત્યારે આ ખાતું તેનો નિકાલ લાવતું કિડિવાવાડના જીવનથી પરિચિત માણસોને તો ખમત હશે કે આ ગગસિયા પરવાના વખતમાં તકરાવ થના રાજ્ય પામે પોતાની ફીયાદ રજૂ કરતા અને એમાં સનોપ નહિ મળે તો બહારનું ખેડતા પણ દેશી ગળ્યોએ અગ્રેજ

મતાનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારથી આ મહાગ્નનો પ્રાર ગગમિયાઓને અર્થ વગરનો લાગ્યો, મગ્ણુકે ગાંધના લશ્કર ઉપરાંત તેમને સ્થિતિ ગાંધના લશ્કરનો મામનો કે વે પડે એમ હતું આને પરિણામે આની તમગરો વખતે ગગમિયાઓ ગાંધની ઉપગ્રહ થઈને પોનિટિવ્ય એજન્ટને ફગિયાદ કરવા લાગ્યા આ પોનિટિવ્ય એજન્ટો ગાંધ અને ગગમિયાના વકીનોનું કથન સાંભળતા અને પછી થોડા દુઃખે હાલતા આ નિધિ દેશી રાજોને પોનાના માનભગ જોયો લાગ્યો અને તેમણે સગર અમલ વારનાર વિરોધ દર્શાવ્યો મામા પછે ગગમિયાઓનું એવું હેતુ હતું કે મહારવદુ ખેડવાનો તેમનો હક અમલમા મૂકી ગાય એમ ન હોવાથી આ સિવાય એમની પામે અન્ય માર્ગ જોઈ ન હતો.

આખરે એ અમલના ગવર્નરે આ બાબતનો સતોપમગક નિર્ણય લાવવા માટે પોનિટિવ્ય એજન્ટો અને જી. જી. રાજ્યના દીવાનોની ગેક પરિા. બે લાવી તેને પગિણામે ગાંધસ્થાની કાર્ટની મર્યા અસ્તિત્વમા આવી આ કાર્ટમા એમ પ્રમુખ અને બે મળ્યો નિમાતા આ ઉપરાંત એવું પણ હરાવવામા આન્ય કે દરેક ગાંધે અર્થ-ન્યુનિશિયન કાર્ટની મર્યા, બની કરવી લાવનગરમા આ સંથાને ગાંધપ્રમણી કાર્ટ એવું નામ આપવામાં આન્ય હતું.

ગાંધપ્રકળી કાર્ટમા પડેના મુદ્દાઓ ચાલતો અને ત્યારથી જો મતેય નહિ મગે તો ગગમિયાને રાજસ્થાની કાર્ટમાં ગવાનો રૂ રહેતો એ અદાલતની કાર્યપદ્ધતિ (પ્રોસીગર) જલ્દ અટકી હતી છતાં સામાન્ય રીતે એનાથી બે પક્ષને સ્વતંત્ર થતો આ કાર્ટ પડેના થોડી મુદ્દત સુધી જ ચાલવા માટે મિત્રમા આવી હતી.

પણ પત્રીની એ ગાળની કાર્ટ લગભગ મધ્યમની થઈ જવા લાગી આથી ગાળોએ એની મ મા અનાગનનાર નિરોધ ઉઠાવ્યા ક્યો-જે કે રા લાતુભાઈના કહેના પ્રમાણે, લાનનગરની ગાળપ્રકરણી કાર્ટનો જે નિર્ણય થયો તે ગાળથાની કાર્ટમા માર્ક પણ દિવ્ય દેરાતો નહિ આને પગિણુમે એ ગ મિયાએને લાવનગર રાજ્યના 'એડમિનિસ્ટ્રેટર' ઉપર દીવાન શામગદામ દીવાન નિઠવવામ અને રા લાતુભાઈ ઉપર મારો વિશ્વ મ બેડો હતો.

રાજ્યપ્ર ગાળી કાર્ટમા અમુક નિર્ણયો થતા તે નિર્ણયોને રાજસ્થાની કાર્ટમા નોંધાના પણ ગગમિરાઓ હક નહોતા ગતા મગણુકે તેમને લેરોમો હતો કે રાજ્ય પોતે લખેતુ નામુક નહિ જાય નિઠવવામ અને લાતુભાઈના કાયમા જ્યા સુધી મતા હતી ત્યા સુધી કટલી વાગ તો મહાગાળની ખફગી વટોરીને પણ તેમણે આ નિર્ણયોને જાગની ગખ્યા હતા.

જમીનની મટેસુની પદ્ધતિ લાનનગરમા જે વેગા જોઈ દ એડમિનિસ્ટ્રેટ હતા તે વેગા અમનમા મૂખામા આની હતી જેને ખતામધી કહેતા મૌથી પહેલા લાવનગર રાજ્યમા વજો અને 'વેરા' લેવામા આવતા જમીનુ થોડુ લાડુ બિધગવવામા આવતું તે વજો અને પાક થાત ત્યાર કેડે જે પૈમા લેવામા આવે તે 'વેરા' તે પત્રી મહાગાળ જમવનમિહજના વખતમા લાગમટાઈ ની પદ્ધતિ અખતાર ગામા આની હતી પાક તૈયાર થાય ત્યાર કેડે લાગ પાડીને અમુક લાગ રાજ્ય લે અને બાકીનો લાગ જમીનનો ધણી લે તે લાગ-ખટાઈ તે પત્રી ઉપર જણાવવામા આવ્યુ તે પ્રમાણે 'ખતામધી ની પદ્ધતિ અમલમા મૂખામા આની

આ ખાતાનંનીમા પણ અપ્રમાણિત અધિભરીઓ ધણા પૈસા ખર્ચ
જતા એવો સત્યુભાઈનો મત હતો.

સત્યુભાઈ રે રે ખાતામા ગમ લેતા તે એની ઇજનેરી બાબુમા
નહિ પણ નાણા બાબુમા એમના જ પિતા અગ્રપત્રની કમી
ગીત સિવાય પણ રહેને માટે જોઈએ ને અર્થ રાજ્યની બચ-
તમાથી આપવાનો ચોક્કસ અડમટ્ટો કરી શકતા એથી સત્યુભાઈને
ધણુ જ આગર્ય થયુ હતુ એટલુ જ નહિ પણ એમ કંવામા
પ્રજના હિતાર્થે આતતા ખીજ ખાતાના નિભાવમા ડાહપણુ કાપ
મૂ નામા નહોતો આવતો આમ કંવાનું એક જગણુ પણ રહેતુ.
ગેટનો મુખ્ય ઇજનેર અગ્રજ હતો એલે એને પોલિટિકલ એજટ
માથે સારો સમય હતો આનો લાભ લઈને એ દીવાન વગેરેને
પૂછ્યા વગર ટ્રાઈ ક્રાઈ વખત મોગી ગકમોની બહાલી મેળી લેતા
જેને પગિણામે ખીજ ખાતાઓને મહન કરવુ પડતું !

રહેતા વડીલટ વિષે દીવાન શામળદાસના પોલિટિશ એજટોએ
વારવાર ખૂન વખાણ કરેલા જે વાચીને જીવાન સત્યુભાઈને
સહજ મનોપ બને મગફળી થતા

આ મમથે પોલિટિશ ખાતામા નાના નાના દેડખાકો
ઓ શિગગારો ખૂન મત્તા જમાવીને એસી ગયા હતા એનું
એક દાગણુ તો એ હતુ કે તે વખતના એ ખાતાના અમલદારો
ધટખડ સરખી અમલદારોમાથી નિમાતા એમને દેશી લાપ્યા નગેતી
આવડતી તેમજ કાચવનું પાન પણ એમનું ધણું ઓપું હતું
આને પગિણામે એ નાના ગોખરો અન્યાય ખપુ ધણું કરતા ઓ
પૈસા પણ ખૂન ખાતા

ભાવનગરનો એક વખતનો એડમિનિસ્ટ્રેટર કર્નલ વોટ્સન તે મમ્મે રાજસ્થાનની કોર્ટનો પ્રમુખ હોતો એણે આ અન્યાય અને લાચિયાપણું નાબૂદ કરવાને લગીન્ય પ્રયત્ન કર્યા પણ હમનસીમે તે વખતે કર્નલ પાર્ટન પોવિટિકલ એજન્ટ હોતો. પાર્ટનને પોતાના હાથ નીચેના માણસોનો વાક વમતો ન હતો. ખીછા હમનમીખી એ હતી કે વોટ્સનના હાથ નીચેના ધણાખરા માણસો નાગર હતા જ્યારે પાર્ટનના હાથ નીચેના બધા વાણીયા હતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ વોટ્સનનું આ મારુ પગલું નાગરોને નહયું. વાણીઆઓએ નાગરો મામા અનેક યુદ્ધ આદર્શો જેને પરિણામે આખા કાઠિયાવાડના રાજ્યોમાથી નાગરોની મત્તા ઝોસરવા માડી

વોટ્સન પોતાના હાથ નીચેના પ્રમાણિક અને વફાદાર માણસોને ઊંચે અડાવવામા ખૂબ રસ લેતો તે પ્રમાણે જામનગરમા મગનલાલ આપુલાઈ વૈદ્યને દીવાનપદ મળેલું આપાલાલ માણેદલાલને જીનાગઢના નાયબદીવાનની જગ્યા તેણે જ અપાવી હતી આ આપાલાલ તે વેળા રાજસ્થાની કોર્ટના હેડક્લાર્ક હતા તેની આ પ્રમાણે ખદલી કરીને તે જગ્યા પૂરવાને વોટ્સને દીવાન શામળદામને એક નિશ્ચય માણુમની લનામણ કરવાનું કહ્યું શામળદામે સરાઈલાલ ગોવિંદગમ દેસાઈની ભલામણ કરી આ તરફ પાર્ટનના માણુમ ગવમલાદુર ભીમજીભાઈ કરીને હતા તે વેળા આ પ્રશ્ને બહુ ગરમ વાતાવરણ ઊપજ્યું હતું, પણ પગિણામે વોટ્સનની છૂત ચર્ચ હતી અને રા બ ભીમજીભાઈને રહેવા માગિસ્ટ્રેટ તરીકે વધારે ઊંચો ટોહો આપ્યો અને ટેડક્લાર્ક તરીકે મરાઈવાવને નીમવામા આવ્યા

રેલ્વે ભાવનગર અને ગોંડલની ગણતી પણ તેનો અમુક ભાગ જીતી નાના તાલુકદારોની જમીનમાં આવી જતો હતો. આને લઈને એ તાલુકદારોને ભાવનગર તેમ જ ગોંડલ જોડે ઝગડો ચાલ્યા કરતો હતો. આ બાબતમાં નિકાલ લાવવા એક રેલ્વે માનિફેસ્ટની નિમણૂક કંવામાં આવી હતી. પહેલા માનિફેસ્ટ તરીકે કર્નલ હંટરની નિમણૂક થઈ હતી. ધણે પ્રમાણિક અને કાબેલ અમલદાર હતો પણ માથે સાથે જગા વડું પડતો દુવાળુ હતો. એટલે એણે તાલુકદારોને પોતાની ગયેલી જમીનના બદલામાં વધુ પડતી રકમો અપાવી.

આ પહેલાં કર્નલ હંટર અને શામળદામ બહુ સાગ મિત્રો હતા પણ આને લઈને એ બેના મન ઊંચાં થયાં હતાં. થોડા સમય પછી મહાગાળ તખ્તમિલજીએ એમની વચ્ચે પાછી સલાહ ઠગવી હતી. કર્નલ હંટર પોલિટિકલ એન્ટ નિમાતાં ગ. બ. સીમંતબાઈને એ જગ્યા મળી હતી. તે ખાતાની હેડ ઓફિસ ભાવનગરમાં થઈ હતી અને આ નિમણૂક થતાં રા. બ. સીમંતબાઈ લગભગ દરરોજ શામળદાસને ત્યાં આવતા. નિમણૂક પહેલાંના સીમંતબાઈ વાણિયા-પ્રધાના નેતા ગણાતા અને અતડા સ્વભાવના લેખાતા પણ નિમણૂક પછી એમનો સ્વભાવ મિલનપ્રાર બહુ જણાયેલો એટલું જ નહિ પણ લલ્લુભાઈના મત પ્રમાણે તો એમનામાં દાસ્તરસની પણ સારી ગણિત હતી. આ ઉપરાંત, સીમંતબાઈ જૈન દિલ્લુદીની માગ અભ્યાસી હતા અને દિવાન શામળદામ વેર્તતના અન્ન અભ્યાસી હતા. એટલે એ બે જણ કલકાના ક્લાંક દિલ્લુદીની ચર્ચા કરતા હતા.

પાછળથી લલ્લુભાઈ પણ સીમંતબાઈના સારા પરિચયમાં

આવ્યા હતા અને એ બે વચ્ચે સારી જોવી મૈત્રી પણ બંધાઈ હતી.

ન્યારે મહારાજ તખ્તસિંહજી સ્થીર વયના હતા ત્યારે ઉનાળામાં ગોપનાથ જતા. ત્યાં એમને માટે સુંદર મહેલ બંધાવવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત, દીવાન, મુખ્ય દાકતર, પ્રાઇવેટ સેક્રટરી અને ખીજા નાના અમલદારો માટે પણ તેમના મોલા પ્રમાણેનાં મકાનો બાંધી કરવામાં આવ્યાં હતાં. મહારાજનો મહેલ સુંદર છતાં સાદો હતો અને તેમના મહેલમાં તેમજ દીવાન વગેરેના મકાનમાં બહુ સાદું ફર્નિચર રાખવામાં આવ્યું હતું. આ સંબંધે, લક્ષ્મીભાઈ જણાવે છે કે આ ફર્નિચર કરતાં વધારે લપકાવાળું ફર્નિચર મેં મુંબઈના ઘણા શેડીઆઓને ત્યાં જોયેલું હતું.

મહારાજ ગાદીતકિયે બેસતા અને સામે અમલદારો જનજમ તથા ગાલીચા ઉપર બેસતા. સવારના રાજ્યનું કામકાજ ચાલતું. બપોરે થોડી વિશ્રાંતિ લેવાતી અને સાંજે ગાડીમાં કે ચાલતા ફરવા જવાની યોજના રખાતી. બહાર જઈ આવ્યા પછી સંગીતની નાની મહેફિલ ગોઠવાતી અને પછી વેદાંતનું વાચન તેમજ પાતાલાઈની ચારણી શૈલીમાં વાતો થતી. દીવાન શામળદાસને શેતરંજનો બહુ શોખ હતો પણ દીવાનગીરીના કામના બોળને લીધે શેતરંજની મગજમારી એમને સ્ત્રી નહિ એટલે એ પણ એમણે રમવી છોડી દીધેલી. એના બદલામાં એઓ ‘ઝરાફ’ નામની રમત ક્રાઈ ક્રાઈ વાર રમતા. આ ‘ઝરાફ’ ને શેતરંજનું હિન્દી સ્વરૂપ ગણાવી શકાય. તેમાં શેતરંજનાં બધાં મોઢરાં ઉપરાંત, શાહખદા, કાનૂગા, કોટવાલ વગેરે ખીજાં વધારાનાં મોઢરાં હતાં. શામળદાસને ન્યારે વખત મળતો ત્યારે પોતાના ખાનગી મંત્રી

હૃદયસિંગ જેડે આ રમત રમતા. આ મિત્રાય કાઈ કાઈ વખત એઓ 'દશાવતાર' નામની રમત રમતા. આ રમતનાં પાનાં અંગ્રેજી ખાવન પતાંને અમુક પ્રમાણમાં મળતાં આવતાં. ઘણું કરીને એ આકારમાં લંબચોરસને બદલે ગોળ આવતાં. એ ગંજીશાની રમત હવે તો લગભગ અદ્યત્ત થઈ ગઈ છે. અમુક વર્ષ પછી લક્ષ્મીભાઈ પોતાનાં ખીજ વારનાં લગ્નથી લોળાનાથ સારાભાઈના કુટુંબ જેડે સંબંધમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે આ દશાવતારની ગંજીશાની રમત લોળાનાથભાઈના કુટુંબના ત્રણયાર માણસને શીખવેલી જેમાં શ્રી ગદુભાઈ ગોપીલાલ ધ્રુ પથ હતા.

આ ગોપનાથની જગ્યા અને ભાવનગર વચ્ચે મોટી નદી હોવાથી, પૂરને કારણે એવું થયું બનતું કે ભાવનગર અને ગોપનાથ વચ્ચેનો બ્યવહાર દિવસો સુધી અટકી પડતો. વળી તે સમયે એ બે સ્થળ વચ્ચે તારનો સંબંધ હોતો નહિ એટલે ભાવનગર અતિશય જરૂર હોય છતાં મહારાજ ત્યાં જઈ શકે નહિ એવી પરિસ્થિતિ હતી.

આથી શામળદાસે ધનનેરોની સલાહ લઈને હાથબાંધે સ્થળ મહારાજના ઈનાગાના વસવાટ તરીકે પસંદ કર્યું. હાથબાંધ ભાવનગરથી માત્ર સત્તર માઈલ દૂર અને વચમાં કાઈ નદી જેવું નિદ્રા નહિ. દરિયા કિનારે આવેલું છે છતાં ત્યાં મીઠા પાણીના કૂવા સારા ખોદી શકાય તેમ છે. ૧૮૮૧ની સાલમાં મહારાજ તખ્તસિંહજી હાથમ હતા ત્યારે લક્ષ્મીભાઈ, રાજ્યની તેમની નોકરીના પહેલા વર્ષમાં મહારાજની સાથે તેમના મંત્રી તરીકે સાથે હતા. એજ વેળા ત્યાં સમાચાર મળેલા કે મહારાજને સરકારે કે. સી.

એમ આર્થ તો ધીકામ આપ્યો છે

હાથમમા લાતુભાઈને અંગ્રેજીનાં પાઠ્યપુસ્તકો તેમ જ બીજાં માસિકો અને સાપ્તાહિકો વાચવાનો મારો સમય મળતો તે સમયે શુજગતી મામિકો બહુ થોડા નીકળતા અને સાપ્તાહિકોની પણ તગી જ હતી એટલે લાતુભાઈ તો બહુધા અંગ્રેજી જ વાચતા.

આ સમયને વિષે લાતુભાઈ એક સ્થળે જણાવે છે કે—

હું તે વેળા બ્રિટિશ રાજ્યનીતિમાં ઘણું સમજતો ન હતો. પણ સ્કુલમાં તેમજ ખાનગી વાતમાં મી જીનવાળાએ વારવાર કહેલું તે ઉપરથી મારા મનમાં એટલું ઠમી ગયેલું કે અંગ્રેજ રાજ્ય નીતિપ્રકરણમાં હિન્દીઓએ હંમેશા વિખરણને ટોકા આપવો જોઈએ તે વેળા ગ્રેડસ્ટન બેનવાળાનો વીર-પુરુષ હતો અને એની અસર મને પણ સારા પ્રમાણમાં થયેલી હું એડસ્ટને પારનામેટ તેમજ બહાર કરેલા બાપાણે અંગ્રેજ દૈનિક અને સાપ્તાહિકોમાં વાચતો.

લાતુભાઈએ તેજ સમયે પાઠ્યપુસ્તક “Selected Poems from Byron” વાંચેલું અને પરિણામે બાપરનના કાવ્યોથી એટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયેના કે તેના બધા જ કાવ્યો એમણે વાંચી નાખ્યા અને તેના ટૂંકા કાવ્યો તો અનેક વેળા વાંચેલા બાપરનની નાની નાની જીવનકથાઓ, અને તેના કાવ્યોની મંત્રીશાઓ પણ એમણે એ અગામી વાંચેલી એમના શબ્દેશ કહીએ તો મને એ કાવ્યો એવા મમતા કે મારા સ્કૂલ અને કોલેજના દિવસોમાં બીજા મિત્રો આગળ હું એમથી હતારા બોલતો. અનબત બહુ લાખા સમય પછી હું અત્યારે બાપરન વાંચુ છું ત્યારે મને તે વેળા જે તીવ્ર અસર થયેલી નથી થતી પણ એટલું કારણ તો વચની વૃદ્ધિ દરો બાકી હતી પણ હું એટલું તો માનું છું કે બાપરનમાં વાંચકોને પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પણ આકર્ષવાની જે અદ્ભુત શક્તિ હતી તેવી શક્તિ ઘણા થોડા અન્ય અંગ્રેજ કવિઓમાં દરો.

પ્રકરણ ચૌદમું

૧૮૮૧માં સંપુર્ણ ભાવનગર ગાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા અને માત્ર બે વર્ષ પછી ૧૮૮૩માં એમના પ્રથમ પત્ની નાનીમહેનતુ લગભગ મોળ-મનરની કુમળી વયે દુષ્કર અવમાન થયું સંપુર્ણના અભાવ કુણે અને એલાગ હોઇ એમને આ જખમથી ખૂબ લાગ્યું. પણ માથે માથે પ્રભુની કૃપાને આધીન થવાની વૃત્તિથી તે એ જખમને સાતિથી અને આશ્વથી પચાવી ચક્ષા.

પ્રકરણ ચોથામાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે એ અગ્રમાં પિતા શામગદામની તબિયત ધીમે ધીમે લઘવા માંડી હતી એટલે એમણે સંપુર્ણને એમના પ્રથમ પત્નીના મૃત્યુ પછી વગરે દિવસ ગદીને બીજી વાર લગ્ન કરવાનું મમનનું. તે સમયમાં મોટી ઉમરની કન્યા મેળવવાની મુશ્કેલી ધણી હતી. પણ સંપુર્ણાઈ વિદુર ચતાં ધણાં આગપોલી નજરે એમના પ્રત્યે અભાવિક રીતે જ આકર્ષાઈ હતી. એમાં અમદાવાદના મુખ્યિક નાગરિક સ્વ. જોગાનાથ સારંગાઈના પુત્ર સ્વ. ભીમરાવ દીવે-રીયા અને તેમના પત્ની, સ્વ. બાપુભાઈ દયાચકરના બીજા પુત્રી સ્વ. ચતુરદાસી પણ હતાં.

ભીમરાવને ત્રણ પુત્ર અને ચાર પુત્રી હતાં. સ્વ. વ્યંહરવ, સુવેન્દ્રરાવ, સ્વ. વીરમીત્ર, સ્વ. ચીંબહેન સ્વ. વસુમહેન,

સ્વ સસવતી અને સ્વ કુસુમ એમા સસવતીનો જન્મ ૧૮૭૦મા થયો હતો એટલે ૧૮૮૩-૮૪મા એમનું તથા તેજ-ચૌદનું હતું માળ પે તેનું માથું લાલુભાઈ માટે મોટું સસવતી જન્મ્યા પછી, પહેલ આરપાત્ર વર્ષ માળાપ બોડે, મુળધર્મા ગોગાજી ગોઠળામની ચાલમા ગેલા તે વેળા એમના મૌથી મોટા બહેન દેશવળા [ઈ] ચી'બહેન અને મોટાભાઈ વ્યઘ્નભાઈ પણ એમની માથે હતા પાંચેક વર્ષના થયા એટલે મુળધર્મી અમનાવાદ બહુવા આવેલા અમદાવાદમા મીરજાપુરમા જગાલાઈ ગેલાળો બગનો ભાડે ગાખ્યો હતો તેમા ગો દુબ ગેલું હતું વચમા ચોડો મમય વડોદરા પણ ગયેલા કાગળુ કે લીમલાઈને વડોદરામા નોખરી મળેલી લગ્ન થયા તે વેળા સસવતી સાખા પટેનની પોતમા વડીનો સાથે ગેતા હતા

શ્રી વિદ્યાબેન નીન-૬ સસવતી વિષે લખતા “લેડી વિદ્યા-બહેન અભિનંદનપ્રથમા લખે છે

“સસવતી ધણી જ રૂપાળા અને તેજનો અંબાર જેવા લાગતા હતા ૧૬મા એ સહેજ નીચા હતા તેમનો અભ્યાસ અંગ્રેજી પાઠ્યમા ધોનલા કુધી હતો માતાપિતાની ખાનદાની સસવતીમા ઠીકરી હતી એટલું જ નહિ પણ દ્વિગણિત થઈ હતી તેજ વર્ષની ઉમરે તદ્દન અમર્યા, પરાયા, નાનામોટા અનેક માણસોવળા સાસરના કુટુંબમા તેઓ ગયા કુટુંબ અજબું એટલું જ નહિ પણ ગમ પ્રદેશ નવો, રીતરિવાજ તદ્દન નુદા, ધનવૈભવ અને સત્તાના ગર્વપૂર્ણ કુટુંબમા આ નાનકડી બાળા એએકે બહુને પ્રિય થઈ પડી એ તેની સાચી લાખકાતનું જ પરિણામ રહ્યું જેઠ-જેઠાણી, જાજરમાળ પ્રતાપી નણદ, બાલુજે, કત્રીજ, સહુનો મુકામ એને લા અને સાક્ષાત કોઈ દેવી હોય તેમ સસવતીના તેજમા સદ્

કાઈ અનર્થ થયા હતા એ વાતની સાક્ષી બાવન રામા અનેક મનુષ્યો પૂરે છે "

પણ સસવનીના લગ્ન લેખુભાર્ગવે જોડે નહીં થયા તે પહેલાં એમના વિવાહ બેચરવાદ જીવજીવણ સૈયદના પુત્ર મગનલાલ ઉર્ફે ગંગોત્રી જોડે થયા હતા આ વિવાહ દાદા ભોગનાથ, પિતા ભીમગવ તેમ જ માતા ચતુરમાને બહુ પસંદ નહોતા પણ એટલે એ બામનની સાગ્રાદ ચાલ્યા કરતી હતી આખરે સસવનીના મામા કનૈયાલાલ ગિરધરલાલ મુના મહેતાથી એ વિવાહ તેડવામા આવ્યો અને લેખુભાર્ગવે ગ્રાથે કરવામા આવ્યો

આ વિવાહ કરતી વખતે લેખુભાર્ગવે મેટભાર્ગવે વિદ્વાદામ અને એમનું મજા અમદાવાદ આવીને ધીમટામા મગનભાર્ગવે કમચદ શેલ્લી હવેલીમા ભિક્ષુ હતું ત્યાંકોની આપને પણ ધર્મ લેખુભાર્ગવે તે વખતે સસવનીના પક્ષમાંથી કેંઈએ ખાસ જોરેલા નહિ માત્ર નગરિહગવ અને મુખ્યગવે એમને પેરેજના સમયમા દોરતા એથી વિવદાસે લેખુભાર્ગવની હાજી બતાવીને બધાને જોડેનો સંતોડ આપેનો સાગ્રાદ રીતિપુત્રર સસવનીના કુટુંબના જે ૭ અગાધાલના જમાઈ સાધા પણ ઉર્ફે મનુગમ વિદ્વાદામને ઉતારે મયા અને વિવાહનું નક્કી કર્યું તે પછી તરત જ સાધા પાયા દન્યાને લઈને સાવનગર જઈ આગા ત્યાં રીતસગની રૂઢિ કરતા પણ તેમનો વધારે મમત થયો

અમદાવાદમા તે વેળા વડનગર નાગરો પેતની દન્યાને ખદાગમ જવા દેતા નહિ એટલે અને પેતો કરેતો વિવદ તો નામ આવ્યો એણે અમદાવદની નાગરી ન્યાતમા ભોગનાથના કુટુંબને ખૂબ ફિટકાર

કરવામાં આવ્યો. ધણાઓએ તો એટલે મુઠી કહ્યું કે ભોજાનાથે પાંચસા લખને ડાસો વર શોધ્યો. જો કે લલ્લુભાઈનું વય ૧૮૮૪માં માત્ર એકવીસ વર્ષનું હતું છતાં એમનો લાભો, પહોળો પ્રચંડ દેહ ગૌરવર્ણી આકર્ષણ મુખમુદ્રાથી તેમનું વય ત્રીસ-પાંત્રીસ પણ ધારી શકાતું (અને તે વેળા ત્રીસ-પાંત્રીસનું વય ધડપણમાં ગણાતું.)

લગ્ન વખતે, શામળદાસની તબિયત બરાબર નહિ હોવાથી એઓ અમદાવાદ જઈ શક્યા ન હતા અને વિકલ્પદાસ મોટી જાન લખને આવેલા. તેમનો ઉતારો રાજપુતમાં આવેલ મગનભાઈ શેઠની હવેલીમાં હતો. હજીરાની પોળમાં આવેલા મોટા ડહેલામાં એમનું રસોડું રાખવામાં આવ્યું હતું અને હજીરાની પોળથી લાખા પટેલની પોળ સુધી, છાંયડા માટે મોટા મોટા ચંદ્રવા બાંધી દેવામાં આવ્યા હતા. લાખા પટેલની પોળને નાકે આવેલા મુનશીજીના ડહેલામાં કન્યાપક્ષ તરફથી વહેવાઈઓ અને રાતિ-ભોજન માટેનું રસોડું હતું. લલ્લુભાઈ તરફથી મૌલાબક્ષ અને શાંતારામ જેવા ઉસ્તાદોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને સૂરતમાં તે વખતે બહુ વખણાતું નનુમિયાતું વાળુ સૂરતના નાગર ગૃહસ્થ અને સખ જજજ મુકુંદરાય મલિરાય મારફતે મંગાવ્યું હતું. વરપક્ષની તહેનાતમાં કન્યાપક્ષ તરફથી નોકર-પટ્ટાવાળામાં બાપુ, ચંપો, કરીમ, નરસિંહ, કોચમેન ભાણુ પટેલ, ખીમા પટેલ વગેરેને મૂકવામાં આવ્યા હતા.

વહુવરના વરધોડામાં ખાસ લાલનગરથી આવેલ પારસી કોચમેનથી પોળમાં ચારધોડાની ચોકડી અંદર ગર્ભ નહિ તે ભોજાનાથના ગાડીવાળા જેયદ પટેલે લઈ આવી આપી તે ઉપરથી

વરપક્ષનાએ એને મારું ધનિમ આપ્યું હતું.

હવે સમયે ત્રેડીઆઓમાં ત્રેમાલાઈ નગરશેઠ, લેમ્બાંગલાઈ શેઠ, સારાલાઈ, મગનલાઈ હરમચંદ વગેરે હાજર હતા. ખેડાના વડીલ હગનલાલ તથા નાનૂ કેશવલાલ, વડોદરા રાજ્ય તરફથી અમલદારો અને અગવંતરાય મુનશી, ચીમનરાવ બક્ષી વગેરે હતા અને મહારાજ તરફથી પોપાઈ પણ લાગ્યા હતા. રાધનપુર રોડ તરફથી નવાએ હરિલાઈ ઠાકીરને મોકલ્યા હતા.

હવે વખતે સહુલાઈએ અમદાવાદી રિવાજ પ્રમાણે ફૂલનો ખૂંપ નહેતો પડેયો પણ ભાવનગરમાં વરરાજ પહેરતા તેવી લીલા રંગની ટોપીમાં ફૂલ ખેડ્યા હતાં, અને શાલ ઓઢી હતી. સઘળી વિધિ નાગર ન્યાતના ગોર નારણજી પંજાએ અમદાવાદી નિયમાનુસાર કરાવી હતી.

સાતિમેળન વખતે જ વરમાદ તૂટી પડ્યો હતો એટલે હિંમતભાઈ-કન્યા પક્ષના પિતરાઈ કાકા-એ પોતાના મોઢા ધરના ત્રણે માગમાં બેસવાની ગોઠવણ કરી આપી હતી. કન્યા પક્ષ તરફથી વડોદરથી ખાસ પરવળના કાયબેકાથળા, સુરતથી મીઠાઈ અને મુંગઈથી મેવો મંઝાવવામાં આવ્યો હતો. એ વખતનો સુરતનો જાણીતો ફોટોગ્રાફર જમિયતરામ પણ આમંત્રણથી હાજર હતો. જન ભાવનગરથી આવી હતી રપેસલ ટ્રેનમાં અને ગઈ પણ રપેસલમાં. સ્વ. વ્યંહટરાવ દીવેડીયા એક ઠેકાણે પોતાની નોંધપોથીમાં નોંધે છે કે,

જનરમાન ખેડાંએમાં વરપક્ષ તરફથી અનેપકુંવર અને અમાસ

એટલે કન્યા પણ તરફથી જીજીબહેન હતાં. બંને ભગ્નરમાન અને આવા તો અનેક પ્રસંગો એ લોકોએ ઉકેલી નાખેલા એટલે વાતચીતમાં પણ બંને એક બીજાથી ગાંઠ્યાં ભય તેવાં ન હતાં.

આ સ્થળે સહજુલાઈની નવી હવેલીનું સ્થાન તથા વર્ણન આપવું યોગ્ય ગણાયે. આ હવેલી તેમણે તેમનાં સસવતી સાથેનાં સખ્ત થયાં તે પહેલાં દસેક માસ પહેલાં જ બંધાવી હતી. એમનું જૂનું મકાન નાગરપોળમાં હિમજા માતાના મંદિર પાસે આવ્યું હતું. આ જૂના મકાનનાં બારણાં પશ્ચિમ તરફ નાગરપોળમાં પડતાં હતાં સાંધી દક્ષિણ તરફ જઈને ડાબા હાથ તરફ ફરતાં ફવાપરી રોડ ઉપર જવાય. એ ફવાપરી રોડ અને દીવાન પરા મળે ત્યાં જમણે હાથે બારટન લાયબ્રેરી. દીવાનપરામાં ડાબે હાથે વળતાં ડાબે હાથે જ ઉપર દિશા તરફ જતાં એમની નવી હવેલી છે. એનાં બારણાં પૂર્વ દિશાએ એ માર્ગ ઉપર પડે છે.

ત્રણ માળની આ કુશાદે હવેલીમાં દાખલ થવા માટે ઢહેલાનો મોટો દરવાજો અને દાખલ થઈએ એટલે ફગિયું જેમાં વચમાં ફવારો આવેલો છે, એ ફગિયામાંથી મકાનમાં જતાં મોટી ઓશરીઓની વચમાં વિશાળ ચોક. એ ચોકમાં થઈને અંદર જઈએ ત્યાં સહજુલાઈનો પોતાનો, તેની પછી સસવતીનો અને તેની પછી તિજોરીના એમ ત્રણ ખંડ છે. તિજોરીના ખંડ પાસેના ખંડમાં ઓઝોની મુલાવટ કરે માટે વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. બધાં કુટુંબજનો ત્રીજા માળની વિશાળ મેડીઓમાં સૂતાં.

સસવતી પરણીને સાસરે આવ્યાં તે વેળા તેમને ત્યાં એક ગાય, ચાર પોડા, જે શગરામ, એક લેડો અને એક વિદ્યારિયા એટલા હતાં.

સ પુત્રાઈ રેવન્યુ કમિસ્નર હતા તે વખતની તેમની દિનચ્યાં
સંગલગ આવી હતી.

સવારે પાચ વાગ્યે બિંતા ચાહપાણી પીને વાચન અને
કામ માહાદેવેક સુધી ત્યાં ફેડે જમવાનું અને પછી કલકેક
નિદ્રા તથા આગમ પછી ઓફિસ પાચ-સાડપ વે પાછા આવી
બે માર્કલ દર આવેલ વિનવાડીએ જતા, જ્યાં મિતિપર્ડ, તેમજ
ટેનિમ ગમવાનું સાડામાત-આઠ વાગ્યે થેર આવવું અને જમીને
માહા નવે સૂઈ જવું તે વખતે સહ પુત્રાઈ શેખીન ખાનાર હતા
પણ કોઈ વાની પ્રત્યે તેમને ખામ પસપાત નહોતો મવારે
જન્મવામા રોટલી, દાળ, ભાત, શાક અને માથે છાશ તેમજ
અથાણા, અને માળે દશમી દૂધ, બે શાક તથા અથાણા એટલું
મામાન્ય રીતે હતું.

તેમને તે મમયના વાચનમા ખાસ તો 'બોમ્બે ગેઝેટ' અને
'દાષ્ટમ્બ એન્ડ ઇન્ડિયા'—જે ગતના નવ વાગે, સજના મેલની
દપાલમા આવતા કાબો, ફીનચૂરી, જીવનકયાઓ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન,
ગણિત, મૂળ મન્કૃતમા ઉપનિષદો—જે ગ્રન્થો નગ્મેગમ જાની માથે
પોતે વાચતા—વગેરે હતા.

તે વખતમા જૂનામા જૂના માણસોમા બહેચરદાસ અને
રેવારાજ ગિગ્ગલસકર ત્રિવેદી હતા બહેચરદાસ એમને ત્યાં વર્ગો
સુધી મુનકમા પણ હતા અને ૧૯૨૫ના ફેબ્રુઆરીમા મૃત્યુ પમ્યા
હતા રેવારાજ ત્રિવેદી ભાવનગરના ધર્મો દિસામ-કિતાબ ધણા
વગર લગી ગણતા તે ૧૯૪૮મા ગ્રુન્ડા સહપુત્રાઈના બે પુત્રો

પૈકુંભાઈ (મુંગઈના માણ નાણામંત્રી) અને જ્યોતીન્દ્રભાઈ નાના હતા ત્યાર તેમને રૈવાશકર બણાવતા પણ ખરા.

સત્યવતી સામરે આઝ્યાં ત્યારથી લલ્લુભાઈ એમની સાથે બેસીને નવલકથાઓ અને કાવ્યો વાંચતા. પણ એ બંને પ્રકારનાં પુસ્તકો અંગ્રેજી સાહિત્યના જ હતાં. ગુજરાતી તો નહિ જેતું જ વાંચવામાં આવતું. વિક્રિક કોલિન્ગની 'ધ વુમન ઇન જ્હાઈટ' તે વખતે એમણે સત્યવતીને વચાવેલી એમ કહેવામાં આવે છે.

એમના રસોડા ઉપર સૂરતી જમણની અસર ઠીક પ્રમાણમાં જણાતી કારણ કે તે વખતે ભાવનગરમાં સૂરતીઓ ધણા હતા.

સત્યવતી પરણીને ભાવનગર આઝ્યાં, જ્યાં થોડો વખત રહી અઘ્ય મમળ માટે વડોદરે પિતાને સાં ગયાં હતાં. તે સમયનું એક સુંદર સંસ્મરણ વ્યંકટભાઈ પોતાની નોંધપોથીમાં લખે છે:

હું (૦૪ કટભાઈ) અને મારી બહેન સત્યવતી બેઠા બેઠા વાતો કરતાં હતાં અને અમારાથી નાનો, દસેક વર્ષનો સતુભાઈ તે સાંભળતો હતો. અમે એવી વાતોએ ચડ્યા હતા કે ઈશ્વર કેવા હશે ? માણસો પણ કેવા કેવા વિચિત્ર મગજના એ હાવત કરે છે ? અને કૃષ્ણજીવિ પણ અત્યુ મોસમમાજ થયા કરે એ પણ કેવા ગદગદ ધાન્ય છે ? એ એટલામાં કશું કે ઈશ્વર પાતે તો નિરાકાર નિરજન છે અને કુદરત દ્વારા એ જાતુ કરાવતો હશે આ ઉપરથી સતુભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે “એ ‘ કુદરત ’ કેવી હોય અને કયા મને ? ” સત્યવતીએ ગભીર મો રાખીને કહ્યું કે “ લો, આ બે પૈસા અને બજારમાં ગાધીની ફાંફને જમો તો ત્યાંથી મળશે ” સતુભાઈ એ પ્રમાણે ગયેલા અને નિરાશ થઈને પાછા આવેલા.

લલ્લુભાઈના ઉપર એમની જાણવાવચારમાં જેમની ખૂબ અસર

હતી તે પ્રભાવશાળી કાકીના વિશે થોડુંક તો આગળના પ્રકરણોમાં
કહેવાઈ ગયું છે, પણ અહીં તે મમયના નાજ પકાશીઓ. પામેથી
સીંધળેન હકીકત જણાવવાની ધરજ રોકી રાકાતી નથી. “કાકીના
પદનીસ વર્ષની ઉંમરે વિધવા થયેલા એટલે એમને સધવા તો
જોયેલા કોઈને યાદ જ નથી તે મમયમાં નામર વિધવા સ્ત્રીઓમાં
પહેરાતા લાલ રંગના ડડીયામાં જ એ હમેશાં જોવામાં આવતા.
રાતના માઝા નવેકને મુખારે કાકીના લલિતુભાઈને લા જઈને બહારથી
ખૂમ મારે કે “લલિતુભાઈ, હું આવું છું, હો !” પગિણામે જો
લલિતુભાઈ અને સત્યવતી હીચકા ઉપર સાથે બેસી વાતો કરતા હોય
તો વડીનો આગળ મનાળો સચવાય તે રીતે છટા છટા બેમવાની
આ પ્રમાણે તક આપવામાં આવતી કાકીના પયોતેર-છોતેરમે વર્ષે
ગુજરી ગયેના.”

આ દરમિયાન, પિતા શામળદાસની તમિયત લયકતી જતી હતી
પ્રકરણ ૪ થામાં કલા પ્રમાણે એમને ‘લાઈફસ કિઝીક’ લાગુ પડ્યું
હતું અને સુધારવું અશક્ય હતું. ધીમે ધીમે તમિયત વધુ અને વધુ નરમ
યતી ગઈ અને તા ૨૫-૮-૧૮૮૪ને દિવસે શામળદાસ મૃત્યુ પામ્યા.

મકરણ પંદરમું

૨૫ -૮-૧૮૮૪ને દિને દીવાન શામળદામ મૃત્યુ પામ્યા અને ૨-૯-૧૮૮૪ને દિને તેમના મોટા પુત્ર ચિત્રવદામને મહારાજ તત્ત્વમિહજીએ દીવાનપદું આપ્યું. લા'પુલાઈ રેવન્યુ કમિશનરે નિમાયા આ પ્રમાણે અને ભાષણો લેવા પદની પર હતા ત્યાં લગભગ પંદર વર્ષ મુધી રહીને દુષ્કાળનિવારણ, રેવન્યુ એસેમ્બેટ, રેલ્વે એન્જિનિયરિંગ અને શામળદામ કોલેજ વગેરે અનેક નાના મોટા પ્રયોગો નિકાલ કરતા એ બે ભાષણોએ અદ્વિત સહકાર સાધ્યો હતો. એટલા લાભ માળામાં એમની વચ્ચે એક જિવમ પણ મન લેવા થઈ ન હતા તેમ જ રાજ્ય પ્રત્યેની તેમની વફાદારીમાં જરા જોટલી પણ ઊંચુપ નહોતી આવી.

શામળદામનું સ્મરણ તાલુ રાખવા મારે કશુંક કરવાની મહારાજની તત્ત્વજ્ઞ હતી એમને તો એક મોટી માધ્યમિક શિક્ષણની સાળા કાઢવી હતી પણ જુવાન લેફ્ટુલાઈએ જુવાનીને સહજ સાહમરતિથી આર્ટ્સ કોલેજ કાઢવાની યોજના સૂચવી મહારાજને તે પમદ પડી અને લેફ્ટુલાઈને એ યોજનાને અવહાર રૂપ આપવાનું દહેવામાં આવ્યું. લા'પુલાઈએ સ્થાવનગરની હાર્દિક્ષના હેડ-માસ્ટર મિ. હિનવાળાની અને પોતાના મુજબના ખાસ મિત્ર મદાદેવ ગોખલેની મદદ લીધી મદાદેવ ગોખલે તે વેળા તાતના

જ એમ એ માં પાસ થયા હતા અને એક્સિસ્ટન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થના માનીતા શિષ્ય હતા સહુભાઈએ તેમને લખીને પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થની સલાહ પ્રમાણે આ યોજના તૈયાર કરવાનું કહ્યું ગોખનેએ ખૂબ ઉત્સાહથી કામ શરૂ કર્યું અને વર્ડઝવર્થની એમને સારી મદદ મળી ગોખને અને વર્ડઝવર્થ આ પ્રમાણે આ યોજના તૈયાર કરવામાં ન હોત તો કદાચ એ કોલેજ અસ્તિત્વમાં આવત જ નહિ એવી સહુભાઈની માન્યતા હતી, કાગણ કે આગભથી જ એના માર્ગમાં વિદ્ય આશુ સુખર્ષ સરકારની એકિકકયુટિવ કાઉન્સિલના એક સભ્ય મે જેમ્સ એથવેર્થ પીને મહારાજ તખ્તસિંહજીને કહેવડાડ્યું કે ભાવનગરમાં મેનેજ સ્થાપવાનો વિચાર બધે રાખવો અને એને બદલે અમદાવાદની શુભરાત કોલેજ માટે એક લાચ મકાન બંધાવી તેને શામળદામનું નામ આપવું મહારાજ તેમ જ સ્વ શામળદાસ બનેનો એથવેર્થ મારો મિત્ર હતો એટલે તેની આવી વર્તણૂકથી મહારાજને બહુ નવાઈ લાગી

મહારાજ તેમ જ વિશ્વદામને આવા મોટા સરકારી અમલદારને માફ લગાડવાનું યોગ્ય લાગ્યું નહિ પણ માથે સાથે એ બનેને ખાતરી હતી કે ભાવનગરમાં મેનેજ હોય તો તે રાજ્યની પ્રજાને તો શું પણ આખા કાઠિયાવાડની પ્રજાને જેટલો લાભ મળે તેટલો લાભ અમદાવાદમાં મેનેજ હોય તો ન જ મળે આથી એમની સૂચનાથી સહુભાઈએ મહાદેવ ગોખનેને લખ્યું કે આ પ્રમ મનુષ્ય જરૂર પડે તો પ્રિન્સિપાલ વર્ડઝવર્થ યુનિવર્સિટીના ચાન્સેલર નામદાર ગવર્નરને પણ મળવું સર જેમ્સ એથવેર્થ પીનેને નિતી પત્ર લખવામાં આવ્યો જેમાં જણાવવામાં

આવ્યું કે કાઠિયાવાડની પ્રજાને ભાવનગરમાં કોલેજ ચલાવી બહુ મારો લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એટલા માટે ત્યારે પણ પ્રશ્ન એમની પાસે નિકાલ માટે આવે ત્યારે એમણે મામા થવું નહિ. એને પગિણામે પીત્તમાહેણે પોતાનો વિરોધ પાછો ખેંચી લીધો.

આ પત્રું એટલે નવી મુશ્કેલી ઊભી થઈ. સિડિક્ટે એવો મત દર્શાવ્યો કે રાજ્યે કોલેજના નિભાવાર્થે કેવાં પગલાં લીધાં છે તે પહેલાં જણાવવું જોઈએ તો જ એની આપનાની મંજૂરી મળી શકે એવી એક ડેપુટેશન સુબંધ મોકલવામાં આવ્યું તેના ગંગેવાનને મહાદેવ ગોખલેએ મારી મદદ આપી અને તેને વર્ડ-ઝર્જ માધે પણ મેળવી આપ્યો. સિડિક્ટને આખી યોજના મમજવવામાં આવી અને આખરે યુનિવર્સિટીએ પાંચ વર્ષે પ્રીનીઅમની (દાલતુ 'ફર્સ્ટ ઇયર') પરીક્ષા સુધીના અભ્યાસક્રમ માટે બહાલી આપી.

આ બધી વાતોના બાદ માલ્ટી હતી તે અરસામાં લાંબુલાઈએ કોલેજ માટે મારા પ્રેક્ટિસર મેળવવામાં ચૂંટાઈ ગયા હતા, ગોખલેએ લાંબુલાઈને એક પત્ર દ્વારા વર્ડઝર્જનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે અગ્રેજી માહિલ અને ઇતિહાસના પ્રેક્ટિસરને જ પ્રિન્સિપાલ તરીકે ચૂકવો જોઈએ અને તે પણ અગ્રેજ હોવો જોઈએ એ મમયમાં, જે કોલેજ દૂર મુદતમાં ખી એ ની ટીચી સુધી વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરનાર હતી, તે કોલેજના વડા તરીકે ટાંચ ફિન્ડને નીમવાનો વિચાર તો અશક્ય જ હતો. દીવાન પિટ્ટનામે એ ઉપગ્રથી ભાવનગર ગળ્યના ઈન્ડિઅના

એમટ મર મેવેગ્યા એમ લાવનગરીને પત્ર લખીને સૂચ્યુ કે
 એમણે લાના થોડા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો મત લઈ જાહેર ખબર
 આપવી અને ઉમેદવારોમાથી લાયક આદમીને ચૂંટવા એક નાની
 સીનેટ કમિટી નીમવી. મામિક પગાનો દર ૫૦૦+૫૦૦૭૫૦
 રાખવામા આ થો હતો જે મહિનામા લાવનગરીનો જવાબ આવી ગયો
 કે આર એય ગનિયનની નિમણૂક કરવામા આવી છે. હોનવાળાની
 સલાહ લેતા એમણે ફિઝિકમના પ્રોફેસર તરીકે અને જ્યારે કોલેજમાં ઈન્ટર
 અને બી એ ના વર્ગો શરુ થાય ત્યારે અગ્રેજના મદદનીશ તરીકે
 રહેવાનું કમિયુ અને પરિણામે એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો કે
 હોનવાળાએ હાલ તુરત ફિઝિકસના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરવું પણ
 સાથે સાથે હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર તરીકે પણ ચાલુ રહેવું ગણિતના
 પ્રોફેસરની જગ્યા માટે લા નુભાઈએ ફરજિયાત એય દસ્તુરને
 (૫૭૧થી મુમર્ઝ યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રાર અને લલ્લુભાઈના પગમ
 મિત્ર*) પુછાવી એય અને એમની હા આવી ગઈ મજૂતાના
 પ્રોફેસર તરીકે મથિયલ લિવેરી અને ઇતિહાસના પ્રોફેસર તરીકે
 મિ બરજોરજ એનીની નિમણૂક થઈ શામળામ દોતાનના મૃત્યુ
 પછી માત્ર ચાર માસમા કોલેજ શરુ થઈ તે મહારાજા તેમ જ
 લલ્લુભાઈનો એ દિસામાં ઉત્સાહ બતાવી આપે છે એક કામચલાઉ
 મમનમા એ કોલેજ શરુ કરવામા આવી હતી અને કાપમી મકાનનો

* પોતાના જીવન પર એમનો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો હતો તેમાં
 સ્વ સર લલ્લુભાઈ. આ એક એય દસ્તુર ઉપરાંત બારતરોજક ગો કે
 ગોખલે તથા બાલેરજ પદસાદને ચલાવતા આ ઉલ્લા શૃદ્ધત્યની સૂચનાથી,
 અમારી બહુ પ્રમાણે, આકર્ષિત થઈ કૃષ્ણ કાળ રવ. સૌ મુખતિવહેને (સર
 હના પુત્રી) ગુજરાતીમાં દિગ્વ મેવપાલ બાલ નામથી ઉવારેલું નરસિંહરાવે
 અને “બહુ અમે વિજયી પ્રવાસ કહો છે

પાયો નાખવાનું મુહૂર્ત ૨૫-૧૨-૧૮૮૫ ને દિને કરવામાં આવ્યું હતું.

કોલેજની સ્થાપનામાં લલ્લુભાઈએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો એટલે કોલેજના કામકાજ માટે એક બોર્ડ સ્થાપવામાં આવી તેના પહેલા મંત્રી તરીકે લલ્લુભાઈને નીમવામાં આવ્યા. તે ત્રણે વરસ દરમ્યાન લલ્લુભાઈ દસ્તુરજીના ગાદ સંપર્કમાં આવ્યા અને તે વખતથી જો મૈત્રી થઈ તે દસ્તુરજીના મૃત્યુ સુધી એવી ને એવી રહી હતી.

કોલેજ માટેનું કામચલાઉ મકાન જેમાં હમણાં કન્યાશાળા છે અને તે વખતે એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ હતી તે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. કોલેજ શરુ થઈ ત્યારથી તેમાં જો પહેલા વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા હતા તેમાં દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, વરજદાસ ખારૈયા, જયેશીન્દ્ર દવેના પિતા હરિહરસંકર દવે, જહાંગીર સોરાબજી ગંભીર, કેપુચરો એન્ડ્રી, રા. બ. ચન્દ્રવિદ્યાનન્દ પંચા, કૃષ્ણાનંદ દવે, ઇમિલાનંદ મહાનંદ પંચા વગેરે હતા. આ વિષેની કેટલીક રસપ્રદ માહિતી દી. બ. કૃષ્ણલાલે 'માનસી'ના જુન, ૧૯૪૪ના અંકમાં આપી છે.

મકરણ સોળમું

ની વયના સત્યવતીએ ભાવનગર આવીને અહીં સમયમાં જ પોતાની પ્રતિભાવડે સાસરિયાનાં નાનાં મોટાંનું દિલ જીતી લીધું હતું. ભાવનગરમાં કનૈયાલાલ મામા હતા તેમના ઘરને એમણે ભાવનગર પૂરતું પિયર માની લીધેલું અને એમને ત્યાં એ ચારંવાર જન્મ આવ કરતાં હતાં. ઘરમાં એમણે પોતાનો અભ્યાસ આખું રાખ્યો હતો અને લલિતુલાલ એમની સાથે ધણીવાર અંગ્રેજી પુસ્તકોનું વાચન કરતા. આ વેળા નારાયણ હિમચંદ્ર પણ ત્યાં ધણીવાર જતા અને પોતે રસેલ પુસ્તકો સત્યવતીને આપી જતા. ભત્રીજા, નાતુદા, ભાણેજો વગેરે સાથેનો એમનો સંબંધ બહુ મીઠો હતો અને અનેક વેળા આ બધાં એમને ત્યાં હોશે હોશે જમવા હાજર થતાં. વિદ્યારામના પુત્ર ભૂપતરાય અને તેમના પત્ની દીવાળીબા તે ત્યાંનાં લગભગ રોજના મહેમાન. સત્યવતીનો કંઈ મારો એટલે તે ગાતાં ત્યારે ધણીવાર ભૂપતરાય ફિટક વગાડતા. ભાવનગરમાં નાટક કંપનીઓ જતી ત્યારે સત્યવતી નાટકો જોવા જતા અને મોગળી આર્યમુખોધ નાટક મંડળી (વાદ્યજી અને મૂળજીભાઈની) ત્યાં જતી ત્યારે તે ત્યાંના એક્ટરો લલિતુલાલને ઘેર જઈને નાટકોના ગાયનો ગાતા. સત્યવતીના ભાણેજ વલ્લભલાલ હારમોનિયમ આર વગાડ્યા તેમની પાસે એ અનેક સ્ત્રીજ શીખતા.

લલ્લુભાઈ
સામળદાસ

ભુપતરાય
વિક્રમદાસ
(૧૮૯૮)

શ્રી. સત્યવતી

કનૈયાલાલ માંમીના એક બહેન ચંક્રબહેન ૧૮૮૩માં ગોપાલરાવ આણંદરાવ દીવેદિયાના મોટા પુત્ર ગુંજીવતરાય જોડે પરણ્યાં અને માત્ર અઢી વર્ષ સોલાઅ ચોગવી ૧૮૮૬માં તે વિધવા થયેલાં. ચંક્રબહેનને સત્યવતી પોતાની બહેન જેવી જ ગણતી એથી તેમને આ પ્રસંગથી ખૂબ આઘાત થયેલો. એ પ્રસંગ બન્યા પછી અમુક પ્રકારનાં લુગડાં નહિ પહેરવાં અને અમુક વસ્તુ નહિ ખાવી એવી પ્રતિજ્ઞા સત્યવતીએ લીધેલી તે તેમણે મરણપર્યંત જાળવેલી.

આ વેળા લલ્લુભાઈની દિનચર્યા લગભગ આ પ્રમાણે હતી:— સવારના લલ્લુભાઈ બહુજ વહેલા ઉઠતા એ વાત તો અગાઉ જણાવી દેવામાં આવી છે. મુંગઢ ટાઇમ પાંચ-સાડા પાચે તે દરબારી દવાખાનાના આમિસ્ટ્રન્ટ ડાક્ટર નારણદાસ સૌની તબિયતના સમાચાર પૂછવા નિયમિત આવી જતા. તે જ સમયે ધર્મશાસ્ત્રમાં નિપૂણ નરભેરામ જાની લલ્લુભાઈને ત્યાં વહેવા આવીને ઘોડીક શાસ્ત્રની પચેપચી કરી જતા અને બપોર પછી ત્રિલલદાસ દિવાનને ત્યાં જતા. સ્વ. હનુમંતી (જન્મ-૧૮૮૭ : મૃત્યુ-૧૯૦૪) સ્વ. સુમતિ (જન્મ-૧૮૮૯ : મૃત્યુ-૧૯૧૧) શ્રી વૈકુંઠભાઈ (જન્મ-૧૮૯૧) અને શ્રી ખંડુભાઈ (જન્મ ૧૮૯૨) ને પ્રાર્થામિક શિક્ષણ આપનાર માસ્તર દેવાશંકર પંથુ ગવારે જ આવતા. આ બધા ગૃહસ્થો રાવારે આદ્ય વખતે લલ્લુભાઈને ત્યાં હોય જ. ત્યારબાદ પોણો કલાક આગલે દિવસે આદિમનાં કોગળિયાં આપ્યાં હોય તેનું વાચન અને જેના ઉપર સહી કરવાની હોય તેનો ઉપર સહી કરી દેવામાં આવતી.

સવારના દસથી અગિયાર વડીલશ્રેણી ત્રિલલદાસ દિવાનને ત્યાં લલ્લુભાઈ જતા. બાર વાગે આદિમ-દોઢેક-એ કલાક કામ કરી પાંચેક

કલાક આગમખુગ્સીમાં વામકુદ્ધિ કરી લેતા. ચાર વાગ્યે આદિમમાંથી નીકળી ઘેર જતા. તેમની કામ કરવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે શિરન્તેદાર અને કાગ્ડૂન ઉપર કામની પતાવટનો આધાર નહિ રાખતા. પોતેજ બધા તુમારો વાચીને ખુલાસો કરી દેતા.

તેમના હાથ નીચેનાં માણ્યો પ્રત્યેનો તેમનો દયાભાવ, મમભાવ અને ઔદાર્ય બહુ જણીતા હતાં. તેમના એક ધર્મના નોકર હુમીરજી મરી જતા તેની વિધવાને તેમણે પેનશન બાધી આપેલું જે એ વિધવા જીવી ત્યા સુધી તેણે લીધેલું દેશી ગાંજ્યોમાં અમલદારો બહુધા તુરમિજાજી ધણા અને લગભગ બધાને તુંગાગથીજ બોલાવે ત્યારે સહયુભાર્ધ તો નાનામા નાના નોકરને પણ બહુમાન આપીને જ બોલાવતા. એમની વાત કરવાની ટેવ પણ આજ નિયમાનુસાર બધાયેલી આ લેખકે એ પ્રમાણે એમને વાત કરતાં અનેક વેળા સાંભળેલા એઓ દહે "ભુએને ધનમુખલાલ, હું પત્ની પેના ભાઈને મળવા મયેનો ત્યા એમણે દહેલુ કે તુ આવી સારી તબિયત રાધી જાળવી રાક્યો છે તેની અમને તો મમજણજ પડતી નથી!" આ પ્રમાણે વાત કરવામાં ખજુ પોતાને માટે એક વચન અને બીજાને માટે બહુવચનનો જ ઉપયોગ કરતા.

માંગના સહયુભાર્ધ ઘણીખરી વાગ મહારાજા જોડે પણ ફરવા જતા. ગતના વાણુ પછી સસવની જોડે અંગ્રિજ પુત્તકાર્ગ વચન અને પત્ની માડા નવ-દમેક વાચે રૂપ જતા.

એમના સમાગમમાં આવનાર અનેકનેક વ્યક્તિઓને પૂજાથી

એટલું જણાય છે કે સહુલાઇમાં મોટાં માટે માન, પવિત્રતા, દયા, શ્રદ્ધા, વાત્સલ્ય અને ઉદારતા ધણા પ્રમાણમાં હતાં. પ્રાર્થનામાળામાં નરસિંહરાવે લખેલ નીચે જણાવેલ છ લીટી એમને અતિ પ્રિય હતી:—

મુખપાન થકી નવ મત્ત થઉં,
દુઃખમાં તુજને નવ દોષ દઉં,
રિપુને પણ ધારી ઉદારપણું,
હઉં શાંતિ, નહિ અપહાર ગણું,
તુજ પાદ તણે પ્રભુ એહ રીતે,
બદલો દઉં—એટલું માગું પ્રીતે.

૧૮૮૫માં જીન-જીલ્લામાં સસવતીને અમદાવાદમાં પુત્રીને જન્મ થયો પણ અલ્પ સમયમાં તે પુત્રી ગુજરી ગઇ. સસવતીને સખત તાવ આવતો હતો એ સમાચાર સાંભળી સહુલાઇ ડો. બરજોરજી અને ડો. શિવનાથને લઇને અમદાવાદ ગયા. સાથે વિશ્વાસુ મિત્ર બહેમરાસ પણ હતા. ૧૮૮૭માં સસવતીએ વડોદરામાં એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. આ વેળા વિક્ટોરિયાની જ્યુબિલિને પ્રસંગ હતો અને ગામમાં રેશની થઇ હતી તેમજ આતશબાજી છટતાં હતાં એટલે જો કે પુત્રીનું નામ શ્રીમતી રાખ્યું હતું છતાં એને સૌ કોઇ જ્યુબિલિ ટહીનેજ બોલાવતાં હતાં.

૧૮૮૯માં એમને હાં અમદાવાદમાં સુમતિનો જન્મ થયો. ૧૮૯૧માં વૈકુંઠલાઇનો જન્મ, ૧૮૯૨ માં અંદુલાઇનો અને ૧૯૦૦ માં ગગનવિહારીનો જન્મ થયો હતો.

આ બધાં સંજ્ઞાનામાં બંને પુત્રી સુખ નહિ પામી રહી
 એનું દુઃખ માતાપિતાને ઘણું હતું સુમતિએ માત્ર એકીસ વર્ષની
 વયે દેહ છોડ્યો તે દરમ્યાન ચાલુ દમની બથકરે માંદગીમાં પડ્યું
 સાદિલ સર્જન ખૂબ ક્યું-કાઓ તેમજ નવલકથાના પ્રદેશમાં
 એમણે બહુ આશરપદ કાર્ય ક્યું હતું. ૫૮ કાઓનો એમના
 'હૃદય ઝરણા' નામે સંગ્રહમાં ૨૨ પાનાનો પુસ્તકરણ લેખ
 નરસિંહરાવે લખ્યો છે. એમની ચાર નાની નવલોનો સંગ્રહ
 'દૃષ્ટીક નવલકથાઓ' નામે છેક ૧૯૨૨માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.
 શુજરાની સાદિલમાં પ્રથમ સ્ત્રી નવલકથાકાર તરીકે, સ્વ. શ્રી
 સુમતિમહેનને ગણાવી શકાય કે નહિ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું
 કાર્ય સાદિલવિવેચકોને સોંપી દેવાનું યોગ્ય લાગે છે.

સાહુભાષણે બાગકા પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. ભાવનગરની
 નોકરી દરમ્યાન એઓ ઇન્દિદ્દમાં જતા અથવા તો હવાફેર જતા
 ત્યાં પણ અનેક નાના કિશોરો અને કિશોરીઓ સાથે હોય જ.
 દેખા, ઉમરાળા, કેઝિયાક, હાથલ, ગોધા વગેરે સ્થળોએ તેઓ
 ગયેલા ત્યાં વીરમીત્ર દીવેદીયા, વસંતકુમારી, મુક્તા, (ભાણેજ)
 કુસુમબહેન, શારદાબહેન, ગદુલાલ વગેરે ગયેલાં અને એ સર્વને
 સાહુભાષણના રનેડોના ખૂબ પરિચય થયેલો.

આગળ દહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે સમ્પત્તીની પ્રથમ
 સુવાવડ વખતે તે બહુ માંદા થઈ ગયાં હતાં અને સાહુભાષ
 ડોક્ટરને લઈને ભાવનગરથી અમદાવાદ ગયેલા. ત્યાં સાહુભાષ
 જાને તેમની ચાકરી કરતા. એ પ્રસંગે તે જમાનામાં ખૂબ ચર્ચા
 જગાડેલી. આ વેળા ગદુલાલ ગોળીલાલ કે એમના પરિચયમાં

પહેલવહેલા આવેલા મેમના એક પણ ઉપરથી જણાય છે કે “ભાવનગરમાં લાંબુકાકા રૈન્યુ કમિશનર હતા ત્યારે હું ડિપ્ટી-કમમાં એમની સાથે ઘણી વાર ફરેનો એકુનો, ગામના લોકો વગેરે સાથે એઓ ખૂબ મળતા અને મહાનુભૂતિથી વર્તતા અમનદારીનો તોર કે વર્તીનો છટો પણ એમનામાં જોવામાં નહોતો. એ યો સગ્ગતીચદ્રમાં આવા અમલદાર અને અમલદારની પત્ની તરીકે-બુદ્ધિધન અને સૌભાગ્યદેવી તરીકે ગોવર્ધનગમે લાંબુકાકા અને સત્યવતીને જ આલેખેલ

“લાંબુકાકાનું વાચન વિગાગ હતું પણ તેમાં ગુજરાતીનું પ્રમાણુ ઓછું અને અંગ્રેજીનું ઘણું એમને ગણિતના વિષયનો શોખ જામશે અને તેમાં તેમનું નૈપૂણ્ય પણ ઘણું ભાસ્કરરાવ, ઘનશ્યામવાત અને વિજયગય ધ્રુવ છૂં ધારણમાં હતા ત્યારે એમને ગણિત શીખવવાનું એમણે માથે લીધેનું તેમાં સૌથી વધારે એ શિક્ષણ ઝીવનાર તે વિજયગય ધ્રુવ વિજયરાય મેટ્રિકમાં ગણિતમાં પહેલા આવ્યા હતા વિજયગયને ખગોળનો શોખ લગાડનાર પણ લાંબુકાકા જ ગુજરાતમાં ખગોળના અભ્યાસીઓમાં વિજયગય પ્રથમ પક્ષિના હતા એ જણાવવાની જરૂર નથી

“લાંબુકાકામાં મોટાભાઈ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ અને આદર હતા, હા ઉપરાંત માનવૃત્તિ અને આશાક્ષિપણું હતા પોતાના છોકરાને એમના દેખતા બોલાવાય પણ નહિ, તેડેના હોય તો પણ મોટાભાઈ આવે તે નીચે ઉતારી મૂકે એટલી હા મુધી લાંબુકાકા મોટાભાઈનું માન સાચવતા આને જ પરિણામે એમની બે પુત્રીઓના વિવાહ એમણે સત્યવતીની અનુમતિ પણ લીધા

વિના કરી દીધેલા આ પગલું તેમને-તેમના વહાણને યા દેવાને મગ્ધુ પર્યંત સાનેડું

“ સત્યુભાષણે જીવનમાં એ પ્રમગ્ની Zest હતી અને લાઇને જ તેઓ નાના હોકરા, જુનાનવર્ગ તેમજ મોઠી વયના માણસો જોડે મરખી રીને અને મગ્ધા ઉત્તરથી ભગી શખા, ગમી શકતા પેતાના મનનીઓ ઉપર ત, મિત્રો તેમજ ઓળખી-તાઓના મનાતોની પરીક્ષાના પગિણામ તથા માર્ક પથ તેમને યા ગહેના

‘ સત્યવતીની છેલ્લી માગ્ની વખતે એમના આત્મન ક્રમગ જ્ઞાવની મને પ્રતીતિ થઈ સત્યવતીના મૃત્યુ પહેલાની અતિમ ક્ષણે વખતે અને સાગ પડી એમણે જતાવેલી ધીંગળ અને શાંતિ મર્વને એમને માટે અતિ આદર ઉપજાવે તેવા હતા મસવતીના મૃત્યુ મમયે મુમતીનું કલ્પાત આજુમાણુના મર્મ માટે અમલ થઈ પડ્યું હતું તે મમયે પણ સત્યુભાષણે અનુગમીય શાંતિ અને ધૈર્ય જતા યા હતા, અને તે પડીતા જીવનમાં સનાતોને માતાની ખોટ એમણે જણાવા દીધી નથી ”

ભાવનમગના આજ મમયના કલ્પાત મસ્મગ્નો એમના ભગીન ભાગ્યગવ આપે છે તે પણ જાણુવા જેવા છે —

“ ૧૮૯૭માં દુ તે વર્ષની વયે અંગ્રિજ નોથા ધોગ્ધમાં અલ્લો સગ્ધી તે મેદિક મુધી-૧૯૦૦ મુધી સત્યુભાષણે મને એરીધોમી, એજ્ઞા, જ્યોમેટ્રી, માઈનિમ, એમ્પ્ટોનોમી અને ક્રીમ્પ્ટોના વિષયો શીખવેલા માટે ગાન જિનમાં એણે હતું

અને તે વિષય પ્રત્યે કાંઈક અરુચિ પણ હતી જતાં લાતુકાકાનું શિક્ષણ એવું કે મને મેટ્રિકમા ૫૯% માર્ક્સ મળ્યા !

“ વડીલને શિક્ષણ આપવાની તમન્ના પણ એી કે એક વેળા હું ત્યારે ચોથા ધોગણુમા હતો ત્યારે પિતાશ્રી બહાગમથી ભાવનગર આવનાર હતા અને સ્ટેશને તેડવા ગયા પણ ટ્રેન બે કલાક મોડી હતી એટલે ઘેર આવીને તે મમયમા તેમણે મેકાલેની ‘ હોરશિયમ ’ ની કવિતા એી મરમ રીતે શીખવી કે તેની થોડી લીંગ મને હજી પણ યાદ છે

“ એમની માદાધનો એક પ્રમગ રિજળાની બત્તી તે વખતે હતી નહિ એટલે અમે દિવાલગીરી-મીણબત્તી વાપરતા સામાન્ય રીતે હું દિવાલગીરી લેતા અને ઉપર રૂમમા અમે બને જતા એકવાર એમણે દિવાલગીરી ઉપાડેલી અને અમે ઉપર જતા હતા તે વખતે એક યુવાન ત્યાં હાજર હતા એમનાથી આ દ્રશ્ય સાખી શકાયું નહિ અને મોટા માણસ આમ હાથે કામ નહિ કરે એવા ઉદ્દેશ્યે કાઢ્યા લાતુકાકાએ મીકાશથી પણ અપહ્રતાથી એ યુવાનની આની વસણને વખોડી કાઢી અને કહ્યું કે કાંઈપણ ‘ મેન્સુઅલ ’ કામ કરવાથી માણુમ હલકું થઈ જતું નથી

“ મને પોતાને પણ હાથે કામ કરતાં આવડતું નહોતું અને કામ ગમતું પણ નહિ યુમાફરીમા મારી ગાયે હમેશ એક માણુમ ગહેનો લાતુકાકાએ મને હાથે કામ કરવાની શિખામણ આપી એટલું જ નહિ પણ મિસ્તરો કેવી રીતે બાધવો-ઉવાઠવો તે પણ શીખવ્યું

“વિદ્યાદાનનો ઉપદેશ મને તે હમેશ આપતા મારી જોડે એક ગરીબ સ્થિતિનો વિદ્યાર્થી હતો તેણે સ્કોલરશિપની માગી કરતા પોતે તે સ્કમ આપેલી પણ મારા નામથી અપાવેલી કે નેથી મને મોટા ચતા એવું વિદ્યાદાન કરવાની વૃત્તિ થાય.

“હમણુ મી એડના રીઝુ ઓફ રી યુઝના પોતે બહુ પ્રગમક હતા અને હમણુ ઈ એડરનના ભક્ત હતા પાંગેવના જીવન પ્રમગને ડેશીને એ વારવાઝ જાહેર જીવનમાં નીતિનું ધ્યાન કેવું હોયું હોયું જોઈએ તે મહેના.

“સવારે વહેના બહુ હોય તો એલામની મદદ નગર પોતે બહુતા એટલુ જ નહિ પણ મને પણ એમણે કહેનું કે ગતે સતી વખતે એ ત્રણ વાઝ આમણે પોતાની જાતને જ એમ દેવું કે “ખાણુ, મને મવારે અટને વાગે ઉઘાડો ” તો પત્રી એમ ઉઘાડે ચાલ્યામ્ત મુઘા વા એ એવું સચન કરતા કે ગતે મવાગથી મજ સુધી આપણે શુ શુ કામ કર્યું, શુ જમ્યા, કયા ગયા, કોને કોને મળ્યા વગેરેનું ધ્યાન કરી જવું.

“હું નાનો હતો ત્યારે હસગત મગવવા માથે ચાલતો કરવા લાઇ જતા તખ્તેશ્વર દિવ ઉપર જાહેને સૂરોદય દેખાડતા એક વખત સૂરોદય જોના મે કહેતું કે જ કચ્ચમ્ત સૂર્ય ફક્ત, ત્યારે લાતુમમ માણુચ ચર્ચ મોટા અને તેમણે કહેતું કે કુદગતી દસની પ્રશમ્પા કરવામા ધર્મચાતુર્ય વામ્પ મહેતુ એ મૂખાઈ ॥

પ્રકરણ સત્તરમું

મો ટાભાઈ વિઠ્ઠલદાસ દીવાન અને પોતે લલ્લુભાઈ રેવન્યુ કમિશનર એમ બંને ભાઈ ભાવનગરની ત્રણ ત્રણ પેઢીથી શુભનિધાથી સેવા કરતા હતા અને રાજા તથા પ્રજા ઉભયને લાભ થાય તેવી રીતે કાર્ય કરતા હતા. બંને ભાઈઓ વચ્ચેનો રનેહ તેમજ સંપ અજળ હતો. મહારાજા તખ્તસિંહજીની પાસે બંને ઉપર સંપૂર્ણ કૃપાદષ્ટિ હતી અને બંને ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.

લલ્લુભાઈનો સંસાર પણ સારી રીતે, સુખદ રીતે ચાલતો હતો. ૧૮૯૨ સુધીમાં તેમને લાં બે પુત્રી જ્યુનિસિ તથા મુમતિ અને બે પુત્ર વૈકુંઠભાઈ (ખટ્ટભાઈ) અને જયેતીન્દ્ર (ખંડુભાઈ)નો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. ઊંડરંઓની સંભાળ રાખવા જમાલ નામનો મુસ્લમાન ઊંડરો તથા હુખીજ નામે આરંગ હતો. લલ્લુભાઈના પોતાના નોકરોમાં હમીરજી અને હનુજી મુખ્ય હતા. ઘરમાં શુભ-સ્તાનુ નામ પણ લલ્લુભાઈ હતું. એટલે તેને ખાસ શ્રવણભાઈ કહીને ઘરમાં બધાં બોલાવતાં હતાં.

તે સમયમાં લલ્લુભાઈ તથા મસલની બંને પાઠપુત્ર કરતાં એટલે બે છણેની અચરજવર ખૂબ રહેતી, અને તેમને દક્ષિણા પણ

મારા પ્રમાણુમા અપાતી ગજવાડાની રીત પ્રમાણે બધી તથા બાને મળરા ઓદિમના માણસો તેમજ બીજા આશ્રિતો તેમજ મિત્રો સારી સપ્તમા આવતા મહેમાનોનો જમેનો પણ જમલોજ રહેતો પતા અને મિલિડનો લી તુભાર્ધને ગોખ હોવાથી સાજો પણ ખૂબ મિત્રો આવતા અને નાસ્તાપાણીની રમઝત જમતી સસવતી તે સમયે હજી નાના કહેવાય તેવડી ઉમરના હતા છતાં આ રીતનો ધરનો કારભાર પણ બહુ સનેવમરક ચલાવીને તેમણે બધાનો પ્રેમ જીતી લીધો હતો

વયમા વયમા સામારિક ઉપાધિઓનાની મોગી આવ્યે જતી હતી તેમા પણ સસવતી પોતાના શાત, મિલનસાર અને ડહા-પણખયા માનસથી સારો ભાગ બજવી જતા હતા ૧૮૮૬મા દાદા લોખાનાથ અમદાવાદમા ગૂજરી ગયા ત્યારે સસવતી લા જઈ આવ્યા દાદાના તેઓ બહુ પ્રિયપાત્રી હતા તેથી એમના મૃત્યુથી સસવતીને ઘણું દુઃખ થયું

૧૮૮૯ની ૨૧મી જાન્યુઆરીએ વ્યંકટભાર્ધનું લગ્ન થયું તેના એક બે દિવસ આગળ પાછળ રમણભાર્ધ અને વિદાનહેનના પણ લગ્ન થયા હતા સસવતી તે વેળા હાજર હતાં માત્ર ત્રણ માસ પછી વ્યંકટભાર્ધના પત્ની જયા સખત દાહી જવાથી બૂજમા મૃત્યુ પામ્યા વ્યંકટભાર્ધ તે વેળા ૨૦-૨૧ વર્ષના હતા અને તેમને આથી સખત આધાત પહોંચેો હતો અને સાધુ થઈને ચલા જવાનો વિચાર પણ કરતા હતા આ સમયે પણ સસવતીએ તેમને આશાસન આપી શાંત કર્યા હતા

ગરમીની મોસમમા સહ્યુભાર્ધનું કુટુંબ લાનોલી, ખંડમા, માથે-

રાન, મહાનગેશ્વર વગેરે રથગોઝે જતુ અને વચમા અમદાવાદ ઉતરતું
૧૮૯૧મા સુરત ખાતે વ્યંટભાઈના ખીજવારના લગ્ન નંદમુખ-
લાલ-નિર્ભગમોરી (ખચીબહેન)ની પુત્રી હરનદન બેડે યયા તે વેળા
લગ્નુભાઈનું આખું કુટુંબ લાનોલીથી ખારોમાર સુરત ગયેલું.
૧૮૯૨મા સસવતી પોતાના નણદ અનોપકુવગની આખ બતાવવા
અમદાવાદના સિવિન સર્જન ઍ દુકાન પાસે આવ્યા આ અનો-
પકુવર જાજરમાન હતા છતાં માયાણુ પણ હતા, અને સસવતી
એમનાથી કાઈકે હગતા પણ રહેતા તેજ સાલની આખરમા જ્યોતીન્દ્ર
(ખકુભાઈ)નો જન્મ થયો અને તેમને માટે સરદારમિલ નામે લેયો
આમ ગખવામા આવ્યો હતો.

૧૮૯૩મા સસવતીના બહેન કુસુમના લગ્ન શંકરપ્રમાદ
દેમાઈ બેડે થાય છે ૧૮૯૪મા સસવતી છોકરાને લઈને વ્યંટભાઈને
ત્યાં જૂનાગઢ જાય છે ૧૮૯૫મા સતુભાઈના લગ્ન મસમે
લગ્નુભાઈનું કુટુંબ પાછું સુરત આવે છે અને વાલ્મિકિ કાયસ્થ
જગજીવનદાસ ઉપધુનીના બગલામા રહે છે ૧૮૯૭મા સસવતી
ખાજકોને લઈને પાછા વ્યંટભાઈને લા જૂનાગઢ જાય છે અને
કુટુંબીજનો હોળીની રમઝટ રમીને ખૂબ આતંદ લે છે આ જ
સાલમાં મહારાજ તખ્તસિદ્ધજી થતુ પામે છે અને મહારાજ
લખવર્મિદજી ગાદીએ આવે છે

૧૮૯૮મા અનોપકુવગના કહેવાથી અને દનાણુથી જ્યુમિતિનું
લગ્ન વગલભાઈ ગગા ઓઝાના પુત્ર હરિભાઈના ચિરજીવ મોતી-
લાલ સાથે કાઈકે ઉતાવળથી થાય છે કારણકે અનોપકુવગની
પુત્રી દુર્લભ લણી ખીમાર હતી ઉતાવળ કર્યા છતાં દુર્લભ

સખ પછી થોડા કલાકમાં જ શુજરી ગયું.

મહારાજ તખ્તસિંહજી શુજરી જતાં દીવાન તેમજ રેવનું દમિસનરની મોટી ઓથ 'ગઈ' નવા મહારાજ માથે બે ભાઈઓ જૂના મહારાજ જેટલું જ્ઞાનું નહિ; છતાં અંત એટલો જલ્દી આવશે એમ તો કાઈ પણ કલ્પી શકેલું નહિ.

સહુભાષ પોતે એક ઠેકાણે લખે છે કે—

“ ૨૫મી ઓક્ટોબર, ૧૮૯૬નો દિવસ મારી સ્મૃતિમાં નહિ ભૂંઝાય તેવી રીતે અંકાઈ ગયેલો છે. આ દિવસથી મારા જીવનમાં અમાધારજી પરિવર્તન આવી ગયું તે મમરે લર્પકર દુષ્કાળ પ્રવર્તી રહ્યો હતો, અને રેવન્યુ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે જેકુતોની ખોગલ, ધાસચારો, અને પાણીની તગી જેમ અને તેમ ઓછી પડે તે જોવાનું કામ મારું હતું. તે દિવસે મારે માત્ર વાચાથી હું ઓફિસનું કામ કરતો ઘેર બેઠો હતો. અને સાડા દસ સુધી કામ કર્યા બાદ હું જાગ્યો. અને જરા આરામ લેતો હતો ત્યાં મહારાજ આદેશનો માણસ એક સંદેશ લઈને આવ્યો કે મારે મહારાજને તાબડોલ મેલીવારમાં મળવું ”

સહુભાષ પોતે પણ ઓફિસ જવાની તૈયારી જ કરતા હતા એટલે એમની ગાડી તૈયાર થઈને બેઠી હતી તેવામાં મહારાજ તરફથી બીજી ગાડી પકડી આવી પહેંચી આથી સહુભાષ બહાર નીકળતા હતા ત્યારે મોટા ઇન્કારમાં મરકરી પણ કરી કે ‘આજે તો તમે બે ગાડીમાં એકેક પગ મૂકીને ઓફિસ જવાના લાગો છો !’

સત્તુભાષ મોતીમાગમા ગયા અને મહારાજને મળ્યા

મહારાજએ મને પોતાની સામેની ખુરશીમા બેમાડ્યો અને પહેના તો એમના અને અમારા કુટુંબના મીઠા મનઘ વિશે વાતો કરી તે પછી સહમા એમણે સત્તુભાષને કહ્યું કે તમે ગણનામુ આપો તો સારું ! છેના બે ત્રણ મહિનાથી લેણા મહારાજના કાન ભરેરતા હતા અને તે વાત સત્તુભાષથી અનણી ન હતી એને આ સૂચનથી એમને લગીરે આશ્ચર્ય નહિ થયું ઉનટાતુ સત્તુભાષએ તો વિનયથી કહ્યું કે રેવન્સુ કમિસ્તર તેમજ ફુલાગ કમિસ્તર એ બેની જોખમી પદની મહારાજને વિશ્વાસ નહિ હોય તો અવાની શકાયજ નહિ આથી હું રાજનામુ આપવા તૈયાર છું આમ કહીને તેમણે ટેબલ ઉપર પડેલ કાગળિયા ઉપર રાજનામુ લખીને મહારાજને આપી દીધું !

મહારાજને આથી જગા આશ્ચર્ય તો થયું અને તેમણે કહ્યું કે આટલી ઉતાવળથી રાજનામુ આપવાની જરૂર નથી માજ મુખીમા મોડલી આપજો તો પણ ચાલશે પછી સત્તુભાષ જવા ઠીસા થયા ત્યારે મહારાજએ કહ્યું કે 'તમે એમા શું લખજો ?' સત્તુભાષ મમજી ગયા ને એમણે કહ્યું કે 'મહારાજના કહેવાથી હું ગણનામુ આપું છું એવું નથી લખવાનો '

ઝેટની ગાડીમા બેસીને સત્તુભાષ સીધા વિઠ્ઠલદામને લા ગયા અને લા ઉપરી તેમજ મોટાભાષને ડ્રેવુ બેઠકએ તેમ અધથી તે ઇતિ બધું કહ્યું વિઠ્ઠલદાસ 'નરવમ માનમના હતા ઝેટને આ વાતથી એમને જગજગ આઘાત લાગે એવો

સુભાષને શક હતો પણ એવું કશું જ થયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ બધી વાત માલગી લઈને મોટાભાઈએ ક્યું કે આ ઉપરથી એમ લાગે કે મહારાજાએ આપણા કારભારને વખોડ્યો છે માટે મારે તો ખાસ રાજનામું આપવું જોઈએ

સુભાષના સન્દેશ કહીએ તો “ મેં તો મોટાભાઈને બહુ સમજાવ્યા કે નાનાભાઈની પાસે રાજનામું માગ્યું એથી તમારે કોષ કરીને દીવાનપદુ છોડી દેવાની જગદિ જગદ નથી પણ એ તો દંડ જ ગણા એમણે ક્યું કે ‘નાનાભાઈને રાજનામું આપવાનું અને તે પણ અસાધની ડોહડીના વખતમાં કહે છે તેનાથી હું રાજનામું આપવા તૈયાર થયો નથી પણ મહારાજાએ મને પૂછવું જોઈએ’ વળી એમણે ઉમેર્યું કે ‘આપણા દુહાનના મારા સમયની વાત મહારાજાએ કરી તે પણ બતાવી આપે છે કે એમની મરજી આપણા કુટુંબ માથેના મનષ તોડવાની જ છે ’

મોટાભાઈએ ચીફ મેડીકલ ઓફિસર ડૉ. જગજીવજી બહેગમજી અને નિરુપ થોસ હજૂ સેક્રેટરી રતીલાલ માણેશલાલને સલાહ માટે બોલાવ્યા. બંનેએ તેમને રાજનામું આપવાની ના પાડી છતાં એઓ દંડ જ ગણા મોટાભાઈ માથેના મારા અહતા વર્ષોના લાખા મનષ છતાં પણ મને આ દંડતાથી નવાઈ લાગી મોટાભાઈએ પ્રથમ પોતાનું રાજનામું મોક્ષાચ્યુ અને પછી પોતાના સેક્રેટરી મારફતે મારું રાજનામું મોક્ષાચ્યુ આ બધું કર્યા પછી હું ઘેર ગયો ને મારી પત્નીને આ બધી વાતથી વારફ કરી અમને થોડા આચિંક પ્રશ્ન તથા ન્યાતમાં તેમજ ગામમાં અમાગ મોજાને પડેલ ફટકાથી ભેગે તો અત્યંત દુઃખ થયું. મેં

તો એને સમજણ પાડી કે પિતાના વારસામાંથી મારે ભાગે જે આવ્યું હતું તેના વ્યાજમાંથી આપણે સારી રીતે રહી શકીએ તેમ છીએ; અને મોલાની વાતનો આધાર તો હવે પછી હું ખીજાં ક્ષેત્રોમાં કેવું કામ કરી શકું છું તે ઉપર રહેવાનો છે.

આથી એ કાંઈક શાંત અને સ્વસ્થ થઈ એટલામાં અમુક એક માણસ મને મળવા આવ્યો. આ માણસ મારો વર્ષોનો મિત્ર અને મદદનીશ હતો પણ છેલ્લાં છેલ્લાં મહારાજા અને સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના કાન ભંભેરનાર તરીકેના માણસોમાં એનું નામ પણ ગણાતું હતું એથી એના આવવાથી અને જ્યારે એણે આવીને કહ્યું કે રાજનામાના સમાચારથી પોતે બહુ દિલગીર થયો છું ત્યારે સત્યવતી બહુ ગુસ્સે થઈ ગયાં અને બોલી બહુવાં : “પહેલાં નોકરીમાંથી કઢાવ્યા અને પછી હવે આવીને દિલગીરી બતાવો છો !”

“આ માણસને મારી પત્નીએ તરોથી એક કુટુંબીજન જેવો ગણ્યો હતો પણ એની સામે એણે ધણું સાંભળ્યું હતું, વળી મારી પત્ની અમદાવાદથી અને એવા એક કુટુંબમાંથી આવી હતી કે જેઓ તક ને ફડ બોલી દેવામાં અમુક પ્રકારની મગરબી માનતાં હતાં જ્યારે અમે તો દેશી રાજ્યોના વાતાવરણમાં ઉછરેલા હોવાથી અમારા મન ઉપરનો કાજૂ કાઈ વેળા ગૂંભાવતા નહિ એટલું જ નહિ પણ આમ તક ને ફડ તો બોલતાં શીખેલા જ નહિ. હું વયમાં પડ્યો અને સમાધાન કરાવવાનો મેં યત્ન પણ કર્યો પણ બે વચ્ચેની ત્રીજી તૂટી જ ગઈ. મને પોતાને તો આ પ્રસંગથી ખાસ લાગ્યું હોય એમ જણાયું નહિ કારણકે આ બનાવ બન્યા પછી હું તો થોડીવાર ગાંધી પણ બેઠેલો.

સત્ગુણાધિપતિ ડીઠી ઉકાઠા એટલામા મનનીરા રેવનુ કમિઅર
 ભગવાદા આવી પહેલ્યા એમની માથે સત્ગુણાર્ધને ગામખર
 પાય માર્ધન એક મથળ હતુ તે જોવા માટે નક્કી કર્યુ હતું
 પાણીની તળી ટાળવા માટે તે મથળથી પાછપો મૂનીને પાણી
 લાવવાની યોજના માટે એ બને જવાના હતા સત્ગુણાર્ધને
 જ્યારે ભરવાડને કંઈ કે એ તો નોકરીથી છૂટા થયા છે એને
 હવે આવી શકો નહિ ત્યારે ભગવાડને તો પહેલા એમ જ
 લાગ્યુ કે સત્ગુણાધિ મસ્કરી કરે છે પણ જ્યારે એમની ખાતરી
 થઈ કે વાત માચી છે અને મહાગાળએ જ એ ગણનામુ માગ્યુ
 હતું ત્યારે એ બહુ દિલગીર થઈ ગયા પણ ખુદ મહાગાળએ જ
 એમને આ પ ની ઉપર ગણેલા એટલે એમનાથી વધુ મોલ્યા નહિ

તે પછી થોડા દિવસ સુધી પ્રભાચકર પટ્ટણી અને હુલિલાલ
 સ્વાર્ધતાને વિશ્વદામને રાજનામુ ખેચી લેવા બહુ સમગળ્યા
 પણ એમણે પ્રત્યુત્તરમા એટલુજ કંઈ કે હું રાજનામુ પાછુ ખેચી
 લેવા તૈયાર છું જો સત્ગુણાર્ધનું રાજનામુ પણ ખેચી લેવા દેવામા
 આવે અને પછી જોમએ તો સત્ગુણાધિ લામી ગળ ઉપર ગતરી
 ગય ને ત્યાગાદ નિશ્ચય થાય એટલે એમને એટલા કાપડ
 પ્રમાણે પેન્થન અને ક્રેમ્યુમટી આપે, અથવા તો એમની
 મામે દશા આક્ષેપ હોય તો તે આક્ષેપ ગમ્મ કરીને એક
 ખામ અગવન માગ્ન તેમના ઉપર ક્રમ ચલાવવામા આવે
 પરંતુ મહારાગળએ આ ખેમાથી એક વાત મીમરી નહિ
 દાગ્લુમા એમ જણાગ્યુ કે જ્યારે મે એમને રાજનામુ આપવાની
 વાત કરી ત્યારે તેમજે ડોળા દક્ષણીને મારી મામુ જોવા કર્યુ
 આ અવિનય દું ચનાવી લઈ રહ્યું નહિ । પગિણામે અમારા બંનેના

રાજનામા સીકરી લેવામા આગ્યા.

વિદ્યલાદએ સ્ટેટમા ૩૬ વર્ષ નોકરી કરી હતી જેમાં ૧૫ વર્ષ તો દીવાન તરીકે તેમણે ગાળ્યા હતા આથી નિયમાનુસાર એમને પેન્શન મળ્યું હતું. લાંબુભાઈને તો જોકે એમણે પણ ૧૯ વર્ષ નોકરી કરી હતી છતાં પેન્શન કે ગ્રેન્ડર્સી કશું પણ આપવામાં આવ્યું નહિ આવી મોઠી પડવી ઉપરથી આમ કાર્મપણુ નોટિશ અને કાગળ આપ્યા વગર ખસેડવા એનો લેશપાત્ર ન જ લાંબુભાઈને નહિ થયેનો એના કાગળમા પોતે જણાવેલું કે પોતે ટાઈના નોટ નથી અને કેવળ સ્વતંત્ર છે એ વાતથી પોતાને એટલો આનંદ થયો કે આ બાબતમા થયેલા અન્યાયથી પોતાને જગ દુઃખ થયેલું નહિ પણ ઘણા માણસોએ સાગણીથી અને ઘણાઓએ દલથી દિલગીરી પ્રશિત કંઠેલી પણ ત્રણ બંડિઓએ એની વિશિષ્ટ રીતે એ પ્રમતે ઉદ્ગાર ટાંકેના કે લાંબુભાઈના સમજણપટે એ કોતરાઈ ગયેલા

“એમે એકના ભાવનગરના મેનેજર જે ઝંઝેય હતા તેમણે કહેલું કે વાર્ષિક રૂ. ૭,૨૦૦ હતો આ સ્વતંત્રતા ખરેખર વધારે મનવાન છે અને સ્વાતંત્ર્ય અટલું મગ્નુ પ્રાપ્ત થયું એને લઈને તમારે તો મને પણ બચ્ચત કરવો જોઈએ

“બીજા શુદ્ધ સંયુક્ત પ્રાતના હિંદી હતા અને ઇમ્પ્રોગિયન મગ્નિ દુપના નિરૂપ કમાન્ડ હતા તેમણે મને કહેલું કે ૩૦ કરોડ હિંદીઓમા માત્ર એક લાખ માણસની જેટલી આવક છે તે આવક તો તમને વગર પગારે પણ છે તો પછી તમારે શું

બાળવાનું કારણ જ ક્યાં છે !

“ત્રીજા ગૃહ્ય પારસી હતા, મુગધ મુનિવરમિત્રીના એન એક બી. હતા, અને રાજ્યમાં ન્યુડિશિયસ ખાતામાં ઊંચી પદવીએ હતા તેમણે તો હમતાં હમતાં એમ કહી નાખ્યું કે મહારાજ માહેમ ‘રાજનામું’ રુ એનો અર્થ જ મમળ્યા નહિ હોય માટે રાજનામું મોકલના પહેનાં તમારે એને બરાબર અર્થ સ્પષ્ટ કરવો જોઈતો હતો !”

લક્ષ્મીભાઈએ અને એમના મોટાભાઈએ તો રાજનામા આપી દીધા હતા અને તે મજૂર પણ થઈ ગયાં હતા; પણ વિક્રમભાઈના મોટા પુત્ર ભૂપતરાય પણ રાજ્યની તોફરીમાં હતા અને તેમને માસિક રૂ ૫૦૦નો દરમાયો મળતો હતો આખાં કુટુંબે રાજ્ય સાથેનો સમ્બંધ નહિ છોડી દેવો એ નિશ્ચયથી ભૂપતરાયને રાજનામું આપવા નહિ દીધું. મેભાઈકર પટ્ટણીની એમના ઉપર મહેરબાની પણ હતી તેથી આ બધાએ ધારી લીધું કે એને તો કશી બલવન નહિ આવે પણ વિક્રમભાઈના પુત્ર તરીકે એને પણ થોડુંક તો સહન કરવું પડ્યું તેના પગાગમા, કશા પણ કારણ વિના, મહારાજએ રૂ. ૧૦૦નો ઘટાડો કર્યો તે વખતે એમ ધારવામાં આવતું હતું કે મહારાજને તો દીવાનના પેન્શનમા ઘટાડો કરીને પોતાની ખર્ચગી બતાવવી હતી પણ તે વખતના પોર્સલટિકલ એજન્ટ કર્નલ હુટર વિક્રમભાઈના ખામ મિત્ર હતા અને તે આવો અન્યાય ચતાં જરૂર પોતાનો વિરોધ દર્શાવશે એમ ધારીને મહારાજએ પિતાને બદલે પુત્ર ઉપર વેર વાળ્યું !

સહયુક્તાઈ અને વિદ્યુલભાઈના ભાણેજ રતીલાલે તો આ પ્રસંગે પોતાનો વિરોધ દર્શાવવા રાજીનામું આપી દીધું અને એના અકાળ અવમાન મુઘી સહયુક્તાઈના “પર્સનલ મંત્રી” અને સહયુક્તાઈના બાળકોના વાલી તરીકે જીવન ગુજાયું હતું.

આ પ્રમાણે સહયુક્તાઈનું ભાવનગરના રાજ્યના એક મોટા અધિકારી તરીકેનું જીવન પૂરું થયું.

પ્રકરણ અઢારમું

જાનુઆરી પછી વર્ષ સુધી મુખ્ય મહેસુલી અધિકારી હતા, તેમની કૃપા મેળવવાની ઇચ્છા ગામતા અનેકાનેક માનનીઓથી વીંટળાયેલા ગટેતા અને તેમનું જીવન મતલ કામમા રમ્યુપન્યુ રહેતું એક સસુમા એ પરિસ્થિતિ બદલે ગઈ એટલે એમને એવવાયુ લાગવા માન્યુ પણ એમણે એ એકલવાયાપણુ સાલવા નહિ દીધું એમને કાળજી પડેનો સમય પોતાના જાનીજ ભારુકગવને જણાવવા અને પત્ની તથા બાળકોના સહવાસમા ગાગવા માડયો કેટલાક માણસો ત્યારે પણ તેમની પામે જતા અને પોતાના એવા વર્તનથી જતાવના કે મહાગામની અવકૃપા છે છતાં પોતે તો જાનુઆરીને પડેના જોડેજ માન આપવા ઇચ્છે છે

દેશી ગાળોમા મહાગામની કૃપા અથવા અવકૃપાથી મનુષ્યની જીવગીમા આર્થિક, સામાજિક વગેરે જીવગીમા થાય મોટું પરિવર્તન આની જાય છે પણ જીવનગમ તો મહાગામએ બહાઈથી માઈ ખામ અવકૃપા જતાવેવી નહિ તેમજ પ્રભાસકર પરીસ્થિતિ વિદ્યમા જોડે મારો વર્તન રાખેનો એથી બને લાઈએને તેમની નિરૂત્તિમા પણ મુખ મગવા માન્યુ.

રાજ્યોમાં મોટા કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ ઘણુંખરું તે સમયમાં રાજનો કલાક-દોઢ કલાક પુરાણોના શ્રવણમાં ગાળતી. આ પ્રમાણેનું વાચન કરવા હાલુભાઈને હાં નરભેરામ જાની આવતા. તે બહુ વિદ્વાન હોવાથી હાલુભાઈએ પણ નિવૃત્ત થયા ફરે તેમની પાસે વેદાંત અને પુરાણોનો અભ્યાસ વધારવા માંડ્યો.

આ વિવાય હાલુભાઈ અગ્રિજ નવસહ્યાઓ વાંચીને સસક્તી તથા પુત્રીઓ તેમજ નરભેરામ જાની અને નારણદાસ ચોતીરામને મંલજાવતા. નારણદાસ તે વેળા રાજ્યમાં મદદનીશ સરજન હતા. હાલુભાઈના પિતાની અંતિમ માંદગીમાં નારણદાસજ પાસે રહેલા અને પરિણામે એક કુટુંબીજન બની રહેલા. હાલુભાઈના રાજનામાથી નારણદાસના વર્તનમાં જરા પણ ફેર પડ્યો નહોતો. પોતાને સંતાન નહોતાં એથી નારણદાસ હાલુભાઈના સંતાનોને પોતાનાં બાળકો માફકજ આહતા. આ બધા એમનામાં રહેલ શુભ જોષને હાલુભાઈએ કહેલું કે "નારણદાસ જેવા સત્ત્વા, વફાદાર ચિત્રો જગતમાં બહુ થોડા જોવામાં આવે છે અને એમના જેવાને આપણે મળીએ ત્યારે આપણને માનવજાતમાં શ્રદ્ધા વધે છે."

આ જો શુકરથી સિવાય અન્ય ઘણા વફાદાર અને રોહાળ

મિત્રો આવળ કરતા હતા પણ આ એ તો દરરોજ એ વખત નિયમિત હાજરી આપતા અને રાતે તો સહસ્રભાર્ગ સુવા જય સારેજ ઘેર જતા. આ ઉપરાંત આ એમાંથી કોઈ પણ નાગર જ્ઞાતિનો ન હતો અને નારણદાસ તો ભાવનગર રાજ્યના વતની પણ નહોતા. મૈત્રીમાં આમનાથી સહેજળ પાછળ રો. અનંતરાય (સહસ્રભાર્ગના સગા) અને સુરતવાળા ડૉ. શિવનાથ સહેલધ્યાં આવી રહે.

અનોપકુંવરે એક બાધા રાખી હતી કે જનોઈની વિધિ થાય તે પહેલાં ચૈકુંડાબાઈને આજી પાસે આવેલ મોટાં અંગાણને પગે લગાડવા. આથી ૧૯૦૦માં સહસ્રભાર્ગ અને કુટુંબ ત્યાં જવા નીકળ્યાં. વિકૃતભાર્ગ મરહુમ મહારાજ તખ્તસિંહજી સાથે ત્યાં ગયેલા એટલે ઓળખાણુ ધણી હતી અને એને પરિણામે મુસાફરીમાં જરાય મુશ્કેલી નહીં નહિ. નાગરોને પ્રથમ પૂજા કરવાનો અધિકાર હતો અને આ કુટુંબજ નાગર હતું એટલે ધણાં માણસો પૂજા માટે હાજર હતાં છતાં આ કુટુંબનેજ પહેલી તક આપવામાં આવી.

આજીથી અનોપકુંવર અને બીજાં જ્યાં ભાવનગર ગયાં ત્યારે સહસ્રભાર્ગ અને તેમનું કુટુંબ અમદાવાદ ગયાં.

સથી લીડુભાઈ મન સુખરામ મૂલંગમ ત્રિપારીને મળ્યા ગયા તેમણે સુમધ જઈને શુ કવુ એ રિપેની મલાહ પૂછી મન સુખરામે જણાવુ કે સુમધમા સગ ફિરોઝશાહ મહેતાની આગેવાની નીચે તેમણે રાજ્યદારી ફેરમા પડવુ લીડુભાઈની ધન્ય રાજ્યદારી કવતા સસાર સુધારાના ફેરમા બાઈ કરવુ એની હતી પણ મન સુખરામે તેની ત્રિફલ જોલતા જણાવ્યુ કે "મહાત્મા ગૌતમ છુદ્ધ જો ન્યાતજ્ઞત હુ નહિ કરી શકયા તે આ સુધારકો તેમ કરી શકવાના હતા!" સાથે સાથે લીડુભાઈને એમ પણ જણાવુ કે જ્યારે લીડુભાઈ રેવન્યુ કમિશનર હતા ત્યારે જે રીતવુ વર્તન મન સુખરામે તેમની સાથે રાખેલુ તેવુ વર્તન તેમણે આ વેળા નહિ બતાવ્યુ પણ કાંઈક ઉદાસીનતા અને અતડાપણુ દાખવુ

તે પછી નડિયાદમા નિવૃત્તજીવન ખેડતા જોવર્ધનરામને લીડુભાઈ મળ્યા તેમણે તે રાજ્યના મોટા અમલદાર અને નિવૃત્ત થયેલ અમલદાર વચ્ચે જરા પણ ભેભાવ બતાવ્યો નહિ. બહુ મીઠાશથી વાતો કરી જ્યારે જોવર્ધનરામ વગીલ તરીકે પૈમાની ટકસાળ પાડતા હતા ત્યારે જેવુ સાત અને સુખી જીવન ગાળતા હતા તેવુજ જીવન આ પ્રમાણુમા ગરીબાઈમા પણ ગાળના હતા તે જોઈને લીડુભાઈને વધુ સાતિ ચર્મ તેમજ વધુ હિંમત

આવી. તેમને લાગ્યું કે જો ગોવર્ધનરામે આવડી આવકને લાત મારી તો પોતે તો હજી પણ સારી આવક ધરાવતા હતા— ગોવર્ધનરામની નિશ્ચિતની આવક કરતાં લગભગ ૭ ગણી આવક તેમને હતી તો પછી એમને ચિંતા અને વ્યગ્રતા શા માટે હોવી જોઈએ! હા, રાજ્યના મામિક ઇમેનો પગાર, ગાડીચોડા અને મટાવાળાનો એક રમાલો હવે નહોતો. પણ એનું મૂલ્ય ખાસ જણાવું નહિ.

ગાંધીનામુ આખા પછી થોડાજ મમયમાં લલ્લુભાઈને જણાવા લાગ્યું કે ભાવનગરમાં જાહેર પ્રવૃત્તિ માટે તેમજ કુતર ઉઘોગ અને વેપાર માટે ખામ ક્ષેત્ર નથી. તે માટે તો મુંબઈ અથવા અમદાવાદજ દીક ચર્ચ પડે. અમદાવાદમાં પોતાને ઓળખાણ વધારે, તેમજ ધંધા માટે તક પણ સારી એમ તો એમને લાગતું હતું છતાં મુંબઈનું આકર્ષણ એમને વધારે જણાતું હતું. ભાવનગરમાં ને ભાવનગરમાં ગદી શાત જીવન ગૂજારવાથી લોકોમાં પોતે નિષ્ફળ માનવી તરીકે જ જણાશે એવી બીજી પણ તેમને હતી. મોટાભાઈએ તો એમને મલાહ આપી કે એમણે સંતોષ માનીને ભાવનગરમાંજ રહેવું. મુંબઈ ગયા અને ત્યાં વધારે કમાવા નહિ તો જન્મે ઘર ચંપાવવાં પણ લારે પડી જશે, પણ વિદુલ્લખ ઇ પ્રૌઢ માનસથી વિચારતા હતા ત્યારે લલ્લુભાઈનું માનમ

તો હજી જીવાન હતું, જીવનના ઝઝાવાતમાં મહિમ ભાગ લઈ
 સડી લેવું એવી તેની માન્યતા હતી. આમ જ્યારે લલ્લુભાઈ
 પોતાના નિર્ણયમાં દૃઢ રહ્યા ત્યારે વિકૃતભાઈએ એમને એટલું
 કહ્યું કે જો તમારે જવું હોય તો પણ એક વર્ષ પછીજ જવું.
 કારણ કે એમ જલદી ભાવનગર છોડવાથી નવાં કારભારીતંત્રની
 વિરૂદ્ધમાં આ પગલું ભરવામાં આવ્યું છે એવો અર્થ પણ કર-
 વામાં આવે. લલ્લુભાઈ જ્યારે અંજાજીની યાત્રા કરવા ગયા હતા
 ત્યારે વિકૃતભાઈની દીવાનની જગ્યાએ ગૌરીચંદ્ર ઉદયરાજના
 જ્યેષ્ઠ પુત્ર વજ્રેશ્વરને નીમવામાં આવ્યા હતા જ્યારે રેવનું કમિશનરે
 તરીકે ગોપાલદામ વિહારીદાસને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

આ ત્રિવાય વિકૃતભાઈ સ્મૃતિપર્મા માનતા હતા અને
 તેમની માન્યતા પ્રમાણે એક વર્ષ પછી લલ્લુભાઈ તેમજ વિકૃ-
 તભાઈના મહા સુધરવાના હતા. એટલે પણ એમણે એક વર્ષ
 થોભી જવાની લલ્લુભાઈને સલાહ આપી.

લખંડર દુષ્કાળ અને ગદતનગોમાં માણસોની ગીંગદીને લઈને
 ભાવનગરમાં ૧૯૦૦માં ક્રાંતિ તીવ્ર સ્વરૂપે ફાટી નીકળ્યો. સાય-
 વનાને પણ અપ્ર પ્રમાણમાં આ રોગ મયો હતો પણ ડૉ.
 શિવનાથની કાળેન કાળજી અને ચિકિત્સાથી તે મટી ગયો હતો.

આ પ્રમત્તે એક વિચિત્ર બનાવે સહુભાષણે બહુ વિદ્યવગ કંગી
 મુક્યા હતા. એમના કુટુંબમાં બહુ સારું સ્થાન પામેલ એક
 મુવાનને કાવેરા થયો અને તેની સ્થિતિ ધણી ગંભીર થઈ ગઈ
 પોતે મૃત્યુ પામે તે પહેલાં એક વખત સહુભાષણે મળવાની
 તેણે તીવ્રેશ્વર બતાવી સહુભાષણે તેને જોવા જવા તૈયાર થઈ ગયા
 પણ ડોક્ટરોએ, મિત્રોએ, તેમજ કુટુંબીજનોએ તેમ નહિ કહ્યા
 તેમને ખૂબ આગ્રહ કર્યો સહુભાષણે એક તરફથી સ્નેહી પ્રત્યેની
 ફરજ અને બીજી તરફ પોતાના પત્ની અને બાળકો પ્રત્યેની
 જવાબદારી એ બે વાતે ધણી જાગ્ર બનાવ્યા આખરે સહુભાષણે
 ડોક્ટરની સલાહ માની પણ એને પરિણામે એમને દુઃખ ધણું થયું
 સુભાષણે પેનો જીવાન મદવાડમાંથી સારો થઈ ગયો અને સહુ-
 ભાષણે તેને પોતાની ક્ષોડી સ્થિતિ લગાણથી સમજાવી જીવાનને
 એથી સંતોષ થયો હોય તેમ લાગ્યું

આખરે જ્યારે સહુભાષણે મુજબ જવાનો નિર્ણય કરી
 લીધો ત્યારે તેમણે મનનુષ્ઠાનને પૂછ્યું કે જ્યાં સુધી મુજબમાં
 નહુ ધર ન મળે ત્યાં સુધી પોતે એમને ત્યાં રહે ? જવાબમાં
 નકાર આવ્યો એથી સહુભાષણે બહુ આશ્ચર્ય અને જરા દુઃખ
 પણ થયેલું આ ઉપરથી વિદુતભાષણે સર ચૂંનલાલ મહેતાના
 પિતા વિજયભૂષણદાસને આ મતલબનું લખ્યું જેનો જવાબ ત્યારથી

આબ્બો કે પોતાનું ઠાકુરદાર ઉપરનું ઘર છે તેમાં ખુશીથી મરજી પડે ત્યાં સુધી લાંબુભાઈ રહે !

જેમને રાજ્યો સાથે સમવ છે એવી બંધિતઓ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયેલ મિત્રો જોડેનો સમય કેવો શિથિલ કરી નાખે છે તેનો માખણો લાંબુભાઈને મન સુખરામના વર્તન ઉપરથી મળેલો જ્યારે વિજયભૂખણદામને રાજ્યો જોડે કરી સમય નહિ એટલે એમનું વિહ્વલભાઈ અને લાંબુભાઈ તરફનું વર્તન એવું ને એવુંજ રહ્યું હતું.

શેક વિજયભૂખણદામને આભારનો પત્ર લખી નાખવામાં આબ્બો તેમજ તેમની સૂચના મુજબ ઠાકુરદાર પાસે આવેલ મહાન પોતે વાપગે એમ લાંબુભાઈએ જણાવી દીધું અને પછી ૧૯૦૦ના ઓક્ટોબરમાં લાંબુભાઈએ લાવનગર છોડીને મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

૧૯૦૦ની સાલ રાજ્યમાંથી મોટા અને મહત્વના ઓદ્ધા ઉપરથી મળેલી પોતાની ફારગતી, તે સમય સુધી વીતાવેલ જીવનની પ્રજ્ઞાસિકાથી કેવળ શિવ પ્રજ્ઞાસિકા સ્વીકારવા મુંબઈ તરફ જવા માટેનું પ્રયાણ વગેરે ઉપસ્થિત થયેલ પરિસ્થિતિમાં લાંબુભાઈને પોતાના આત્મમગ્નતા શ્રદ્ધા હતી, પોતાની કાર્યદક્ષતા વિષે દૃઢ નિશ્ચય હતો, વડીલ બધું તરફથી મળેલ તાલીમથી તૈયાર થયેલ

આ પ્રમગે એક વિચિત્ર બનાવે સંપુભાષને બહુ વિહવળ કરી મૂક્યા હતા. એમના કુટુંબમાં બહુ સારું સ્થાન પામેલ એક મુવાનને કાલેરા થયો અને તેની સ્થિતિ ઘણી ગંભીર થઈ ગઈ પોતે મૃત્યુ પામે તે પહેલાં એક વખત સંપુભાષને મળવાની તેણે તીવ્રચ્છા બતાવી સંપુભાષ તેને જોવા જવા તૈયાર થઈ ગયા પણ ડોક્ટરોએ, મિત્રોએ, તેમજ કુટુંબીજનોએ તેમ નહિ કરવા તેમને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. સંપુભાષને એક તરફથી સ્ત્રી પ્રત્યેની રૂચ અને બીજી તરફ પોતાના પત્ની અને બાળકો પ્રત્યેની જવાબદારી એ બે વાતે ઘણા વ્યગ્ર બનાવ્યા આખરે સંપુભાષએ ડોક્ટરની મલાહ માની પણ એને પરિણામે એમને દુઃખ ધણું થયું. સુભાષે પેનો જીવાન મદવાડમાંથી મારો થઈ ગયો અને સંપુભાષએ તેને પોતાની ક્ષોડી સ્થિતિ લગાણથી સમજાવી. જીવાનને એથી સતોષ થયો હોય તેમ લાગ્યું.

આખરે ત્યારે સંપુભાષએ સુખી જવાનો નિર્ણય કરી લીધો ત્યારે તેમણે મનઃસુખરામને પૂછાવ્યું કે ત્યાં સુધી સુખીમાં નવું ઘર ન મળે ત્યાં સુધી પોતે એમને લા રહે ? જવાબમાં નકાર આવ્યો એથી સંપુભાષને બહુ આશ્ચર્ય અને જરા દુઃખ પણ થયું. આ ઉપરથી વિદ્યુત્સભાષએ સર ચૂનિલાલ મહેતાના પિતા વિગ્નમૂખજીદામને આ મતલબનું લખ્યું જેનો જવાબ તરતથી

આચો કે પોતાનું ઠાકુરદાર ઉપરનું ઘર છે તેમાં ખુશીથી મરજી પડે ત્યાં સુધી લલ્લુભાઈ રહે !

જેમને રાત્રી સાથે સંગંધ છે એવી વ્યક્તિઓ રાત્રીમાંથી નીકળી ગયેલ મિત્રો જોડેના સંગંધ કેવો શિથિલ કરી નાખે છે તેનો દાખલો લલ્લુભાઈને મનઃસુખરામના વર્તન ઉપરથી મળેલો. ત્યારે વિજયભૂષણદાસને રાત્રી જોડે કરોડ સંગંધ નહિ એટલે એમનું વિદુલભાઈ અને લલ્લુભાઈ તરફનું વર્તન એવું ને એવુંજ રહ્યું હતું.

શેઠ વિજયભૂષણદાસને આભારેના પત્ર લખી નાખવામાં આચો તેમજ તેમની સૂચના મુજબ ઠાકુરદાર પાસે આવેલ મકાન પોતે વાપરશે એમ લલ્લુભાઈએ જણાવી દીધું. અને પછી ૧૯૦૦ના ઓક્ટોબરમાં લલ્લુભાઈએ ભાવનગર છોડીને મુંબઈ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

૧૯૦૦ની સાલ. રાત્રીમાંથી જોડા અને મહત્વના ઓદ્ધા ઉપરથી મળેલી પોતાની ફારગતી, તે સમય સુધી પીતાવેલ જીવનની પ્રજ્ઞાલિકાથી કેવળ જિજ્ઞાસુ પ્રજ્ઞાલિકા સ્વીકારવા મુંબઈ તરફ જવા મારેનું પ્રયાણ વગેરે ઉપસ્થિત થયેલ પરિસ્થિતિમાં લલ્લુભાઈને પોતાના આત્મજગમાં શ્રદ્ધા હતી, પોતાની કાર્યદક્ષતા વિશે દૃઢ વિશ્વાસ હતો, વડોદરા જંતુ તરફથી મળેલ તાલીમથી તૈયાર થયેલ

માનમની વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ વિશે શંકા નહોતી. જા સુરપટ વર્તમાનને ત્યાગી અપટ લાવિને અપનાવતાં સહુલાઈએ હીકે હીકે ઝલાનિ, મંદિહ, વ્યગ્રતા અને અસ્વસ્થતા અનુભવેલ. એમને ખમર ક્યાંથી હોય કે લાવિમાં નિમગ્નિલ જીવનના વિશાળ અને અસામાન્ય પટની તુલનામાં વર્તમાનનો જીવનપટ ઘણો ઘણો અલ્પ અને આમાન્ય હતો !